

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ŞEBÂNKÂREÎ'NİN MECM'AU'L-ENSÂB ADLI ESERİNDE MOĞOLLAR

HALİL GEZER

DANIŞMAN
DOÇ. DR. ABDULLAH MESUT AĞIR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AĞUSTOS 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
ÖZET	9
ABSTRACT	9
A. GİRİŞ	12
1. MUHAMMED B. ALİ B. MUHAMMED ŞEBÂNKÂREÎ'NİN HAYATI.....	12
2. ARAŞTIRMACILARIN VE TARİHÇİLERİN ESER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 12	
3. MECM'AU'L-ENSÂB'IN ZEYLİ	14
B. MÜELLİFİN ÜSLÛBU	14
C. MOĞOLLAR HAKKINDA.....	15
D. ŞEBÂNKÂREÎ'NİN MECM'AU'L-ENSÂB ADLI ESERİNDE MOĞOLLAR	24
1. YÖNETİCİLERDEN İKİNCİ KISIM DÖRDÜNCÜ GRUP	26
2. MOĞOL SULTANLIĞI BAHSİ.....	26
2.1. BİRİNCİ KISIM: KAAANLAR (KAĞANLAR)	26
2.1.1. Yeryüzünün Sultanı Cihan Padişahı Cengiz Han'ın Tahta Çıkışı	27
2.1.2. Cengiz Han'ın Doğumu ve Soyuna	31
2.1.3. Karahitay Memleketinin Alınması	36
2.1.4. Elmalık Şehrinin Alınması	37
2.1.5. İran'ın Alınması, Sultan Muhammed Tekiş'in Ölümü ve Cengiz Han'ın Horasan'a Gelişi	37
2.1.6. Cend Memleketinin Alınması.....	39
2.1.7. Karakurum Memleketinin Alınması	39
2.1.8. Fenaket ve Hocend'in Alınması.....	40
2.1.10 Semerkant Şehri Hadisesi	41
2.1.11. Harezm'in Alınması.....	42
2.1.12. Termet'in Alınması	42
2.1.13. Dünyayı Zapt Eden Cihangûşa Padişah Cengiz Han'ın Ceyhun Geçidi'nden Geçişİ	42
2.1.14. Tâlekân Hadisesi	42
2.1.15. Cengiz Han ile Sultan Celaleddin'in Savaşı	43
2.1.16. Yeme ve Subutay'ın Irak'a Çıkışları	44
2.1.17. Cihan Padişahzadesi Toluy'un Batı'ya İlerleyişİ	45
2.1.18. Merv Şehri Hadisesi	45
2.1.19. Nişabur Şehri Hadisesi	46
2.1.20. Herat Hadisesi.....	46
2.1.21. Cengiz Han'ın Ölümü	46

2.1.22. Cengiz Han'ın Çocuklarının Bahsi	47
2.1.23. Toşı'nın Bahsi.....	48
2.1.24. Çağatay Han Bahsi	49
2.1.25. Ögeday Han Bahsi	50
2.1.26. Toluy Han Bahsi	50
2.1.27. Ögeday Kaan'ın Cülûsu	51
2.1.28.1. Cormağon'un Batı Memleketine Gönderilişi	53
2.1.28.2. Emir Bahadır'ın Kıpçak Memleketine Gönderilişi	53
2.1.28.3. Ögeday'ın İdaresinde Hıta Memleketinin Alınması	54
2.1.28.4. Oktay Han İdaresinde Kurultay	54
2.1.32. Ögeday Han Oğlu Göyük Han'ın Cülûsu	55
2.1.33. Toluy Han Oğlu Mengü Kağan El-Müştehir Munkka Kağan'ın Tahta Çıkışı	57
3. MOĞOL SULTANLIĞININ İKİNCİ KISMI	60
3.1. İLHANLILAR (İRAN MOĞOLLARI)	60
3.1.1. Cihandar Sultan Hülagu Han b. Toluy'un Cülusu	60
3.1.2. Civanbaht Padişah Abaka Han b. Hülagu Han'ın Cülusu	63
3.1.3. Ahmed Han b. Hülagu Han'ın Cülusu	64
3.1.4. Heybetli Padişah Argun Han b. Abaka Han	65
3.1.5. Cihan Sultanı Geyhatu Han	66
3.1.6. Baydu Han'ın Sultanlığı	66
3.1.7. Es-Sultanü'l-Adil, Padişah-ı İslam Gazan Mahmud b. Argun Han	67
3.1.8. Es-Sultan Gıyaseddin Olcaytu Muhammed b. Argun.....	68
3.1.9. Es-Sultan Alaeddin Ebu Said Bahadır Han b. Olcaytu Muhammed b. Argun	71
3.1.10. Es-Sultan Ebu Said b. Muhammed Olcaytu	71
3.2. Emirlerin Ebu Said Han'a İsyanı	71
3.2.1. Çobanîlerin Durumu	76
3.2.1.1. Dımışk Hoca'nın Katli	77
3.2.1.2. Emir Çoban'ın Katli	77
3.3. Arpa Han'ın Cülusu ve Saltanatı.....	85
3.3.1. Bağdat Hatun.....	86
3.3.2. Emir Şerefü'l-Hak ve'd-din Mahmut Şah Tab-ı Misvah.....	87
3.3.3. Arpa Han ve Vezirin Durumları, Bunların Oyrat Askerlerince Öldürülmesi	89
3.4. Musa Han'ın Cülusu	91
3.5. Kutlu Cihan Padişahı Muzafferü'd-dünya ve'd-din Muhammed Han'ın Cülusu.....	93

3.6. Kutlu Sultan-ı Azam Tuğa Timur Han	94
3.7. Emir Büyük Şeyh Hasan'ın Oyratlarla ve Daha Evvel Kendisine Bağlı Beylerle İlişkisi	97
3.7.1. Küçük Şeyh Hasan'ın Durumu	97
3.7.2. Cihan Şahı Hüseyin'in Padişahlığı.....	99
3.8. Oyrat Emirlerinden Emir Ali, Hafız ve Kardeşleri.....	99
3.9. Emir Eretna, Oğulları Emir Bermukar ve Sengütaz'ın Durumu	99
3.10. Emir İsen Kutluk'un Çocukları ve Yeğenleri.....	99
3.11. Önceden Zikredilen Şerafeddin Mahmut Şah İncu'nun Çocukları	100
3.12. Cihan Padişahı Celalü'd-dünya ve'd-din Şah Şuca'nın Saltanatı	102
3.13. Herat Melikleri.....	103
3.14. Daha Evvel Bahsi Geçen Emir Abdullah Mollayî, Oğulları ve Torunları	104
3.15. Emir Argun Şah, Emirleri ve Akrabaları	104
3.16. Emir Tuka'ın Çocukları Emir Gıyaseddin Muhammed Tuka.....	105
3.17. Ked Buka Noyan Neslinden Emirler	106
3.18. İran'ın Emirü'l-Umerası Merhum Emir Kutluk Şah'ın Çocuklarının Durumu.....	106
3.19. Emir Yağmış	106
3.20. Horasan Vezirleri ve Ardılları	106
3.21. Saadetli Şehit Sultan Tuğa Timur Han'ın Devleti'nin ve Saltanatının Son Bulması	107
3.22. Sultan Gıyasüddünya ve'd-din Şah Veli b. Emir Şeyh Ali Hindu Noyan'ın Saltanatı.....	108
E. ZEYL-İ MECM'AU'L-ENSÂB-I ŞEBÂNKÂREÎ.....	113
1. İran Topraklarında Bağımsızlık Fikrinde Olup İsyan Eden Bazı Topluluklar	114
2. Irak'ta İsyan Eden Topluluklar	114
2.1. Melik Kavus Şirvan	114
2.2. Seyyid Lütfullah Kaşı.....	114
2.3. Hoca Tacettin Ali Asîl	114
2.4. Emir Nevruz	114
2.5. Emir Şeyh Hasan Karlık	114
2.6. Emir Celal Horasanî.....	114
2.7. Emir Mesut Vüzüayî.....	115
2.8. Emir Hacı Ali	115
2.9. Ahi Şuca Horasanî.....	115
2.10. Uygur Emirleri.....	115
2.11. Emir Gazanfer ve Kardeşi Devletşah	115
2.12. Emir Mahmut Aranî	115

3. Horasan ve Mazenderan'da İsyân Topluluklar	116
3.1. Birinci Kısım	116
3.1.1. Seyyid Tacettin Esterabadî.....	116
3.1.2. Sarı ve Amil Melikleri Rüstemdar Celaeddin Mutemir ve Emir Ali Mutemir	116
3.1.3. Emir Ali Ramazan.....	116
3.1.4. Emir Tağsaz (Tığsız)	116
3.1.5. Pehlivan Kaen (Gain?).....	116
3.1.6. Melik Muizüddin.....	116
3.1.7. Melik-i Adil Taftazanî.....	116
3.1.8. Emir Şeyh Ali Tebsî	116
3.1.9. Emir Hasan Zerkeş	117
3.1.10. Hoca Kerim Kajerji	117
3.1.10. Emir Ebubekir Bazarî.....	117
3.1.11. Sahip Haddad ve Kardeşi Hüseyin Haddad.....	117
3.2. İkinci Kısım.....	117
3.2.1. Beyhak Komutanları	117
3.2.2. Emir Abdürrezzak Baştanî.....	117
3.2.3. Emir Mesut	117
3.2.4. Muhammed Aytemur	117
3.2.5. Kılı (Kelu) İsfendiyar.....	117
3.2.6. Emir Şemsettin	118
3.2.7. Hoca Ali Şemsettin.....	118
3.2.8. Hoca Yahya Kerabî.....	118
3.2.9. Hoca Zahir Kerabî	118
3.2.10. Haydar Kasap.....	118
3.2.11. Emir Lutfullah Emir Mesut	118
DEĞERLENDİRME	120
KAYNAKÇA	Error! Bookmark not defined.

ÖNSÖZ

Orta Çağ tarihinin bir bölümü olarak Moğol tarihi, Büyük Hun İmparatorluğu, I. ve II. Kök-Türk devletleri, Uygurların ardından Orta Asya’da oluşan boşluğu dolduran Moğolların, Temuçin’in Ong Han’ın hizmetinde olduğu yıllardan başlamak üzere kuruluş dönemini ve İlhanlılar Devleti’ni ele alarak aydınlatmaya çalışacağız. Cengiz Yasaları ile devlet yönetimini, Temuçin’in devleti oğulları arasında taksimini ve bu taksime bağlı olarak tercümesini yaptığımız eserin İlhanlı Moğollarını ele alması hasebiyle İlhanlılar ile ilgili bir çalışmayı bilim dünyasına kazandırmayı ümit ediyoruz.

Bu çalışmada Cengiz Han’ın, Ong Han’ın hizmetinde bulunduğu yıllardan itibaren kurmuş olduğu Moğol Devleti’ni ve bu devletin taksim edilmesiyle ortaya çıkan Moğol hanlıklarından İlhanlılar hakkında mukayeseli bir şekilde yapılan çalışmaları da gözden geçirdik. Bu eserde Moğolların, Harezmşahlar, Abbasiler, Memlukler ve Anadolu ile olan siyasi problemleri ele alarak İslam devletleri olan ilişkiyi aydınlatmaya çalıştık. Bu süreçte yerli ve yabancı kaynakları tarayarak hadiseleri açıkladık.

Ele aldığımız konuların sağlam bir zemine oturması gereği ile giriş mahiyetinde Cengiz Han’ın, Ong Han’ın hizmetinde bulunduğu yıllardan başlayarak Ebu Said Bahadır Han Dönemi’ne kadar olan süreci ele aldık. Bu doğrultuda Cengiz Han’ın Türk devlet idaresinde olduğu gibi “devlet, hanedanın ortak malıdır” anlayışıyla yaptığı devlet taksimini ve bu çalışmanın ana gövdesi olan İlhanlı Moğollarını ifade etmeye çalıştık. Ebu Said Bahadır Han’ın vefatı ile birlikte zayıflayan Moğol İlhanlılarının yıkılma süreci itibariyle ardıllarının da bir zeyl halinde verilmiş olmasını fırsat bilerek İlhanlıların son yıllarındaki sürecini netliğe kavuşturduk.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk kısmı Nurullah Soysal tarafından tercüme edilmiştir. İlk kısımda Safariler, Samaniler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular, Gurlular, Batıniler ve Harezmşahlar ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin tercümesini yaptığımız kısım ise Moğol tarihinin Cengiz Han dönemini ve daha sonra Cengiz Han’ın devleti oğulları arasında yapmış olduğu taksimat üzere Altın Orda, Çağatay, Kubilay hanlıklarına değinse de esas itibariyle İlhanlılar hakkında bilgi vermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Moğol hanlıklarından İlhanlılar hakkında elde ettiğimiz bilgileri mukayeseli bir şekilde değerlendirdik.

Eserin tercüme ettiğimiz kısmında Moğolların, Harezmşahlar, Abbasiler ve Anadolu ile olan siyasi problemler hakkında malumat vermektedir. Burada ele aldığımız çalışmayı sadece Moğol tarihinin siyasal yönüyle ele almadık, aynı zamanda Moğolların idari ve kültürel yönlerini de değerlendirdik.

Konuları değerlendirirken eklenen bibliyografik kaynaklar, bu çalışmanın derlenmesinde faydalanılan başka çalışmaları göstermesi açısından önem arz etmektedir. Belirttiğimiz kaynak çalışmaların da aynı zamanda bu sahada çalışacaklara da yol göstereceği kanaatindeyiz. Ayrıca çalışmanın sonuna genel bir bibliyografya eklenmiştir.

Önsözü bitirirken kendisini tanıdığım ilk günden itibaren tarih sahasında bana şevk ve heyecan katan değerli hocam Doç. Dr. Abdullah Mesut Ağır'a minnet duygusuyla teşekkür ederim. Hayata bakış açımı değiştiren Prof. Dr. Mustafa Nuri Türkmen'e şükran borçluyum. Eserle ilgili çalışmalarımı takip eden Ahmet Özturhan'a; bana tarihsel perspektif kazandıran Prof. Dr. Murat Ağar ve Dr. Öğr. Gör. Abdurrahim Tufantoz hocalarıma da teşekkür borçluyum. Ayrıca eserin hazırlanması sürecinde, benden yardımlarını esirgemeyen Batman Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma, duasını üzerimden eksik etmeyen anne ve babama, aileme, eserin eleştirisini yapan Nurten Bozkurt ile Esra Özdemir hocalarıma ve coğrafi terminolojide katkı sunan Selman Beyaz ve Barış Gültekin hocalarıma teşekkür ederim. Her anlamda yanımda hissettiğim sevgili eşime kucak dolusu sevgiler eşliğinde teşekkürler ederim.

Batman, Ağustos 2021

Halil Gezer

ÖZET

Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu yayılmış olduğu coğrafya ve bu coğrafyanın idaresi bağlamında karşılaşılan sıkıntılardan ötürü devlet, Cengiz Han'ın daha hayatta iken uygulamış olduğu politikası gereği dörde bölünmüştü. Anadolu, Irak ve İran havalisinin yanı sıra geniş bir coğrafyada hüküm süren İlhanlılar, Hülagu Han'la birlikte baş gösteren ekonomik problemlerle ve Ebu Said Bahadır Han'la tamamen ortaya çıkan siyasi problemlerle yüzleşmiştir.

Kadın yöneticilerin zaman zaman devlet yönetimine katıldıkları ancak kimi zaman şehzadeleri kendi kontrollerine aldıkları da görülmüştür. İlaveten Ebu Said Han'la birlikte devlet idarecilerinin, vezir ve emirlerin kontrolüne geçen devlet farklı bölgelerde değişik sıkıntılar yüz yüze kalmıştır. Bazı bölgelerde Akkoyunlular, Celayirliler, Çobanoğulları gibi müstakil devlet ve beylikler de ortaya çıkmıştır.

Tezimizde ağırlıklı olarak İlhanlı sultanlarını ve eşlerinin yanı sıra ön plana çıkan devlet idarecilerini, devlet idaresinde bazı idarecilerin güçlerini ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler; Cengiz Han, Cengiz Han'ın çocukları, İlhanlılar, Ebu Said Bahadır Han, Akkoyunlular, Celayirliler

ABSTRACT

The Mongol Empire, which was founded by Genghis Khan, was divided into four empires due to the geography that Genghis Khan had spread and the problems encountered in the administration of this geography, due to the policy that Genghis Khan had implemented while he was still alive. The Ilkhanate, who ruled in a wide geography as well as in Anatolia, Iraq and Iran, faced the economic problems that emerged with Hulagu Khan and the political problems that emerged completely with Ebu Said Bahadır Khan.

It has also been seen that women administrators sometimes participate in the state administration, but sometimes they take the princes under their control. In addition, the state, which came under the control of state administrators, viziers and emirs with Ebu Said Khan, faced different problems in different regions. In some regions, independent states and principalities such as Akkoyunlular, Celayirliler and Çobanoğulları had also emerged.

In our thesis, mainly the Ilkhanid sultans and their wives, as well as the prominent state administrators, the powers of some administrators in the state administration are discussed.

Keywords; Genghis Khan, Genghis Khan's children, Ilkhanate, Ebu Said Bahadır Khan, Akkoyunlu, Celayir people

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.m. : Adı Geçen Makale

a.g.t. : Adı Geçen Tez

Ans. : Ansiklopedisi

Arş. : Araştırmaları

ASOS Journal: The Journal of Academic Social Science

b. : Bin (Oğlu)

bkz. : Bakınız

C. : Cilt

CÜ : Cumhuriyet Üniversitesi

Çev. : Çeviren

DAKTAV: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı

Der. : Dergisi

DTCF : Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi

Ens. : Enstitüsü

Fak. : Fakültesi

H. : Hicrî

H. Ş. : Hicrî Şemsî

KMÜ : Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

MÜ : Marmara Üniversitesi

NEU : Necmettin Erbakan University

s. : Sayfa

S. : Sayı

t.y. : Tarih yok

TDA : Türk Dünyası Araştırmaları

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

Üni. : Üniversitesi

Yay. : Yayınları

YTY : Yeni Türkiye Yayınları

y.y. : Yer yok

A. GİRİŞ

1. MUHAMMED B. ALİ B. MUHAMMED ŞEBÂNKÂREÎ'NİN HAYATI

İş bu kitabın yazarı Muhammed Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebubekir Şebânkâreî tahminen H. 697 (1297-1298) yılında Fars bölgesinin Şebânkâre şehrinde doğmuştur. Şairliğinin yanı sıra Farsça yazmış olduğu Mecn'au'l-Ensâb Fi't-Tevarih adlı eseriyle bilinmektedir.¹ Yazar ve eseri Moğol tarihine kaynaklık etmesi açısından önem arz etmektedir. H. 733'te yazılmaya başlanan ve H. 736'da (1335-1336) tamamlanan bu eser, Hz. Âdem'den Moğollara kadar olan genel bir tarihsel malumatın yanı sıra İslâm tarihine kaynaklık etmesi açısından da ayrıca önemlidir. Müellif bu eserini İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın veziri olan Gıyaseddin Muhammed b. Reşidüddin Fadlullah'a² ithaf etmiştir. Ancak H. 736 (1335-1336) yılında vezirin evi yıkılınca eser ortadan kaybolmuştur.³ Bunun üzerine müellif, eseri bir kez daha yazar ve H. 738'de (1337-1338) tamamladığı eserini bu kez Çobanîlerden Pir Hüseyin'e takdim etmiştir. Günümüze ulaşan eseri Pir Hüseyin'e takdim ettiği eseridir. Ölüm tarihine dair net bir bilgi söz konusu değildir.

Eser, Alp Tigin'den Hüsrev Şah'a kadar olan Gazneliler hakkında da malumat sunuyor olması hasebiyle önem arz etmektedir. Muhammed Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Ebubekir Şebânkâreî'nin ölümünden sonra Gıyaseddin b. Ali Feryomidî, Horasan bölgesindeki idareciler hakkında bazı bilgileri esere zeyl etmiştir. Eser Mir Haşim Muhaddis tarafından neşredilmiştir.

2. ARAŞTIRMACILARIN VE TARİHÇİLERİN ESER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Mecn'au'l-Ensâb, yazıldığı dönemden günümüze önemini korumuştur. Araştırmacı ve tarihçilerin ekseriyeti, yazarın bu kitabıyla ün kazanmıştır. Eser hakkında, merhum hocalardan Muhammed Kazvinî, bu kitabın Maarif Bakanlığı⁴ için basılacak olan nüshalarının bir an evvel basılmasını istemektedir.

Merhum hocalardan Abbas İkbâl Aştıyanî, Moğol tarihiyle ilgili kendi kitabında, yazar ve eser hakkında şöyle söyler: “Muhammed Ali b. Muhammed Şebânkâreî'nin, İlhanlı veziri Hoca Gıyaseddin'in şairlerinden, yazarlarından ve meddahlarından biri olduğunu, daha ziyadesiyle Fahr Binatekî⁵ gibi şiir okumalarıyla bilinir. Hoca Gıyaseddin'in vezirliği sırasında her yıl Hoca Gıyaseddin'i öven şiirler okumakla kendisine hizmet etmekte idi. Bu kitap, Moğollardan önceki dönemlerle birlikte Moğol dönemini ve özellikle Olcaytu ile Ebu

¹ Rıza Kurtuluş, “Şebânkâreî”, *TDV İslâm Ans.* C. 38, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 390.

² Tarihçi, hekim, İlhanlı veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin oğludur; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Reşidüddin Fazlulâh-ı Hemedânî”, *TDV İslâm Ans.* C. 35, İstanbul: TDV Yay. 2008, s. 19.

³ Ağa Mir Haşimi, Mecn'au'l-Ensâb'ın giriş kısmında eserin sultana iletilmek istendiği sıralarda sultanın vefat ettiği ve eserin Gıyaseddin Muhammed'in yanında kaldığı bir esnada ortadan kaybolduğunu nakletmektedir.

⁴ Bahsi geçen bakanlık İran Maarif Bakanlığı'dır.

⁵ Gazan döneminin meşhur şair ve tarihçilerinden olan Fahreddin Ebu Süleyman Davud b. Muhammed Binatekî H. 730 yılında vefat etmiştir. Yazmış olduğu “Ravzatü'l-Uli'l-Bab fi Tarihu'l-Ekâbir ve'l-Ensâb” adlı eserde, Reşidüddin'in Cevami'u't-Tevarih adlı eserinden yararlanmış; bkz. Abbas Kadyani, Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatiri Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi, C. 2, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, H. Ş. 1342, s. 647.

Said dönemlerinin yanı sıra Şebânkâre, Hürmüz, Fars idarecilerini de içermesi açısından faydalı bilgiler içerir.”

Merhum hocalardan Şeyh Ağa Bozorg Tahranî *“Ez-Zari’eh”*’de, *Mecm’au’l-Ensâb* için *Nüşatü’l-Melik, Nüşa-yı Britanî, Paris, Süleymaniye, Divanü’l-Hind* nüshalarına dikkat çekmektedir. Said Nefisî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî’nin sekizinci yüzyılın en büyük yazar, şair ve meddahlarından olduğunu ifade etmektedir. Mecm’au’l-Ensâb ile ilgili şimdiye dek birkaç makale yazılmıştır. Bunlardan biri Tahran’da H. Ş. 1309-1310 yıllarında çıkarılmış olan Mecelle-yi Şark’ta, *“Gazneli Sultan Mahmud ve Şairler”* başlığıyla bu eserden bahsetmiştir. Eseri düzenleyip yayına kazandıran Mir Haşim Muhaddis’in beyanına göre *“Gazneli Sultan Mahmud ve Şairler”* başlığı altında Afganistan’ın başkenti Kabil’de ismi ve tarihi zikredilmemiş bir yayında bu eser zikredilmiştir. 1953’te, J. Aubin, *“Les Prince d’Ormus du XIIIe au XVe siecle”* adlı çalışmasında bu eserle ilgili atıflarda bulunmuştur. 1950’de, Aşkaad’da yayımlanan *“Türkmenistan Sosyal İlimler Akademisi Haberleri”* isimli çalışmada yayımlanan *“Türkler Hakkında Yeni Haberler”* makalede bu eserden bahsedilmiştir. A. M. Mukinof, Moskova Leningrad’da 1954’te yayımlanan *“Orta Asya Uluslarını Araştırma Fakültesi İlmî Yayını”* adlı çalışmada bu eserden bahsetmiştir.

“Utbi’nin⁶ Tarih-i Yeminî”’ne dair zikredilen kısımda Gaznelilerin savaşları hakkında şerh düşülmüştür. Eserde *“Kabusnâme”*’den⁷ bahsedilmektedir. Eserde yazarın esir alınmış ve bir kalede kendisine beş hacip müvekkil kılınmış olduğuna dikkat çekilmektedir. Eserin yazarı İskender oğlu Keykavus idi, şeklinde şerh düşülmüştür. Eserde ayrıca *“Kelile ve Dimne”*’ye⁸ atıfta bulunulmuştur. Eserde *“Keykavus b. İskender b. Kabus’un Pendnâme”*’sinden yararlanılmış, Atıfta bulunulan kısımlarda Keykavus’un avcılıkla ilgili bilgilerinden yararlanılmıştır. Pendname’de dikkat çeken husus sultanın kızının Keykavus’a musannıflık ettiğidir. Eserde Muhammed b. Said El-Avfi (El-Havfi)’nin *Cevamiu’l-Hikayât* adlı eserinden yararlanılmıştır. *Cevamiu’l-Hikayât* adlı eserde Sultan İltemiş’in ululuğu hakkında sultanın veziri Kavamüddin Muhammed’den yararlanılmıştır. Dikkatimizi celb eden husus ise *“Kabusnâme”* ve *“Pendnâme”*⁹ adlı eserlerin Keykavus b. İskender’e ait olabilme olasılığıdır.

⁶ Utbî, sahabeden Utbe b. Gazvan’a nispetle anılır. Samanî veziri Ebu’l-Hüseyn el-Utbî’nin torunudur. Günümüze ulaşan eseri Tarih-i Yeminî’yi veya Siretü’l-Yeminî’yi 1021 yılında tamamlayarak hamisi olan Gazneli vezir Ahmed b. Hasan el-Meymendî’ye sunmuştur; bkz. Erdoğan Merçil, *“Utbî, Muhammed b. Abdülcebbar”*, TDV İslâm Ans. C. 42, İstanbul: TDV Yay, 2012, s. 236.

⁷ Eser birçok kere tercüme edilmişse de esas çalışmayı II. Murad döneminde görmekteyiz. Eserin en son ve en tanınmış çevirisi II. Murad adına Mercimek Ahmed b. İlyas tarafından gerçekleştirilmiştir; bkz. Rıza Kurtuluş, *“Keykavus b. İskender”*, TDV İslâm Ans. C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 357.

⁸ Hint hükümdarı Debşelim’in kendisi için Beydeba’ya yazdırdığı Pança-Tatra’dan yararlanmış ancak bunu gizli tutmuştu. İran kirası Nuşirevan da bu eserden haberdar olmuş ve hekimi Berzeveyh vasıtasıyla elde edip tercüme ettirmiştir. Sanskritçeden Pehleviceye çevrilen bu eser halktan saklanmış ve Abbasiler döneminde Halife Mansur, Abdullah bin Mukaffa’ya Arapçaya tercüme ettirmiştir; bkz. Kadriye Yılmaz Orak – Mehmet Berköz, *“Kelile ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Rolü”*, Türkiye Mecmuası, C. 23, İstanbul, 2013. s. 209.

⁹ İskender Pala, eserin Feridüddin Attar’a nispet edildiğini ifade eder; bkz. İskender Pala, *“Nasihatnâme”*, TDV İslâm Ans. C. 32, Ankara: TDV Yay. 2006, s. 409.

3. MECM'AU'L-ENSÂB'IN ZEYLİ

Mecm'au'l-Ensâb'ın telifinden sonra Şebânkâreî'nin eseri Necmü'l-Hak ve'd-din Hızır b. Tacü'd-devle ve'd-din Mahmud Beyhakî tarafından el yazması şeklinde yazılmıştır. Feryomidî'nin naibi Gıyaseddin b. Ali'nin ricası üzerine güya eserin H. 783 (1381-1382) senesinden evvel tamamlanması durumunda kendi döneminin de olaylarının eklenmesi istenmiştir. Son kısmında da Emir Şah Veli'ye övgülerde bulunulmuştur.

Eserin son kısmında Tuga Timur'un padişahlığı, Gıyaseddin Şah Veli'nin tarihi yazılmıştır. H. 736'dan itibaren Serbedarlar¹⁰ hakkında da bilgiler verilmiştir.

Bu zeylin nüshası sadece Türkiye'de Yeni Cami'de mevcuttur.

B. MÜELLİFİN ÜSLÛBU

Yazar eserini oluştururken ihtimal odur ki; eserini karşısında bir topluluk varmış gibi (hatip-muhatap) bir üslupla yazmıştır. Müellifin eserini kaleme aldığı yıl H. 733 senesidir. Müellif, eserinde Cengiz Han ve ailesi için övgülerde bulunur. Bu dönemde ise Cengiz'in kurduğu Moğol devletinin değil yerine kurulmuş olan İlhanlı devletinin hâkimiyeti devam etmektedir. Burada yazarın, bugün olduğu gibi o günkü toplumun İslâmî hassasiyetlerini göz önüne almış olabilir. Yazarın, Moğol idarecileri ve halkı için olumsuz ithamlarda bulunmuş olmanın gerek İslâmî yaşayışa ters düşme kaygısını taşıdığını ve gerekse de Moğol idarecileri ve halkı için yapılan ithamlar için dönemin İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han'a müspet gözükme olasılığının olduğunu ileri sürebiliriz.

Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından Asya'da (Orta Asya olmalı) ortaya çıkan güç boşluğu III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol asıllı Hsien-pi ve Juan-Juanlar (yani Avarlar)¹¹ tarafından doldurulmuştur. VI. Yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk, daha sonra Uygur hâkimiyetine giren Moğollar, bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Müellife göre Moğolların birçok kavim tarafından Türk olarak zikredildiği olgusuna dikkat çekmek gerekir. Türk kültürü ve devlet geleneğinden büyük ölçüde etkilenmiş olan bu toplumun Türk olma olasılığı üzerinde durmak hususu yeni araştırmalarda bir ışık sunabilir veya bunun üzerine çalışmalar yürütülebilir.

Müellifin Moğol idarecilerine ilişkin bir ifade dile getirdiğinde övgüden ziyade yer yer abartılara da başvurduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki eserin kaleme alındığı döneme

¹⁰ Horasan'ın büyük bir kısmını zapt eden bazı maceracı elebaşların lakabı olarak kabul edilir. Aynı zamanda bunlara bağlı olan kimseler için de Serebdari veya Serbedarî lakabı kullanılmıştır. Bunların özellikle Ebu Said Bahadır Han'ın vefatı ile birlikte devleti askeri tesirlerinin altına almakla birlikte şii kolonizatörlerin de desteğini alarak İlhanlı devletini kontrolleri altına aldıklarını söyleyebiliriz; bkz. V. F. Büchner, "Serbedârîler", *MEB İslâm Ans. C. 10*, İstanbul: MEB Yay. 1966, s. 509. Şii dervişler veya kolonizatörler hakkında geniş bilgi için; bkz. Hamidreza Mohammednejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem", *Tarih Arş. Der. C. 34*, S. 57, 2015, s. 99.

¹¹ Avarlar hakkında bkz. Emil Her{ak, "Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler, C. 2*, Ankara: YTY, 2002, s. 1119-1146. Raimar W. Kory, "Arkeolojik Bir Araştırma: Avar Yerleşimleri", *Türkler, C. 2*, Ankara: YTY, 2002, s. 1158-1177. Sevdâ A. Süleymanova, "Kafkasya ve Avarlar", *Türkler, C. 2*, Ankara: YTY, 2002, s. 1178-1202. Enkhbat Avirmed, "Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Der. S. 1/4*, 2012, s. 240.

bakıldığında İlhanlı Moğolları son demlerini yaşadığı halde kullanılan ifadelerde halen ihtişamlı dönemin yaşanıldığı izlenimini göstermesi bu hususta dikkate şayandır. Diğer bir husus ise İlhanlılar, geç dönemde İslâmiyete geçmelerine rağmen Moğollara İslâmî hasletlerle yaklaşılmasıdır. Nitekim İran Moğolları olan İlhanlıların İslâmiyete geçtiği dönem Ahmet Teküder dönemidir ki Gregory Abu'l-Farac¹² yazmış olduğu ve Moğollara atıfta bulunduğu “Tarih-i Abu'l-Farac” adlı eserinde Teküder’in küçüklüğünde vaftiz edildiğini¹³ ifade etmektedir. Bu cihetten bakıldığında temkinli yaklaşımda fayda olacağını düşünüyoruz.

Eserde Moğolların Orta Asya coğrafyası başta olmak üzere Hindistan, İran, Hazar, Mısır ve Anadolu’ya yayılarak hâkimiyet sahalarını geniş tuttuklarını söyleyebiliriz. Bu coğrafyada hâkim devletler ile olan mücadeleler ele alınmış olmasına rağmen bilgiler detay içermiyor. Yer yer birilerinden duyulan ifadelerin aktarılması izlenimi de veriyor ki bazı paragrafların sonuna “sorumluluk nakledenindir” şeklinde ibareler de bizi buna götürüyor.

C. MOĞOLLAR¹⁴ HAKKINDA

Yapılan çalışmalar neticesinde kaynakların ifade ettiği bilgilere göre Cengiz Han’ın,¹⁵ 1155¹⁶ yılı başlarında (domuz yılının başında),¹⁷ günümüz coğrafyasında Doğu Sibirya’daki Onon nehri kıyısında Dölün Buldak¹⁸ mevkiinde doğdu. Soyu Börteçine’ye¹⁹ dayanan

¹² Abdülkerim Özaydın, Abu'l Farac’ın künyesini “Ebu'l Ferec Cemaleddin Yuhanna Mar Grigori b. Taciddin Ehrun (Harun-Aaron) el-Malatî” şeklinde beyan eder. Süryani tarihçi, filozof, ilahiyatçı, edip ve tabip olan İbnü'l-İbrî, Malatya yakınlarında bulunan İbrâ köyündendir. Başka bir sebeple Yahudi asıllı olmasından ötürü İbrâli’nin oğlu-İbrani’nin oğlu lakabıyla tanınır; bkz. Abdülkerim Özaydın, “İbnü'l-İbrî”, *TDV İslâm Ans. C. 21*, İstanbul: TDV Yay. 2000, s. 92. Moğol devri hakkında kronik yazar İbnü'l-İbrî, İbn-i Sina’nın Kitabü'l-İşarat ve’t-Tanbihat’ını, Asireddin el-Ebherî’nin Zubdetü'l-Esrar’ını Süryaniceye çevirmiştir; bkz. Carl Brockelman, “İbnül-İbrî Bar Habreaus”, *MEB İslâm Ans. C. 5-2*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 861-862.

¹³ Abaka’nın halefi olan Teküder, çocukluğunda vaftiz edilmiş olmakla birlikte hükümdarlığa geçtiği zaman İslâmiyet’i kabul etmişti; bkz. Gregory Ebu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi, C. 1*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yay. 1945, s. 50.

¹⁴ Orta Çağ’da Prester John hakkında bilgi veren nadir müelliflerden biri olan Benjamin, Moğolları Küffarü’t-Türk olarak tanımlar; bkz. Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: MÜ İFAV Yay. 2009, s. 7.

¹⁵ Dinyester Nehri’nden Japon Denizi’ne kadar olan coğrafyaya hâkim olan Moğol Devleti’nin kurucusu Cengiz Han için kullanılan “denizden yola çıkıp Onon ırmağına gelerek yurt (çadır) kurdu” ifadesi Cengiz isminin Tenggis kelimesinden türemiş olabileceği vurgusu yapılıyor; bkz. René Grousset, *Cihan Fatihi Cengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, İstanbul: Ötüken Yay. 2001, s. 13.

¹⁶ Fuad Köprülü, Cengiz Han’ın doğum yılının tartışmalı olduğu yönünde kanaat bildirmektedir. Köprülü, Barthold’un İran tarihçilerine dayanarak ileri sürdüğü tarihin 1155 yılının aksine 1167 olabileceğini ve Paul Pelliot’un da bu tarihi 1162 olarak ileri sürdüğünü ifade etmektedir; bkz. M. Fuad Köprülü, “Cengiz Han”, *MEB İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: MEB Yay. 1963, s. 100.

¹⁷ W. Barthold, “Cengiz Han (Çingiz Han)”, *MEB İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: MEB Yay. 1963, s. 91. Türk takvimine göre domuz yılının başında doğduğu ileri sürülen Temuçin’in öldüğünde de takvim domuz yılını göstermekteydi. Ne Yahudiler ne de Müslümanlar domuzu sevmezler. Bu yüzden İran coğrafyasında devlet kuran ve bu coğrafyaya hükmeden Moğolları da sevmezler; bkz. Urgunge Onon, “The Secret History Of The Mongols The Life and Times of Chinggis Khan”, Taylor & Francis e-Library, 2005, s. 2. Igor de Rachewiltz de Cengiz Han’ın ölümünün domuz yılında gerçekleştiğine değinir. Igor de Rachewiltz, *The Secret History Of The Mongols (A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century)*, Volume:1, Brill Leiden Boston, 2004, s. IVii.

¹⁸ Mehmet Ali Çakmak, “Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, *Türkler, C. 4*, Ankara: YTY, 2002, s. 907.

¹⁹ Paul Pelliot, Börteçine’nin gökyüzünde yaratıldığına dair semavi bir özelliğe sahip olduğunu ifade eder. Eşi Karay Maral olup, eşi ile birlikte deryadan geçtikten sonra Onon Nehri kıyılarında bulunan Burkan Kaldun dağı eteklerinde çadır kurmuşlardır. Bunların Bataçi adında bir oğulları olmuştur. Ancak başka kaynaklarda bu isme denk gelmedik. Babadan oğula doğru bir silsile halinde zikredilen isimleri aktardık. İsimler sırasıyla Bataçi oğlu

Temuçin'in babası oğluna, bir Tatar reisi olan Temuçin'in adını koydu. Küçük yaşta babasını kaybeden Temuçin, babasına bağlı olan kabilelerce terk edilerek ailesi ile birlikte yalnız kaldılar. Bu yalnızlığın ardından sürekli baskılara maruz kalan Temuçin ve ailesi, babasının sağlığında kızını Temuçin'e nişanlayan Merkitlerin reisi tarafından esir alındı. Daha sonra babası Yesügey'in müttefiki olan Ong Han'ın hizmetine girer. Geçirmiş olduğu zorlu yıllarında Temuçin, Tayciutlar, Merkitler ve diğer kabilelerle mücadele etmiştir. Böylelikle devlet yönetiminde gerekli olabilecek siyasal, yönetsel ve askerî tecrübeler edinmiştir. Merkitler ve Naymanlarla mücadele eden Temuçin aynı zamanda idaresinde kaldığı Ong Han ile Tayciutlarla ittifak kuran topluluklarla da mücadele etmiştir. 1201 yılında Temuçin'in düşmanı olan bazı kabileler Camoha'nın etrafında toplanarak onu lider tayin ettiler. Temuçin bu topluluklar üzerine yürüdü ve onlarla yaptığı savaş neticesinde Camoha ve müttefikleri yenildi. Savaşın ardına bazı kabileler Temuçin'e gelerek bağlılıklarını bildirdi. Temuçin 1202'de Naymanların ve Tatarların üzerine yürüdü. Bazı boy beylerinin Temuçin'i Ong Han'a şikâyet etmeleri üzerine 1203'te Temuçin'in öldürülmesi planlandı. Bu planı Melek ve Bade isminde iki genç Temuçin'e ilettiler. Bu plan hakkında önceden haber alan Temuçin bir gece ansızın Ong Han'ın memleketini terk etti. Ong Han'ın memleketini terk eden Temuçin, 1204'te Naymanlar ve Merkitlerle mücadele ederek zaferle dönmüştür. Bu zaferden sonra Temuçin Tangutlarla mücadele etmiş, bu mücadeleden de zaferle ayrılmıştır.

Temuçin 1206 yılında, Onon Irmağı kenarında yapılan kurultay neticesinde "Cengiz" unvanıyla kağan ilân edildi.²⁰ Temuçin'in kendisini bozkır hükümdarlarının ulusu olarak görüp Tangutlarla yapılan mücadele neticesinde çok sayıda ganimetle topraklarına dönen Temuçin'e, o yıl Kırgızlar da biat ederek bağlılıklarını bildirdiler. Nayman ve Merkitlerle savaşmış, savaş neticesinde Merkitlerin idarecileri Uygurlara²¹ sığınmışlardı. Nayman

Temaça, Temaça oğlu Kuriçer Margan, Kuriçer Margan oğlu Aucem Boroval, Aucem Boroval oğlu Sili Kacau, Sili Kacau oğlu Yaka Nidun, Yaka Nidun oğlu Sam Suçi, Sam Suçi oğlu Korçu, Korçu oğlu Burci Giday Margan ki eşi Cin Kua adında bir Moğol idi; bkz. Paul Pelliot, *Tarih-i Ser-i Moğolan*, Farsçaya çev. Şirin Beyani, Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, H. Ş. 1382. s.19. Hun, Köktürk ve Uygur devletlerinin siyasî, askerî, kültürel ve hemen hemen her anlamda Türk bakiyesinden yararlandıklarını söylemek mümkündür. Gerek dinsel törenler (Atalar Kültü, Yer-Su Kültü vb.) gerekse askerî bağlamda ordu tertibatı ve ülkü itibarıyla cihan hâkimiyeti mefkûresi Türk devletleriyle Asya Hunlarından itibaren Türklerle iç içe olduklarını ve Türk kültüründen etkilendiklerini söyleyebiliriz. Bu yüzden, Moğollar soy olarak kendilerini Börteçine'ye dayandırır; bkz. İbrahim Onay, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi Ve Katkısı", *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History Turkish or Turkic*, C. 7/4, Ankara, 2012, 2441-2442. Osman Karatay, Moğol dilinde kullanılan birçok kelimenin Türkçede de kullanıldığına vurgu yapar; bkz. Osman Karatay, *Bey ile Büyücü Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006, 24-25. Bu durumda Moğolların Türk olup olmama eleştirileri olsa da Asya Hunlarından itibaren Türklerle iç içe yaşadıklarını söyleyebiliriz; bkz. Canan Atalay, "Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 16 (Özel Sayı II), Karaman, 2014, s. 107-108. Ayrıca; bkz. İbrahim b. İshak Halefi, *Ahval-ı Cengiz Han ve Aksak Timur*, Kazan Üni. 1819, s. 48.

²⁰ Bu tarihte seçkin feodallerin katılımıyla toplanan kurultayda, Temuçin kağan ilan edildi. Göçebe Moğol devletinin resmen bu tarih itibarıyla harekete geçtiği kabul edilmektedir; bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara: TTK Yay. 2000, s. 22.

²¹ IV. ve V. Yüzyıllarda Toba Devleti zamanında Töles adını aldılar. Göktürk egemenliği altında yaşayan Uygurlar, Karluk ve Basmlil desteğini de alarak 744'te kendi müstakil devletlerini kurdular; bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurlar", *TDV İslâm Ans. C. 42*, İstanbul: TDV Yay. 2012, s. 242.

hükümdarı Küçlük ise Karahıtay²² Hükümdarı Gürhan'a²³ sığınmıştı. Bu sırada Uygurlar Yarcak²⁴ öncülüğünde, Cengiz Han'a bağlılıklarını bildirdi. 1210'da Arslan Han, Cengiz Han'a bağlılığını bildirdi. 1212-1214 yıllarında Cengiz Han, Hitay topraklarına saldırarak Hitayları etkisiz kıldı. Cengiz Han 1215'te Balasagun taraflarına bir ordu göndererek buraları itaat altına aldı. 1217'de oğlu Cuci'yi Kırgızlar²⁵ üzerine göndererek, Kırgızları tamamen egemenliği altına aldı. 1219 yılında düzenlenen kurultay neticesinde Harezmsahlar²⁶ üzerine saldırı kararı alındı. Bu kararın alınmasında Moğolların bir ticaret kervanının Otrar şehri yakınlarında yağmalanması ve Moğol elçisinin öldürülmüş olması etkili olmuştu. Bu gelişmeler üzerine Cengiz Han bütün ordusunu toplayarak önce İrtiş, ardından Otrar²⁷ üzerine saldırıya geçti. Otrar şehrini kuşatarak, bu kuşatma sırasında Ögeday²⁸ ile Çağatay'ı Otrarda bırakıp, Buhara'ya doğru harekete geçtiler. Buhara'nın alınmasından sonra Semerkant muhasara altına alındı. Bu sırada Otrar'ı zapt eden Çağatay ve Ögeday, Otrar'ı zaptettikten sonra Semerkant muhasarasına katıldılar. Şebânkâreî'ye göre, Otrar'da sağır ve dilsizlere bile merhamet olunmamıştır.²⁹ Cengiz Han, oğullarından Çağatay ile Oktay'ı, Harezmsahlar'ın merkezi olan Gürgenç'e, Toluy'u da Horasan üzerine gönderdi. El-Kamil fi't-Tarih'te İbnü'l Esir'in³⁰ beyanlarına göre Merv şehrinde yarım milyondan fazla kişinin³¹, Târîh-i Cihângüşâ'da Cüveynî'nin naklettiklerine göre Nişabur'da bir milyondan fazla insan öldürüldü. Toluy, Herat'ı ele geçirdikten sonra Belh şehrini yağmaladı, şehirdeki tüm insanları öldürerek bağları yaktılar ve bir gezden³² yüksek olan ne kadar yapı varsa yıktılar.

²² Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda ortaya çıkan ve Orhun yazıtlarında Türk düşmanı kavim olarak tanıtılan Moğol asıllı Hitayların (Kitan) anavatanı Mançurya'nın güneyidir; bkz. Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *TDV İslâm Ans. C. 24*, İstanbul: TDV Yay. 2001, s. 415.

²³ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara: Çağlar Yay. 2004, s. 110.

²⁴ Uygur İdikut'u Barçuk olarak bahsi geçer; bkz. Mehmet Ali Çakmak, a.g.m. s. 907. Yarcak ismi kimi kaynaklarda Barçuk şeklinde ifade edilmekte ve bu değişikliği belirtmek istedik. Yarcak, İdikut veya Koçu Uygurları olarak ifade edilen Uygur Türklerinin hanıdır; bkz. Michael C. Brose, "Moğol Hakimiyeti Altında Uygurlar", *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, s. 434. Ayrıca Koçu veya Kocho için; bkz. Juten Oda, "Hangisi Karahanlıların Kökeni: Uygurlar mı Yoksa Karluklar mı?", *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, s. 448.

²⁵ Kırgız adı ilk defa Çinli tarihçi Sima Tsıyan (Sima Qian ya da Se Ma T'sien) milattan önce 203-201 yıllarına ait olayları anlattığı notlarında Ko-k'un olarak geçer. Daha sonraki döneme ait Çin kaynaklarına Chien-k'un, Ch'i-ku, Chie-ku, Ho-ke-ssu gibi farklı adlandırmalara da rastlanır. Göktürkçe ve Uygurca metinlerde Kırgız şeklinde kaydedilen bu isim Kaşgarlı Mahmut tarafından Kırkız olarak yazılmıştır. Arapça (İstahrî, Şeyhürrabve ed-Dımaşkî, İbn Havkal, İbn Hurdazbih) ve Farsça (Gerdizi, Zekerîya el-Kazvinî) kaynaklarda Hır-hız, Hir-hiz diye adlandırılan Kırgızlar Ata Melik Cüveynî tarafından Kır-kız, Kır-gız, Kırk-kız gibi değişik imlalarla yazılmıştır; bkz. İsmail Türkoğlu, "Kırgızlar", *TDV İslâm Ans. C. Ek-2*, Ankara: TDV Yay. 2019, s. 62.

²⁶ "Harezmsah" veya Harizmşah unvanı İslâmiyet öncesi dönemden itibaren Harizm bölgesine hâkim olan vali, emir ve hükümdarlar için kullanılırdı. Harizmşah adıyla anılan üç hanedan vardır: Afrigoğulları, Me'muniler ve Gaznelilere bağlı olan Altıntaş oğulları. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah zamanında Harizm'in idaresi kendi taştardarı olan Anuş Tegin'e verildi. Celâleddin Harezmsah'ın ölümü üzerine başsız kalan Harezmsahlar, Kanklı Kıpçak kabilelerinin egemenliğinde varlıklarını devam ettirer; bkz. Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *TDV İslâm Ans. C. 16*, İstanbul: TDV Yay. s. 228.

²⁷ Johannes Hendrik Kramers, "Otrar", *MEB İslâm Ans. C. 9*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 457.

²⁸ Ögeday ismi kimi kaynaklarda Oktay, Ögeday veya Ügedey şeklinde de zikrolunur. Aynı durum Cengiz Han'ın diğer oğulları için de geçerlidir.

²⁹ Torre Maggioreli Rogerius, Moğolların geçtiği yerlerden düşman kuvvetlerin korkudan felç geçirdiklerini ifade ederken, Novgorodlu bir tarihçi ise Moğolların kim olduklarını ve nasıl etkiye sahip olduklarını sadece Tanrı bilir der; bkz. Matthias Heiduk, "Ortaçağ'da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 550.

³⁰

³¹ Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 368.

³² Harezm'de 106-107 cm'ye denk gelen kara ölçüsü olarak tanımlanan gez, ortalama bir adamın boyunun yarısına eşit olarak tanımlanmış bir uzunluk birimidir. Gez terimi, Çağatayca'da "karı" uzunluk terimi ile

Belh'ten sonra Tâlekân'ı kuşattı. Tâlekân şehri, Çağatay'ın oğlunu oklamıştı. Tuluy şehri yağmalayarak şehirde kedi, köpek ve tavuk dâhil nefes alan ne kadar canlı varsa hepsi öldürüldü. Çağatay'ın oğluna karşılık bütün Tâlekân şehri, buna Moğolca'da “ma'o-balık” yani kan parası deniliyordu. Şebânkâreî, Bu bir intikam hırsıydı ve Cengiz Han'ın bu katliamı³³ bir torununun öldürülmesi üzerine yaptığını nakleder. Tâlekân'dan sonra Gürgeç kuşatıldı ve alındı. Gürgeç'ten Sibirya'ya kadar olan topraklar Cuci'nin idaresine bırakıldı.

Cengiz Han'ın karşısında rakip olarak Celâleddin Hârizmşah³⁴ kalmıştı. Celâleddin, Gazne ve Sind bölgelerinde yapılan savaşlarda bozguna uğrayarak kaçtı, Harezmşahların malları yağmalandı. Harezmşahların hâkimiyet altına alınması üzerine Çin üzerine sefere çıktı. İmil ve Selengay şehirlerinin de alınmasıyla birlikte Cengiz Han memleketine döndü. Ömrünün sonuna yaklaştığını hisseden Cengiz Han oğullarını toplayarak, kendisinden sonra Ögeday'ın devletin başına geçmesini istedi. Yasa işlerini Çağatay'a, askerî idareyi de Toluy'a devretti. 1227'de Tangutlar³⁵ üzerine yapılan bir sefer sırasında hastalandı ve aynı yıl öldü.

Moğol saldırıları neticesinde Cengiz Han'ın hayatta iken sınırlarının genişliği güneyde Çin, Tibet ve Doğu Türkistan, batıda İran ve Kafkas bölgesi, kuzeyde Deşt-i Kıpçak, Doğu Avrupa ve Rus steplerini kapsıyordu.³⁶ Cengiz Han'ın Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy adlı dört oğlu ile beş kızı dünyaya gelmiştir.³⁷ Şebânkâreî'nin, Târih-i Cihângüşâ-yı Hanî'ye dayanarak Cengiz Han'ın çocuklarının yedi kişi olduklarını ifade eder.³⁸ Bu bilgiye göre bunların isimleri: Cuci,³⁹ Çağatay,⁴⁰ Toluy, Ögeday,⁴¹ Kolekan,⁴² Curecay, Ercan idi. Yaptığımız çalışmalarda Cengiz Han'ın ilk hatunundan olan Cuci, Çağatay, Toluy ve Ögeday bahsedilirken⁴³ diğerleri hakkında pek bir malumata rastlanılmamıştır. Ölümünden sonra ülke

karşılarken Kazakça'da kezdey, arşın birimiyle karşılanmıştır; bkz. Sevdâ Kaman, “*Firdevsü'l-İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları*”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Arş. Der. C. 5, S. 1*, Bartın: Bartın Üni. Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Arş. Uygulama ve Araştırma Merkezi, (BAYTAM), 2018, 59. Gez kelimesini tercümenin içinde 104 santimetreye karşılık gelen bir ölçü olarak değerlendirmiş idik. Babam (Mehmet Gezer) ile bu kelimeyi tartıştığımızda bu kelimenin Diyarbakır, İluh (Batman'ın il olmadan önceki ismi) ve Siirt havalisinde seyyar kumaş tüccarlarının kumaşları ölçerken “gaz” tabirini kullandıklarını ve bu ölçünün bir kola karşılık geldiğini ifade etti.

³³ Çağatay Han'ın Tâlekânlılar tarafından oklanarak öldürülmesi üzerine Cengiz Han, Tâlekân'da taş üstünde taş konulmaması ve nefes alan ne kadar canlı varsa öldürülmesi hususunda emir verir; bkz. Şebânkâreî'nin Tâlekân hadisesi bahsi.

³⁴ Aydın Taneri, a.g.m. s. 228-231.

³⁵ 1038'de kurulmuş olan ve 1227'de Moğol saldırıları (Kubilay tarafından) sonucu yıkılan bu devletin diline dair araştırma yapan Rus coğrafyacı Peter K. Kozlov tarafından bilgiler ileri sürülmüştür. “Tangut” ibaresine Köktürklere ait Bilge Kağan Yazıtı'nda da rastlanılmıştır; bkz. Gülsün Mehmet, “*Tangut Dili ve Eski Türkçede Yüklemsel Kişi İşaretleri*”, *Türkbilig*, S. 36, Ankara, 2018, s. 2.

³⁶ A. Yu. Yakubovsky, N. V. Pikoloskaya, A. M. Bilnitsky, Ay. P. Petroşevsky, L. V. Ostroyeva, Tarih-i İran Ez Dovran Bastan Ta Payan Sedde Hicdehom Miladî, Çev: Kerim Keşaverz, Tahran: Peyam Yay. H. Ş. 1353, 293.

³⁷ Mustafa Kafalı, “*Cengiz Han*”, s. 369.

³⁸ Mustafa Kafalı'nın “*Cengiz Han*” başlıklı makalesinde Cengiz Han'ın çocuklarının sayısının 9 olduğunun aksine Şebânkâreî, Cüveynî'nin Tarih-i Cihângüşâ'sına dayanarak sayının 7 olduğunu ifade eder.

³⁹ Cengiz Han'ın oğlu Cuci, dönemin kimi kaynaklarında Tuşi veya Toşi şeklinde zikredilmiştir.

⁴⁰ Eserde Ceğetay şeklinde zikredilmiştir.

⁴¹ Eserde Oktay olarak zikredilmiştir.

⁴² Kolekan veya Kelekan formlarında okunabilir.

⁴³ Nizamüddin Şamî, Cengiz Han'ın dört çocuğunun olduğuna dikkat çeker. Ancak Şamî'nin cengiz Han'ın çocuklarını zikrettiği kısımda Çoçi ismi ilgimizi çekmiştir. Önceki dipnotta belirttiğimiz gibi farklı kaynaklarda Cuci'nin isminin arz edebileceğini dikkat çekmek istedik. Aynı durum Cengiz Han'ın diğer çocukları için de geçerli bir sebeptir; bkz. Nizamüddin Şamî, *Zafername*, Çev: Necati Lugal, Ankara: TTK Yay. 1987, s. 14.

oğulları arasında taksim edildi. Cengiz Han'ın her bir oğlu, memleket idaresinde büyük birer padişah idi. Bunlardan her birine birer memleket ve kendilerine uygun düşecek birer rütbe ve makam verilmişti. En büyük oğlu Cuci⁴⁴ babasından önce öldüğü için mirası oğlu Batu'ya intikal etti.⁴⁵

Altın Orda Devleti'nin esasını teşkil eden Ak Orda,⁴⁶ Batu Han⁴⁷ tarafından kurulmuştur.⁴⁸ Batu Han, başta Moskova olmak üzere Kiev, Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya bölgelerini zapt etti. Saray şehri merkez olmak üzere kurulan Altın Orda Devleti'nde Batu Han,⁴⁹ devlet teşkilatı noktasında Cengiz yasalarını ve Moğol gelenek göreneklerini uyguladı. 1241'de Çağatay ve Ögeday'ın art arda ölümleri üzerine tüm Moğol devletleri üzerindeki etkin güç, Cengiz Han'ın torunları arasında en yaşlı ve itibarlı olan kişisi Batu Han'a olmuştu. Onun ölümünden (1256) sonra oğullarından Sertak ve Ulakçı'nın da ölümleri üzerine Altın Orda'nın başına Berke Han⁵⁰ geçmişti. Berke Han döneminde Mısır

⁴⁴ Kırğızlar ve Harezmsahlar ile yapılan mücadelelerde Cengiz Han, oğlu Cuci'yi görevlendirmiş ve Cuci de bu seferlerde iki topluluğa da büyük zararlar vermiştir. Hedef olarak Batı'ya doğru ilerlemeyi tercih eden Cuci öldükten sonra oğulları Batı'ya doğru ilerleyerek Karadeniz'in kuzeyinde Altın Orda Devleti'ni kurdular; bkz. Mustafa Kafalı, "*Cuci Han*", *TDV İslâm Ans. C. 8*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 78-79.

⁴⁵ Tarihte "Ak Orda" ve "Gök Orda" olarak zikredilen ayrı iki teşekkülden bahsetmek gerekir. Ak Orda'nın başına Sayın (Batu) Han geçmiştir. Batu Han'ın başına geçmiş olduğu bu devletin ismi hakkında çeşitli ibareler söz konusudur. Türkçe kaynaklarda "Ak Orda" ifadesi kullanılırken, Avrupa dillerinde farklı şekillerde ziredilmiştir. Almanca "Goldene Horde", İngilizce "Golden Horde", Fransızca "Horde d'Or" şekillerinde kullanılan bu ifade için Plano Carpini, Göyük Han'a dayanarak "Şira Orda" (Sarı Otağ) şeklinde kullandığını beyan eder; bkz. Mustafa Kafalı, "*Altın Orda Hanlığı*", *Türkler*, C. 8, Ankara YTY, 2002, s. 680. Fakat Uli Schamiloğlu bu isimler üzerinde bir ittifak olmadığını ifade ederken, Ak Orda için Beyaz Ordu, Gök Orda için Mavi Ordu tabirlerini kullanmaktadır; bkz. Uli Schamiloğlu, "*Altın Ordu*", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 706.

⁴⁶ Orda, Moğolca "çadır, otağ" anlamlarında kullanılmaktadır. Devletin kurucusu olan Batu Han'ın ak otağının üst kısmında altın yaldız bulunması sebebiyle bu devlete Altın Orda veya Ak Orda denmiştir; bkz. Mehmet Saray, "*Altın Orda Hanlığı*", *TDV İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: TDV Yay. 1989, s. 539.

⁴⁷ Altın Orda Devleti'nin kurucusu, Cuci'nin oğludur. Babasının ölümü üzerine günümüz Moğolistan'ının doğu kısmında babasına ait olan topraklar kendisine verildi; bkz. W. Barthold, "Batu", 351. Babası Cuci'ye ait olan toprakların doğu kısmı Batu'ya bırakılırken, batı kısmı da İçen Han'a bırakılmıştır; bkz. Muzaffer Ürekli, "*Gök Orda Hanlığı*", *TDV İslâm Ans. C. 14*, İstanbul: TDV Yay. 1996, s. 123.

⁴⁸ Cuci'nin ölümünden sonra onsekiz oğlundan Batu ile Orda anlaşamayarak dedeleri Cengiz Han'a devlet idaresi hususunda müracaat ederler. Cengiz Han Batu'ya "Sayın Han, Orda'ya da "İçen Han" lakaplarını verdi. Cuci ulusunu Türklerdeki ikili teşkilata göre düzenleyerek "Sol Kol"un başına yani Doğu Deşt-i Kıpçak'a Orda Han'ı ve "Sağ Kol"un başına yani Batı Deşt-i Kıpçak'a da Batu'yu görevlendirdi. Orda Han'ı Sayın Han'a tabi kılarak Batu Han'ı bütün Cuci ulusuna han kıldı; bkz. Mustafa Kafalı, "*Batu Han*", *TDV İslâm Ans. C. 5*, İstanbul: TDV Yay. 1992, s. 208. Bkz. Mehmet Saray, *a.g.m.* 5, s. 38.

⁴⁹ Babası Cuci'nin ölümü tahta geçen Batu, Deşt-i Kıpçak'ın tamamını ele geçirmiş, Cuci Ulsu esas itibarıyla onun döneminde teşekkül etmiştir. Ak-Orda devletin müessisi ve ilk hükümdarıdır; bkz. Mustafa Kafalı, "*Altın Orda Hanlığı*", s. 681.

⁵⁰ Saltanatının ilk yıllarında Avrupa üzerinde etkili olan Berke Han, İzzettin Keykavus noktasında Bizans üzerine harekete geçmiştir. İzzettin Keykavus'u kurtaran Berke Han, Solhad ve Suğdak'ın da gelirlerini ona tahsis etmiş ve aynı zamanda onu Orbay Hatun'la evlendirerek kendisine izzet ve ikramlarda bulunmuştur. Berke Han'la ilgili asıl önemli husus ise İlhanlılar olmuştur. 1256'da Memluk sultanı Zahir Rükneddin Baybars'a elçiler göndererek Müslümanlara eziyet eden Hülagu'ya karşı ittifak teklifinde bulunmuştur; bkz. Enver Konukçu, "*Berke Han*", *TDV İslâm Ans. C. 5*, İstanbul: TDV Yay. 1992, s. 506. 1246 Yılında Selçuklu tahtına geçen II. İzzeddin Keykavus, 1256'da Moğol İlhanlıların baskısıyla tahttan indirilmiştir. Önce Antalya'ya sonra İstanbul'a iltica eden İzzeddin, Mengü Timur'un müdahalesi ile esaretten kurtarılmıştır. Yıllarca Altın Orda'nın merkez olan Saray'da kalmış ve kendisine bazı topraklar verilmiştir; bkz. R. R. A. "*Mengü Timur*", *MEB İslâm Ans. Cilt. 7*, İstanbul: MEB Yay. (t.y.), s. 719. Ayrıca; bkz. Şerif Başta, Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk – Bizans Münasebetleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay. 1989, s. 4. W. Barthold, "*Berke Han*", *MEB İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 555.

Memlukleri ile iyi ilişkiler geliştirilirken amcazadeleri olan İlhanlılarla savaş halinde oldular. Hülagu ile yapılan savaşta İlhanlıları yenen Berke Han, Abaka Han ile yapılan savaşta ise yenilmiştir. Ülkesine dönerken hastalanan ve bir süre sonra ölen Berke Han'ın (1266) ardından Altın Orda tahtına geçen Mengü Timur⁵¹ (1266-1280) ülkeyi toparlamış, yerine geçen Tuda Mengü⁵² (1280-1287) zamanında ise ülkenin bütünlüğü tehlikeye düşmüştür. Tuda Mengü'den sonra de yirmi beş yıllık ilk fetret devri yaşanmışsa da Özbek Han (1315-1341) ile Canıbeg Han (1342-1357) dönemlerinde ülke bir kez daha toparlanmıştır. Berdibeg Han'ın (1357-1359) ardından devlet bir daha eski gücünü bulamamış ve Litvanya Dukalığı ile Podolya Prenslığı bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bunlardan cesaret alan Moskova Knezliği de 1380'de Dimitri Donskoy önderliğinde Altın Orda'ya isyan etmişlerdir. Bu sırsada Çağatay ulusu parçalanmış ve yerine Timur Devleti kurulmuştur. Timur, Altın Orda Devleti'nin başında bulunan Toktamış Han'ı desteklemiş, ancak Azerbaycan toprakları yüzünden araları açılmıştı. 1391'de Kondurca'da ve 1395'te Terek'te iki Müslüman ülke arasında gerçekleşen savaşlarda Toktamış Han yenilgiye uğradı. Bu yenilgilerden sonra hızla parçalanmaya başlayan devletin başına Timur, Kutluk Timur'u getirdi. Sonrasında Edige Mirza, Uluğ Muhammed Han (1419-1422) ve Barak Han'ın (1425-1427) devletin başına geçtiler. Uluğ Muhammed Han tahtta iken Maveräünnehir hükümdarı Uluğ Bey tarafından desteklenen Barak Han, Saray şehrinde şehrinde hükümdarlığını ilan etmiştir. Daha sonra Uluğ Muhammed bir kez daha Altın Orda'nın başına geçmiş fakat bir süre sonra Kırım'da hükümdarlığını ilan eden Hacı Giray'a sığınmıştır. Altın Orda tahtına geçen Küçük Muhammed Han (1427-1445), Uluğ Muhammed'i takip etmiş, Uluğ Muhammed kuzeye çekilerek burada Kazan Hanlığını kurmuştur. 1445'te devletin başına geçen Seyyid Ahmed, Hacı Giray'ın kurmuş olduğu Kırım Hanlığı ile III. İvan'ın idaresindeki Moskova Knezlikleri mücadele etmiştir. Bu mücadelelere karşı Hacı Giray ve III. İvan ittifak kurmuşlardır. Moskova Knezliği ile Kırım Hanlığı'na karşı Lehistan ve Litvanya ile ittifak kuran Seyyid Ahmed sonuç alamamış, 1465'te yerine geçen Ahmed Han bu mücadeleyi devam ettirmiştir. Ahmed Han 1480'de Leh kralı IV. Kazimir ile ittifak kurarak Rusları püskürtmeyi başarmışsa da onun ölümünün ardından devletin başına geçen Şeyh Ahmed'in başarısız politikaları neticesinde devlet dağılmaktan kurtulamamıştır. Dağılan Altın Orda Devleti üzerinde Kırım,⁵³ Kazan,⁵⁴ Nogay,⁵⁵ Astarhan⁵⁶ ve Sibir⁵⁷ Hanlıkları kuruldu.

⁵¹ Batu Han'ın torunu olan Mengü Timur, sikkelerde Moğolca şekliyle Möngke Timür olarak yazılmakla birlikte Reşidüddin ve Blochet gibi tarihçiler Mengü Timur ifadesini kullanmışlardır; bkz. R. R. A. "Mengü Timur", s. 718.

⁵² Abdulkadir Yuvalı, "Mengü Timur", *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, s. 138.

⁵³ 1440-1441 yıllarında adına para basan Hacı Giray müstakil bir devlet gibi hareket ederek, Altın Orda Devleti ile bağlarını koparmıştır; bkz. Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay. 2017, s. 4.

⁵⁴ İtil Bulgar devleti toprakları üzerinde kurulan Kazan Hanlığı hakkında iki farklı görüş mevcuttur: bunların ilki Altın Orda tahtından indirilen Uluğ Muhammed'in Saray'dan ayrılarak Kazan şehrine gelmesiyle kurulmuş, ikincisi ise Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'un hanlığına başına geçtiği tarih olarak kabul edilmiştir. 1437-1445 yılları arasında kuruluş sürecini tamamlayan Kazan Hanlığı, 1445'ten itibaren bağımsız bir devlet olarak hareket etmeye başlamıştır; bkz. İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *TDV İslâm Ans. C. 25*, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 136.

⁵⁵ Topluluğun adının Altın Orda emirlerinden Nogay'dan kaynaklandığı yönünde bilgiler ileri sürülse de bu durum ispatlanmamış, ancak Mangıt boyundan olan Altın Orda emiri Edige'nin Nogayların atası olarak kabul edildiği kaynaklarda işaret edilir; Mehmet Alpagu, "Nogaylar", *TDV İslâm Ans. C. 33*, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 202.

İkinci oğlu Çağatay⁵⁸ kendi adıyla anılan Çağatay Devleti'ni kurdu. Adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan alan bu devlet Çağatay'ın ölümünden sonra ülkeyi, torunu Kara Hülagu⁵⁹ (1241-1246), sonra da oğullarından Yesü Mengü⁶⁰ (1246-1251) idare etmişlerdir. Toluy, büyük han ilan edilince ülkenin başına tekrar Kara Hülagu geçmiştir. 1251'de Kara Hülagu'nun ölümü üzerine Ergene Hatun,⁶¹ oğlu Mübarek Şah adına naibe olarak ülkeyi idare etmiştir. 1259'da Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu olan Algu'nun Çağatay ülkesinde etkinliğini görüyoruz. 1266'da Algu'nun ölümüyle birlikte Ergene Hatun'un oğlu Mübarek Şah, Çağatay hanı ile edildi. Fakat aynı yıl içerisinde Kubilay Han'ın desteğini alan Barak Han da Mübarek Şah'ı tahttan indirerek kendisini Çağatay hanı ilan etmiştir (1266-1271). 1269'da düzenlenen kurultayın ardından Ögeday'ın soyundan olan Kaydu'nun Çağatay Hanlığı üzerinde mutalak hâkimiyet kurduğunu söyleyebiliriz. Barak Han'dan sonra Çağatay hanı olan Nikibey (1271-1274) ile Buka Timur (1274-1277) Kaydu'nun vasalı konumunda idiler. Barak Han'ın oğlu Tuva zamanında Çağatay hanlığında Çağatay sülalesinin bir kez daha hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Tuva Han'dan sonra Küncük (1307-1308) ve Taliku ülkeyi idare etmişler, ardından 1309'daki kurultayda Tuva Han'ın oğlu Kebek'in desteğiyle ağabeyi Esen Buka han seçilmiştir (1309-1320). Esen Buka'nın ölümünün ardından Çağatay tahtına Kebek Han geçmiştir. Kebek Han, Müslüman olmadığı halde İslâmiyetin, Moğollar arasında yayılması dikkat çekmiştir. Daha Sonra Kebek Han,⁶² Buhara'nın güneydoğusunda bulunan Nahşeb şehrini merkez olarak seçince ülkenin siyasi merkezi Maverâünnehir'e kaymıştır. Kebek Han'ın ölümü üzerine yerine kardeşi Tarmaşirin⁶³ Çağatay tahtına geçmiş (1326-1334) ve Alaaddin ismini alarak İslâmiyeti kabul etmiştir. Tarmaşirin'in ölümüyle birlikte ülke ikiye bölünmüş ve iç karışıklıklarla baş başa kalmıştır. 1448'de Maverâünnehir kolu ve Moğolistan kolu ise üçe bölünmüştü. Moğolistan kolunun batı toprakları XVI. yüzyılda Şeybanilere⁶⁴ kaptırılırken doğu toprakları bölgedeki dini liderlerin kontrolüne geçmiştir. Böylece Çağatay Hanlığı tamamen ortadan kalkmıştır.

⁵⁶ Altın Orda hükümdarlarından Küçüm Muhammed Han'ın torunu Kasım Han tarafından merkez Hazar'ın kuzeyinde yer alan Astarhan şehri olmak üzere kuruldu; bkz. Mehmet Saray, "*Astarhan Hanlığı*", *TDV İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: TDV Yay. 1991, s. 505.

⁵⁷ Tümen Hanlığı olarak da bilinen Sibir Hanlığı, kaynaklarda İsker Yurt veya Çimga Tura olarak da geçer. Geniş bilgi için bkz. İlyas Kemaloğlu, "*Sibir Hanlığı*", *TDV İslâm Ans. C. Ek-2*, Ankara: TDV Yay. 2019, s. 505.

⁵⁸ Çağatay, Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan doğan ikinci çocuğu olup, çocukluk yılları hakkında bilgi bulunmayan Çağatay, babasının isteği üzerine danışmanları arasında bulunan Uygur Türklerinden devlet yönetimi ve hukuk düzenleme konularında eğitim almıştı; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "*Çağatay Han*", *TDV İslâm Ans. C. 8*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 177. Ayrıca; bkz. Samet Durmaz, "*Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki Mücadeleler*", *Genel Türk Tarihi Arş. Der. C. 1 S. 2* 2019, s. 209.

⁵⁹ Abdulkadir Yuvalı, "*Çağatay Hanlığı*", *TDV İslâm Ans. C. 8*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 177.

⁶⁰ Abdulkadir Yuvalı, "*Çağatay Hanlığı*", s. 177.

⁶¹ Abdulkadir Yuvalı, "*Çağatay Hanlığı*", s. 177.

⁶² 1318'de hanlığın başına geçen Kebek Han (1318-1326), Kebekî adıyla anılan paraları bastırarak bağımsızlığını ilan etmiş, onun döneminde Türkçe neredeyse resmî dil haline gelmiştir; bkz. Orhan Çınar, "*Doğu Çağatay Hanlığı'nın İlk Hükümdarı: Tuğluk Timur Han ve Dönemi Hakkında Bir İnceleme*", *ASOS Journal Uluslararası Sosyal Bilimler Der. S. 106*, Elazığ: Asos Yay. 2020, s. 202.

⁶³ Alaaddin Tarmaşirin'in ölümüyle birlikte devlet idaresi bozulmuş ve Çağatay hanları Türk emirlerinin elinde birer kukla durumuna düşmüşlerdir; Sabri Hizmetli, "*Çağatay Devleti*", *Türkler*, Ankara: YTY, 2002, s. 606-607. Ayrıca; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "*Çağatay Hanlığı*", s. 178.

⁶⁴ Asıl adı Muhammed olan Arap kaynaklarında Şeyban geçen Şiban'a nisbetle Şeybanî olarak tanınır; bkz. İsmail Türkoğlu, "*Şeybânî Han*", *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 43. Hanedan ise adını

Üçüncü oğlu Ögeday⁶⁵ veliaht olup Moğol liderlerinin katıldığı kurultayda büyük han seçildi. Ögeday, gençlik yıllarından itibaren çeşitli seferlere katılmış, Otrar kuşatmasını yürütmüş, Maverünnehir'in kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Cengiz Han'ın ölümünün ardından devletin başına Toluy geçmiş, 1229'daki kurultaydan sonra kardeşi Çağatay ve amcası Otçigin tarafından "büyük han" ilan edilerek tahta oturtulmuştur. 1231'de kendisi Çine üzerine bir sefer düzenlerken, Cormagon Noyan'ı da Yassıçemen Savaşı'nda⁶⁶ I. Alaaddin Keykubad'a karşı güç kaybeden Celaledin Harezmsah üzerine göndermiştir.⁶⁷ Celaledin'in yenilmesi, Moğolların Yakındoğu'da hâkimiyet sahası kurmalarının önünü açmıştır. Cormagon, 1232'de Gürcistan'ı, 1235'te Gence'yi⁶⁸ ve ardından tekrar Gürcistan'ı⁶⁹ ele geçirmiştir. Doğu'da ise Ögeday, Kuzey Çin'de bulunan Kin Devleti'nin başkentini kuşatmış, Song Devleti'ne karşı üç ayrı koldan yapılan saldırılar neticesinde başarılar elde etmiş, Kore'nin tamamını kontrol altına almıştır. Hem doğuda hem de batıda başarılar elde eden Ögeday, 1236'da I. Alaaddin Keykubad'a yıllık göndererek kendisine tabi olunmasını istemiştir. Oğulları Göyük, Kadaan ve yeğeni Batu kumandasındaki orduları Deşt-i Kıpçak'a sefere göndererek Viyana önlerine kadar Avrupa topraklarını istila etmeyi başarmıştır. Ayrıca Afganistan ve Lahor bölgelerinde de Tâir Bahadır yönetiminde gönderdiği ordularla başarı elde etmiştir. Bu savaşlar neticesinde ele geçirilen bu topraklarda iç yönetimin düzenlemesi hususunda Türkistan bölgesi için Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç, İran'da Cintimur ve Körköz, Buhara'da Mahmud Tarabî gibi idarecleri görevlendirmiştir. 1241'de ölümünün ardından eşi Töregene Hatun, oğlu Göyük'ü han seçtirmeyi başarmıştır.

En küçük oğlu Toluy'a imparatorluğun merkezini teşkil eden Moğolistan verildi. Katılmış olduğu Kin Seferi'nden itibaren ölümüne dek süren yaşamında kritik görev ve sorumluluklar üstlenmiştir. Çabuk kararlar alabilen ve almış olduğu kararları uygulama

Özbeklerin atası olarak kabul edilen Cuci'nin oğlu Şiban'dan alır. 1241'de Macaristan'a yapılan sefer sırasında dikkat çekmiş, dönüşte Irgız, Savuk ve İlek ırmaklarından Ural dağlarına kadar olan bölge kendisine yazlık; Arakum, Karakum ve Çu Irmağı ile Sarısu boylarına kadar olan topraklar da kendisine kışıl olarak verilmiştir. Onun soyundan gelenler uzun süre bu bölgelerde hâkimiyetlerini devam ettikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen ve Tobolsk bölgelerine göç ederek burada yaşayan kabileleri egemenlik altına almışlar; bkz. İsmail Türkoğlu, "*Şeybânîler*", *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 45. Ayrıca bkz. Abdullah Gündoğdu, "*Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü*", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 1046.

⁶⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri 1220-1350)*, Ankara: TTK Yay. 2011, s. 44.

⁶⁶ Tarihçiler, Köseadağı Savaşı'nın sebepleri arasında genel olarak sadece Gıyaseddin Keyhüsrev'in kötü idaresi ve Babaî İsyanı üzerinde dururlar. Oysaki 1230 Yassıçemen Savaşı ve sonrasında yaşananlar, Köseadağı hezimetinde ve dolayısıyla Anadolu ile Suriye üzerindeki Moğol istilasının gerçekleşmesinde domino etkisi yapmıştır; bkz. Süleyman Özbek, "*Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen'den Köseadağ'a*", *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Arş. Der. C. 5, S. 1*, Bartın: BAYTAM, 2018, s. 2.

⁶⁷ Ahlat'ın zaptı ve Yassıçemen muharebesiyle ilgilenen Celaledin Harezmsah'ın yenilgisini fırsat bilen Moğollar, onu takibe başladılar. Azerbaycan'da Moğollarla karşı karşıya gelen Celaledin şaşkına döndü. Daha geniş bilgi için bkz. Hasan Geyikoğlu, "*Harezmsahlar ve Doğu Anadolu*", *Türkler*, C. 4, Ankara: YTY, 2002, s. 1457.

⁶⁸ Vaqif Piriye, "*Monqolların İkinci Yürüyüşü ve Azerbaycan'ın İstila Olunması*", *Azerbaycan Tarihi XIII – XVIII Esrler*, C. 3, Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, 2007, s. 17.

⁶⁹ Ögeday'ın savaş emriyle yola çıkan Moğol ordularının yol güzergâhında bulunan Gürcistan, bu dönemin ve bölgenin en güçlü askeri ve ekonomik güçlerinden biriydi. Dönemin birçok devleti gibi Gürcistan da Moğol istilaları karşısında direnmeye çalışmıştı. Büyük Kağan Ögeday zamanında yola çıkan Moğol orduları bu ilk safhada bölgeyi yağma ve talan ederek işgal ettiler. 1220-1320 yılları arasında Gürcistan'ın Moğol egemenliği altına girmesi, Gürcistan'ın "altın çağ" döneminin kapanmasına neden oldu; bkz. Ayşe Beyza Büyükcınar, "*Gürcü – Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*", *Karadeniz Arş. Ens. Der. C. 4, S. 6*, Trabzon, 2018, 267.

kabiliyetine sahip olan Toluy, Moğol Devleti'nin en önemli adamları arasında yer edinmesine sebep olmuştur. Horasan gibi geniş bir bölgeyi iki üç ay içerisinde ele geçirmiş ve Tâlekân kuşatmasında zorluklar yaşayan babası Cengiz Han'a da yardım etmiştir. Yüksek ölçüde asabiyete sahip olduğundan kimse müsamaha göstermemiştir. Seferlerde ölen yakınlarını babası Cengiz Han gibi bir intkam sebebi saymış hatta bazı bölgelerde teslim olmalarına rağmen halkı kılıçtan geçirmiştir. Bunun oğulları Mengü Han⁷⁰ ile Kubilay Han,⁷¹ Ögeday'den sonraki iki nesil içinde büyük hanlığı onlardan almayı başarmışlar.

⁷⁰ Ankhbayar Danuu, “*Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi*”, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Der. S. 6 (2), Ankara, 2015, s. 1.

⁷¹ Cengiz Han'dan sonra Moğol tahtına çıkan büyük hanların en meşhurlarındandır. Cengiz Han Batı Asya Seferi'nden (1225) Moğolistan'a döndüğü zaman Kubilay 11 yaşında idi. Bu sefer sırasında ilk avını avlamış olan Kubilay'ın elleri Moğol geleneği üzerine bizzat Cengiz Han tarafından et ve yağ ile bulanmıştır. Büyük kardeşi Mengü'nün hanlığı döneminde kendisi Çin'in Şen-si ve Honan eyaletlerinin hâkimi idi. 1253'te bir Tay devleti olan Nan-Çan (Yünnan)'ı ortadan kaldırmıştır. 1258'de Song hanedanı ile mücadele halinde iken Mengü'nün ölüm haberi gelir. Büyük han sıfatı kendisine geçtiğinden Moğolistan'a dönmesi icap etmiş, ancak ailenin küçüğü olan Arık Buka hanlığa talip olunca Kubilay, Song hanedanı ile vergi ödemeleri koşuluyla antlaşma yoluna gitmiştir. 1260'ta kendisini kağan intihap eden Arık Buka ve taraftarlarını hezimete uğratmıştır. Aynı iddia ile hareket eden Ögeday'ın torunu Kaydu da aynı akıbete uğramıştır. Hâkimiyeti elde eden Kubilay Moğolistan'dan İran'a kadar olan bölgeyi Hülagu'nun oğlu Abaka'ya, Cuci ulusuna Batu'nun torunu Mengü Timur'u, Çağatay ulusuna Kara Hülagu'nun oğlu Mübarek Şah'ı tayin etmiştir. 1268'de tekrar başlatmış olduğu Çin seferlerinde Song Hanedanı'nın önemli bir kalesi olan Siang-Yang'ı zapt etmiş (1273), Wu-Çang, Nanking, Cang-Cou şehirlerinin zaptı (1275) ile de Song Hanedanı'na son vermiştir. Çin'i kontrol altına alan Kubilay, aynı zamanda 1274-1281 yılları arasında Japonya'ya karşı seferler tertiplemişse de başarı elde edememiştir. 1277, 1283, 1284 ve 1287 yıllarında Birmanya üzerine gerçekleştirmiş olduğu seferlerde muvaffakiyet elde etmiş de 1281 ve 1287'deki Çampa ve Annam seferlerinde dirençle karşılaşmıştır. 1292'de Cava üzerine sefer yapan ve Hint Denizi'nde birçok adayı kendisine bağlayan Kubilay'ın ölümünün ardından yerine Timur Olcaytu geçmiştir (1295-1307). Bundan sonra gelen idareciler ülkeyi iyi idare edememiş Togan Timur'un ülkeyi terk etmesiyle Ming sülalesi ülkenin kontrolünü ele geçirmiştir; bkz. Reşid Rahmeti Arat, “*Kubilay*”, *MEB İslâm Ans. C. 6*, İslâm Ans. İstanbul: MEB Yay. 1977, 948-949. Ayrıca bkz. Roxann Prazniak, Osman Gazi Özgüdenli, “*Kubilay Kağan*”, *TDV İslâm Ans. C. Ek-2*, Ankara: TDV Yay. 2019, s. 88-89.

D. ŞEBÂNKÂREÎ'NİN MECM'AU'L-ENSÂB ADLI ESERİNDE MOĞOLLAR

1. YÖNETİCİLERDEN İKİNCİ KISIM DÖRDÜNCÜ GRUP

Onlar yeryüzündeki memleketlere hâkim, kabiliyetli Moğol sultanlarıdır. Onları iki kısma ayırıyoruz: Biri Cengiz Han’la başlayan Moğol İmparatorluğu, diğeri yönetim erkini Moğollardan alan ve padişahlıkla hükümet olan etraftaki meliklikler ve sultanlıklardır.⁷²

2. MOĞOL SULTANLIĞI BAHSİ

Onlar iki kısımdırlar: onların birinci kısmı kağanlardır⁷³ (kaan) ki yeryüzünün çoğuna hâkimdirler. Allah bilendir.

2.1. BİRİNCİ KISIM: KAAANLAR (KAĞANLAR)

Bağışlayan ve esirgeyen Allah’ın adıyla ve yardımıyla...

Allah’a hamdolsun. Yaratılmışların en hayırlısı ve en faziletlisi olan Muhammed’e⁷⁴ ve ailesine salât ve selam olsun. Devamında⁷⁵...

Hamdolsun ki bugün cihan, dünyayı elinde tutan şahların şahı Cengiz Han’ın oğullarının ve torunlarının arzu ve isteklerine boyun eğmiştir. Bu devletin gücü kıyamet gününe kadar bir rüzgâr gibi esecektir. Bu kitabın yazılmasındaki amaç Cengiz Han’ın devletinin kuruluşunu, gelişimini ve onun ardıllarının süreç içerisinde devlete kazandırdıkları ivmeyi ele almaktır. Onun kutlu zamanına kadar insanoğlunun, evrenin yargı ve düzenle ilgili problemleri vardı. Bu sınıflama da baştan beri onların kutsallıklarına işaret ediyor. Bu girizgâh daha çok bu durumları açıklamak üzere özür mahiyetini içeren bir amaçla yapılmıştır.⁷⁶

⁷² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkârî, Hicrî 733’te tamamlamıştır. Şebânkârî, eserinde Moğol İmparatorluğu’nun gücünü dönemin komşu ülke yönetimlerine karşı üstün göstermeye çalışmıştır.

⁷³ Moğol yöneticileri için “kaan” tabiri zikredilmiştir. Klasik bağlamda genel Türk tarihi incelendiğinde “kağan” unvanının kullanıldığı görülürken Bahaeddin Ögel “kağan” tabirinin Türk devletlerinde kullanılan şekli ile Moğollarda kullanılan kağan unvanları arasında bir farka dikkat çekmektedir. Moğollarda kullanılan kağan unvanının sıradan bir unvan olduğunu yani Türk devletleri dışında insanoğlunun amiyane bir şekilde de bu unvanı kullanabildiğini ileri sürer. Aynı şekilde Türklerde kullanılan “kağan” unvanının, tanrısal bir güç olarak verildiğini ve bunun etimolojik yapısının “kan-han” olması gerektiği üzerinde durur; bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 2, İstanbul: MEB Yay. 2001, s. 35. Gücün Tanrısal boyutuna bakacak olursak Türklerdeki Gök-Su-Yer kültü de bizi bu bilgiye götürür; bkz. Bahaeddin Ögel, a.g.e, s.32. Türk töresine göre tahta çıkma geleneği “Gök’e çıkma”yı gerektirir. Dolayısıyla burada yani Türk kültüründeki kağanlık gücünü Tanrı’dan alması ile diğer devletlerin kağanlıkları birbiriyle örtüşmemektedir.

⁷⁴ Eserde yavan bir şekilde ifade edilmiş. Burada yazarın bu ifadeyi, kasıtlı yazıp yazmadığını inançsal titizliğimden ileri süremem. İnançsal titizliğime bağlı olarak Allah’ın selamı ve esenliği üzerine olsun şeklindeki Arapça karşılığı ile (s.a.s) ifadesinin kullanılması gerektiği kanaatini taşıyoruz.

⁷⁵ Yazar eserini oluştururken ihtimal odur ki; eserini karşısında bir topluluk varmış gibi (hatip-muhatap) bir üslupla yazmıştır.

⁷⁶ Müellifin eserini kaleme aldığı yıl Hicrî 733 senesidir. Müellif, eserinde Cengiz Han ve ailesi için övgülerde bulunur. Bu dönemde ise Cengiz’in kurduğu Moğol devleti değil yerine kurulmuş olan İlhanlı devletinin hâkimiyeti devam etmektedir. Burada yazarın, bugün olduğu gibi o günkü toplumun İslâmî hassasiyetlerini göz önüne almış olabilir. Yazar, Moğol idarecileri ve halkı için olumsuz ithamlarda bulunmuş olmanın gerek İslâmî yaşayışa ters düşme kaygısını taşıdığını ve gerekse de Moğol idarecileri ve halkı için yapılan ithamlar için dönemin İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han’a müspet gözükmeye olasılığının olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak eser Ebu Said Bahadır Han’a değil de Çobanilerden Pir Hüseyin’e takdim etmiştir.

2.1.1. Yeryüzünün Sultanı Cihan Padişahı Cengiz Han'ın Tahta Çıkışı

Âlemin yaratılışından ve insanın halk olunmasından günümüze kadar dünyada Cengiz Han'ın⁷⁷ kendisi, oğulları ve torunları gibi güçlü, yetenekli hiçbir padişah,⁷⁸ sultan,⁷⁹ halife,⁸⁰

⁷⁷Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından Asya'da (Orta Asya olmalı) ortaya çıkan güç boşluğu III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol asıllı Hsien-pi ve Juan-Juanlar (yani Avarlar) tarafından doldurulmuştur. VI. Yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk, daha sonra Uygur hâkimiyetine giren Moğollar, bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Abdülkadir İnan'a göre Moğolistan'daki Nayman, Kerevit, Merkit, Ongut gibi boy ve ulusların bölgesel egemenlik için mücadele ettiklerini ileri sürer. İnan, Reşideddin ve Yuan-şi'ye dayanarak yukarıda zikredilen kavimlerin Türk olduklarını ve bunların Moğollardan ayrı bir sınıf olduklarını ileri sürer; bkz. Abdülkadir İnan, "Ongutların Menşei Meselesi", *Belleten*, C. 8, S. 31, Ankara: TTK Yay. 1944, s. 453. İnan, Rus ve Japon bilginlere dayandırdığı ifadelerinde, Türkçe yer ve unvan isimlerine bakıldığında Moğolların bölgedeki tahakkümlelerinden ziyade, yaşam sahalarının tarihsel dönemi olan III - XIII. yüzyıllarda Orta Asya hâkimiyeti için Orta Asya'da oluşan nüfus yoğunluğu da bizi Moğolların Türk olma ihtimaline götürüyor; bkz. Abdülkadir İnan, "Nayman Boyunun Soyu Meselesi", *Belleten*, Der. C. 24, S. 96, Ankara: TTK Yayınları, 1960, s. 539-540. XIII. Yüzyılın başlarında Timuçin, Moğol aşiretlerini bir çatı altında toplamayı başardı. 1206 yılında Temuçin, Cengiz Han unvanını almıştır; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *TDV İslâm Ans. C. 30*, Ankara: TDV Yay. 2005, s. 225. "Cengiz Han" unvanının yanı sıra Melikü'l-Memalik" unvanının da kendisine verildiği kaynaklarda yer alan başkaca bir bilgidir; bkz. Abraham Konstantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi / Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul: Nesnel Yay. 2008, s. 41. "Cengiz Han" unvanı "han" unvanı içermesi hasebiyle nispeten Türkçe menşeli bir sözcük olsa da "Melikü'l-Memalik" unvanı orjin itibarıyla Türkçe karakterli değildir. Arap, Fars ve Türk kültürünün karakteristik betimlemelerin kullanılmış olması ilerleyen dönemlerde Moğolların yayılmış oldukları coğrafyada girmiş oldukları etkileşimin tezahürüdür. "Cengiz Han" unvanı Temuçin'in tüm Moğol boylarını bir araya getirerek eriştiği güce istinaden aldığı unvandır. Aynı durumu Asya Hunları ve Göktürklerde de görmek mümkün. Beni, Moğolların Türk olduğu olgusuna götüren kuvvetli ihtimal de işte budur. Çingiz'in çağdaşı Çinli Meng-hung, Çingiz adını Çince "T'ieng-ize"nin semanın oğlu şeklinde bir transkripsiyon olarak gördüğünü ileri sürer; bkz. Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", *Belleten*, C. 5, S. 19, Ankara: TTK Yay. 195, s. 267. Ayrıca Moğolların İran coğrafyasına yakın olma hasebiyle Türkçe kadar olmasa da Farsçanın da Moğolların kültür hayatlarında etkili olduğunu, "Cengiz" kavramının "ceng" (savaş) ve "iz" (-cı, ci) kelime ve ekinden müteşekkil olduğunu savunuyoruz. Burada dikkat çekilmesi gereken ikinci bir husus da Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularına savaş açan Moğolların yanında Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin yanı sıra Tatarların da yer aldığı hususudur; bkz. V. Aleksandroviç Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yay. 1988, s. 64. Bu durumu Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans saflarında olup millî benliklerini kaybetmiş olan Uz ve Peçenek ücretli askerlerinin savaşta yer değiştirmesine benzetmek nispeten mümkündür. Farklı olan durum şu ki Uz ve Peçeneklerin millî benliklerini yitirmelerine rağmen Selçuklular ile Bizans arasında vaki olan savaşta adı geçen toplulukların saf değiştirmelerine binaen onlara atfedilen yaklaşım ve buna mukabil İslamî ve Türkî emareleri bulunan Tatarlar ve Moğolların aynı safta mücadele etmelerine rağmen Tatarlara atfedilen tarihsel yaklaşım ile Moğollara atfedilen tarihsel yaklaşım aynı değildir. Bunun da Moğolların tarih sahnesinde Selçuklular gibi yer almak istemelerinden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Kanaatimizce, etno-teolojik bir yaklaşım sergilemek doğru değildir. Bu daha çok pragmatik-tarihsel yaklaşım olur. Bunda Selçuklu dönemi ve devamı niteliğinde bulunan Osmanlı devlet ilim adamlarının da etkisi kaçınılmazdır. Öyle ki Osmanlı'nın ve devamı niteliğinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti devletinin de hiç kuşku yok ki Selçuklu kültürü üzerine bina olduklarını ve Moğolların Köseadağ'da Anadolu Selçuklularına zarar vermesi tarihsel bir öfkeye dönüşmüştür. Bu öfke ile Moğolların bir Türk boyu olarak görülmediğini savunabiliriz. Diğer bir husus ise; Yusuf Halaçoğlu'nun deyişiyle Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kuran Timur'un fütuhat sahasına Anadolu'yu da katmak istemesi ve diğer yandan Memluk sultanı Berkuk'un da ölmüş olması münasebetiyle Timur'un kendisi için rakip gördüğü Mısır ve Anadolu'daki bu iki devleti ortadan kaldırması için uygun zeminin olması ile ilgili bir durumdur; bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", *TDV İslâm Ans. C. 3*, Ankara: TDV Yay. 1991, s. 210. Moğol-Selçuklu mücadelesine benzer bir durumu Moğol karakterli Timur devletinde de görüyoruz. Timur-Yıldırım Bayezit dönemi mücadelesi de tarihsel bir tekrar mahiyetindedir. Başka bir ifadeyle Moğolların ve yine Moğol karakterli Timurluların seferlerinin Türk-İslâm devletleri üzerine yöneltmiş olmasından özellikle Timur, gerek sağlığında ve gerekse sonraki dönemlerde ağır eleştirilere maruz kalmıştır; bkz. İsmail Aka, "Timur, Din ve Ulema", *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C. 1, Ankara: TTK Yay. 2002, s. 111. Moğolların İslâm kültür ve medeniyetine zarar verdiklerine dair Moğolların kuruluş döneminde Cengiz Han'da, İlhanlı ve Timur dönemlerinde İslâm devletlerine verdikleri zararlara tek bir bakış açısı getirilebilir; bkz. Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", s. 368. Bu bakış açısı da Cengiz Han'ın müşrik ve Timur'un Müslüman olduğu üzerine geliştirilen bir bakış açısidir; bkz. Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", *Belleten*, Çev. A. Ateş, C. 29, S. 113, Ankara: TTK Yay. 1965, s. 49. Ancak

Osman Turan'ın ifade ettiği gibi özellikle Moğolların (İlhanlılar, Çağatay Hanlığı ve Altın Orda) da İslâmiyetle tanıştıktan sonra Hz. Muhammed (S.A.V.)'in "Türklerin cündullah" olduğu şeklindeki hadise istinaden kendilerini Türk olarak görme ve İslama hizmet etme noktasında cihan hâkimiyeti yarışı içerisine girmeleri pekâlâ doğal bir durumdur; bkz. Osman Turan, *"Türkler ve İslamiyet"*, *Türkler*, C. 4, Ankara: YTY, 2002, s. 523. Bir ölçüde Moğolların da dünyayı yönetme erkinin Tanrı tarafından kendilerine verildiğini ifade etmeleridir; bkz. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara: TTK Yay. 1995, s. 466. Bu yüzden olay ve olguların tarihsel çerçevede değerlendirilmesi ve hamasi duygularla hareket edilmemesi gerektiğini savunuyoruz.

⁷⁸ Mehmet Doğan bu unvanı, sözlük manası olarak büyük şah, hakan, sultan, hükümdar ve kral şeklinde ifade eder; bkz. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pınar Yay. 2005, s. 1036. Şemseddin Sami ise bu unvana lügat olarak hükümdarlar hükümdarı, büyük hükümdar gibi anlamlar yükler; bkz. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Dersaadet (İstanbul): Çağrı Yay. H. 1317, s. 341. Ancak Şemseddin Sami'nin bahsini ettiğimiz eserinin 348. sahifesinde "paye" ifadesinin sözlük manası olarak rütbe, mertebe, cah gibi anlamlara geldiğini ifade eder. Söz konusu bu iki sözcüğün manaları ve paye sözcüğü irdelendiği vakit "padişah" kelimesinin "pad-ı do şah" veya "pad-ı şah" şeklinde olması muhtemeldir. Halil İnalıcık ise bu unvanı başka bir şekilde izah etmiştir. Bahsi geçen sözcüğün Farsça'da padşatı şeklinde ve Pehlevce'de patahşa şeklinde olduğunu ve mevzu bahis kelimenin örfi hükümdarlık olarak kullanıldığını ileri sürer; bkz. Halil İnalıcık, *"Padişah"*, *TDV İslâm Ans. C. 34*, Ankara: TDV Yay. 2007, s. 140. İnalıcık, bu kavramın Avesta'da "patihşayathiya" unvanının Pehlevce'ye "patahşa" şeklinde geçtiğini ve İslâm devletlerindeki idarecilerin bu unvanı "padişah" şeklinde kullandıklarını ifade etmektedir; bkz. Halil İnalıcık, *"Padişah"*, *MEB İslâm Ans. C. 9*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 491. "Şahin, şahi veya şain" olarak da adlandırılan bu unvan Timur'un oğlu Şahruh'un adına nisbetle önce şahruhi şeklinde anılırken daha sonra kısaca şahi diye yaygınlaşmıştır; bkz. Mihai Maxim, *"Padişahi"*, *TDV İslâm Ans. C. 34*, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 143. Eski Farsçada Hsayaşiya veya Hint İranî "kşayati/kşayadvira" kelimesinden türeyerek insanlar ve kahramanlar üzerinde hüküm süren anlamlarında kullanılmaktadır; bkz. V. F. Büchner, *"Şah"*, *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 272.

⁷⁹ Sözlükte "kandili tutuşturmak için kullanılan zeytinyağı anlamındaki "selit" kelimesinden veya karşı konulamayacak bir güce sahip olmak, mutlak üstünlük sağlamak manasına gelen "selata" masdarından türeyen sultan kelimesi "hüccet, delil, kahr, kudret, satvet anlamlarına geldiği gibi bu sayılanlara sahip olan kimse" demektir. "Tahakküm ve otorite" anlamındaki sulta da aynı köktendir. Müslüman devlet başkanlarına sultan denilmesi bir telakkiye göre Allah'ın yeryüzündeki hücceti konumunda olmalarıdır; bkz. Mustafa Öztürk, *"Sultan"*, *TDV İslâm Ans. C. 37*, Ankara: TDV Yay. 2009, s. 495. Behzad Behzadî, "sultan" kelimesinin geçmişte İran ordusunda bir rütbe olarak kullanıldığını ifade eder; bkz. Behzad Behzadî, *Ferheng-i Farsî-Azerbaycanî*, C. 2 (r-y), (y.y.), H. Ş. 1377, s. 615. Bu unvanın Miladî XI. yüzyıldan itibaren kudretli bir emiri veya belirli bir bölgenin müstakil hükümdarını ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz; bkz. Johannes Hendrik Kramers, *"Sultan"*, *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 24.

⁸⁰ Halife unvanı Türk ve İslâm devletlerinde kullanılan unvanlardır. Sözlükte "arkada olmak, birinin arkasından gelmek" gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvuf ve siyasette olmak üzere ağırlıklı iki alanda birinin yerini tutmak şeklinde izah edilebilir; bkz. Süleyman Uludağ, *"Halife"*, *TDV İslâm Ans. C. 15*, Ankara: TDV Yay. 1997, s. 299. Arnold, "halife" unvanını naip olarak tanımlamanın yanı sıra Peygamber (SAV)'in halefi ve kendisinden sonra gelen, yerine kaim olan İslâm camiasının en yüksek reisi yani imamı olarak tanımlar; bkz. T. W. Arnold, *"Halife"*, *MEB İslâm Ans. C. 5-1*, İstanbul: MEB Yay. 1987, s. 148. "Birinin ardından gelmek, birinin yerine geçmek, vekâlet ve temsil etmek" gibi anlamlara gelen hilafet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den sonra devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de bir kimsenin yerine geçen veya onu temsil eden kimse anlamında kullanılıp devlet başkanı için kullanılan bir unvandır. Devlet başkanlığı kurumunu ifade etmek açısından halifenin karşılığı olarak kabul edilen imamet de kullanılmıştır; bkz. Casim Avcı, *"Hilafet"*, *TDV İslâm Ans. C. 17*, İstanbul: TDV Yay. 1998, s. 539. Ancak İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte değişik zamanlarda ve bölgelerde kimi sultanlar kendi topraklarında "halife" unvanını kullanmışlardır. Bu anlamıyla hilafet bir hükümdarlık ifadesi olarak değerlendirilmiştir; bkz. Azmi Özcan *"Hilafet (Osmanlı Dönemi)"*, *TDV İslâm Ans. C. 17*, İstanbul: TDV Yay. 1998, s. 546. Devlet başkanlığı olarak hilafet kurumunu karşılayan başka bir kurum ise imamet kurumudur. Toplumun başında bulunan ve toplumun fertlerini yönlendiren kişiler "imam" olarak anılmıştır. İmanın sevk ve idare ettiği toplum ise ümmet kelimesiyle karşılanmış, imamet de bu kavramdan kaynağını alarak önder ve yönetici niteliği ile karışıklığı gidermek amacıyla devlet başkanlığı ile özdeş görülmüştür; bkz. Mustafa Öz – Avni İlhan, *"İmamet"*, *TDV İslâm Ans. C. 22*, İstanbul: TDV Yay. 2000, s. 201. "İmamet" ve "halife" kavramlarını yan yana getirdiğimizde İslâm tarihinde devlet başkanlığı problemini nispeten aydınlatacak argümanlara ulaşabildiğimizi söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'in bir önder olarak ümmetinin önünde namaz kıldırma durumundan yola çıkılarak "imam" pozisyonu ile aynı zamanda devlet başkanı olarak İslâm devletinin de başında olması hasebiyle devlet başka bu iki konumu örtüştürebiliriz. Böylece onun vefatının ardından "halife" veya "imam" konumuyla devlet başkanlığı problemine çözüm bulunmuştur.

kayser,⁸¹ han⁸², fağfur (feğfur),⁸³ kisra,⁸⁴ ray,⁸⁵ çipal (cipal),⁸⁶ fur (für/füchrer),⁸⁷ teb⁸⁸ ve melikin⁸⁹ yetişmediği bilinmelidir. Onun gibi hiç kimse yeryüzü âlemini kendisine boyun eğdiremedi. Öyle birisidir ki, ilahi inayet ve sonsuz lutfün omuzlarına yüklendiği bu şahsiyet, akılla kıyas edilemez. Eğer İslâm'ın yüceliğini elde etmiş olsaydı, peygamberlik payesinden nasiplenebileceği söylenilirdi. Başka bir yönü de siyaseten ve askeri kabiliyeti gereği ülkesini ve halkını dış saldırılara karşı savunmayı ve savunmalardan ziyade doğru yer ve zamanda yaptığı hamleler sayesinde ülkesinin sınırlarını genişletmiş, aynı zamanda halkının refahını arttırmıştır.

⁸¹ Bunun Arapların, Roma ve Bizans imparatorları için kullandıkları unvanlar olduklarını belirten Işın Demirkent, kelimenin aslının Grekçe'de kaiser olduğunu ve erken bir dönemde Aramice yoluyla Arapçaya girdiğini ve bunun yanı sıra Arapların Sasani hükümdarları için de kisra unvanını kullandığını vurgular. M.Ö. VI. Yüzyılda Arabistan'ın kuzeyinde bulunan Gassaniler için de bu unvanın kullanıldığı ileri sürülür; bkz. Işın Demirkent, “Kayser”, *TDV İslâm Ans. C. 25*, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 94. Arapçada, Bizans imparatorları için kullanılan bir unvan olarak kabul görmektedir. Bu kelime Yunancadan / Grekçeden Aramiceye, Arami dilinden de Arapçaya geçtiği ve Arapçadan da Süryaniceye geçtiği kabul edilmektedir. İslamiyet'in tebliği döneminde Hz. Peygamber'in mektuplarından birinde de bu unvan kullanılmıştır; bkz. A. Schaade, “Kayser”, *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 483.

⁸² İslamiyet öncesi dönemdeki Türk devletlerinin idarecilerinin ekseriyetle kullanmış oldukları bir unvandır. Çin kaynaklarına göre Asya Hunları önceleri şanyü veya tanhu/tanju unvanlarını kullanmışlardır. III. Yüzyıldan itibaren bunların yerini kağan/kaan ve han almaya başlamıştır. Bağımsız yönetici anlamına gelen han kelimesinin dişili ise hanım veya hanıştır; bkz. Aydın Taneri, “Han”, *TDV İslâm Ans. C. 15*, İstanbul: TDV Yay. 1997, s. 517.

⁸³ Tanrının oğlu olarak kabul edilen Bagha-Puthra Fergana'dan İran'a girmiş bir tabirdir. Araplar, Garbi İran'da kullanılan bagpur şeklini muhafaza etmişlerse de fağfur kelimesi Zaytûn mezarlığında bulunan ve Max van Berchem tarafından tetkik edilen 1323 tarihli kitabede görülmektedir; bkz. Cl. Huart, “Fağfur/Fagfur”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 445. Çin imparatorlarına verilen isimdir; bkz. Şemseddin Sami, a.g.e, s. 1000. Mehmet Doğan, a.g.e, s. 406, Ziya Gökalp, *Küçük Mecmua*, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Yay. 2009, s. 87.

⁸⁴ Arapların, Sasani hükümdarları için kullandıkları unvan. Sâsânî kral isimlerinden Hüsrev'in Süryanice'de aldığı Kesrô (Kôsrô) şeklinden Arapçalaştırılmış ve “Sâsânî hükümdarı” manasında cins ismi veya unvan olarak kullanılmıştır. Casim Avcı, “Kisra”, *TDV İslâm Ans. C. 26*, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 71. Hüsrev isminin Arapçadaki şekli olup sonradan bütün İran şahlarını ifade eden bir cins isim olmuştur; bkz. Cl. Huart, “Kisra”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 825.

⁸⁵ Hindistan hükümdarlarının unvanıdır; bkz. Firdevsi, *Şehname*, C. 2, Çev. Nimet Yıldırım, İstanbul: Kabcacı Yay. 2016, s. 1260.

⁸⁶ Lahor padişahlarının kullandığı bir unvan; bkz. Hüseyin Nihal Atsız, *Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ, Ahmedî, Şükrullah*, İstanbul: Ötügen Yay. 2015, s. 220.

⁸⁷ Kelime anlamı olarak şef, önder, lider manasındadır; bkz. Mehmet Doğan, a.g.e, s. 437. Bunun Orta Çağ'dan bu yana Avrupa toplumlarının önderleri için kullandıkları bir unvan olması muhtemeldir. Yakın dönemde de Alman lider Adolf Hitler'in kullandığı bu unvanın geçmişe dayandığını ve bu unvanı kullanırken dahi bu geçmişle olan sadakati ve tarihsel bağlarla ilişkili olduğunu düşünüyoruz.

⁸⁸ Bu unvan için Şemseddin Sami, eserinde bir devletin yönetimi altında bulunan ahali şeklinde tanımlamıştır; Ş. Sami, a.g.e. s. 375-376. Bu doğrultuda Reuven Amitai de benzer bir tanımlama yapıyor. Amitai tanımlamasında: “İlhan” unvanının genel itibarıyla “tâbi” veya “boyun eğmiş” hân manasına geldiğini ileri sürer. Reuven Amitai-Preiss, “İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Der. C. 29*, S. 2, Çev: Mustafa Uyar, İzmir: Ege Üni. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Yay. 2014, s. 645.

⁸⁹ Bu unvan etimolojik yapısı incelendiğinde “melik” sözcüğünün Allah (c.c.)'nin Kur'an-ı Kerim'de ifade buyrulan birçok noktadaki şekliyle Allah (c.c.)'nin ismi olduğu ve mlk kelimesinden türediğini ve burada mülkün sahibi anlamındadır. Kainatın sahibi şüphesiz O'dur; bkz. Yasin/83, Zuhuruf/85, İsra/111, Bakara/247, Hac/56, Necm/39, Al-i İmran/26, Haşır/7, Nisa/53, Ta-Ha/120, Fatiha/3, Mümin/16, Zümer/44, Teğabun/1, Nas/2, Kamer/59, Cuma/1, Mülk/1. Arapça menşeli olan bu sözcük Araplar arasında ülkeyi yöneten, hükümrânlık sahibi şeklinde kullanılmaktadır. Sabahattin Küçük, “Melik”, *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, s. 51. İslamiyetin ve Arap dilinin Asya'da yayılması ile melik/malik, Farsçadaki şah manasında kullanılmaya başlandı ve bir hükümdar unvanı olarak özellikle Türk menşelil Orta Çağ hükümdar sülaleleri tarafından kullanılmıştır; bkz. M. Plessner, “Melik/Malik”, *MEB İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: MEB Yay. (t.y.), 665.

Kimsenin yardımını olmaksızın farklı, uysal topluluk ve kavimlerin arasından yükselen bu adam tarihsel açıdan bir kahramanlık örneğidir. Büyük başarılar gösteren ve yüksek ölçüde titizlik ve inceliği bulunan bu yalnız adam, tabur (ordusu) ve boylar arasındaki asileri de ortadan kaldırdı. Bütün hepsinin siyaset şartlarını ve zekâsını bastırdı. Devlet (hükümet) isyancılardan ve hasetçilerden etkilenmedi. Onunla aynı görüşte olanlar hariç, diğer dinlere bağlı olanları ve mülk (toprak) sahiplerini yok etti.⁹⁰ Kavrayış yönü ve politikasıyla düşmanlarının tümünü perişan eder, devlete zarar verenlerden bir iz bırakmazdı. Kendi inancı dışındaki bütün dinleri ve mülk sahiplerini yok ederdi.⁹¹ Onunla doğruluk üzere olan başarılı kavimleri en üst dereceye koyardı.⁹² Gönüllerinde ve düşüncelerinde isyan hevesi ve sevdası olan kimselerin, ailelerinin, bunlara tabi olanların isim ve alametlerini (işaretlerini) haşır (kıyamet) gününe kadar yeryüzünden siler ve onların bütün memleketlerini, büyük şehirlerini ve mekânlarını alt-üst ederdi.⁹³ İmhası (yok edilmesi) gereken insanların yerine o kavmin, orduya alınacak kişileri kazandırılırdı. Bütün bu yazılanlar, “Yaratıcı”nın⁹⁴ inayeti ve “Yapıcı”nın⁹⁵ lütfundandır. Allah dilediğini ortadan kaldırır, dilediğini yönetir.⁹⁶

Hız. Muhammed’in nübüvvetinden güya krallıkları ve memleketleri son bulacağından, bu kavim, yeryüzüne kendi kurallarını koydu. Hükümdarlık kurallarını öyle sağlam yaptılar ki Cengiz Han’ın tahta çıkışının ardından 130 senedir, hükümetlerinin fidanı daha canlı ve mutluluklarının tomurcukları daha da güzeldir. Hiç kimse asileri ve propagandacıları dinlemiyor, direnmenin ve Cengiz Han yasalarını⁹⁷ kalplerinden söküp atmanın aksine, bu yasaları kendileri için yaşamsal bir akide gibi kabul eden insanların akıllarında ülkelerine ve yöneticilerine sadık olma düşüncesi hâkim olduğunu söylemek doğru olurdu. Şam, Mağrib, Hint beylikleri, Delhi, Sistan ve Mazenderan gibi sultanlıklar her yıl korkudan hediyeler gönderiyorlardı. Bu çalışmanın amacı; ülkenin nasıl bir temele sahip olduğunu, ne kadar

⁹⁰ Bahaeddin Ögel’e göre Moğollar tarafından alınan şehirlerin malları yağma edilir ve insanlar da bir kişi bile sağ bırakılmayacak biçimde öldürülüyorlardı; bkz. Bahaeddin Ögel, a.g.e, s. 28.

⁹¹ Moğollar, Baycu Noyan komutasında 1243 ve 1256 yılında Anadolu’ya ayrı ayrı düzenledikleri seferlerle iki kez Anadolu’yu yağmalamışlar; bkz. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*, C. 1, (y.y.), Tercüman, (t.y.), s. 18-19. Ermeni müverrih Vardan, Kayseri ve Sivas ahalisinin zorluk çıkarmadan teslim olduklarından bu iki şehre zarar vermediklerini ancak Erzınga (Erzincan) halkının karşı koymasından ötürü Moğollar tarafından insafsızca katledildiklerini ifade eder; Müverrih Vardan, *“Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”*, Tarih Semineri Der. ½, Çev. Hrnt D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay. 1937, s. 228.

⁹² Buhara Hanlığında kalan Marko Polo (Polo kardeşler) ifadesine göre; Buhara Hanlığına gelen Kubilay’ın elçileri tarafından Polo kardeşler, Kubilay Han’a götürülürler ve Kubilay’ın sarayında iyi ağırlanırlar; bkz. Marko Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, C. 1, (y.y.), Tercüman Yay. (t.y.), s. 14.

⁹³ Moğollar, Baycu Noyan döneminde Anadolu Selçuklu Devleti ile 1243’te yaptıkları Köseadağ Savaşı’ndan sonra Sivas şehrini yağma ederler. Anadolu’da birçok yerin yağmalandığını dile getirirler; bkz. Ali Sevim ve Erdoğan Mercil, a.g.e, s. 472; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat, 1969, s. 288; Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yay. 2013, s. 1. Erdoğan Mercil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2013, s. 133. İbrahim Kafesoğlu bu Moğol tahribatlarının sadece yağma şeklinde olmadığını aksine siyasal boşluk ve çöküntülere sebep olmasının yanı sıra ekonomik krizlere de sebebiyet verdiğini, bu nedenle Anadolu Selçuklu Devleti’nin yıkılma sürecine girmesinde yeterli sebep sayar; bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yay. 1972, s. 105.

⁹⁴ “Aferiden” yani yaratma eyleminden türemiş olup, “gâr” eki ile birleştiğinde yapan, eden, yaratan anlamlarında kullanıldığını söyleyebiliriz; bkz. M. Doğan, a.g.e, s. 17

⁹⁵ Mutlak olan, Hâlık-ı kâinat; bkz. Şemseddin Sami, a.g.e, s. 1157.

⁹⁶ Ra’d Suresi, 40-41.

⁹⁷ Cengiz Han’ın her iş için bir kural tanımladığı, her durum için bir ferman yayımladığı ve her suçun karşılığı olarak bir ceza getirdiği ifade edilir. Lakin Tatar kavimlerinin okuma yazmaları olmadığından onlara okuma yazma öğretilmesi için Cengiz Han tarafından Tatar hükümdarlığına giren Uygurlara emredildi. Uygurlar, daha sonra ifade edilen yasaları tomarlara yazdılar. Ona yasaname-i bozorg / büyük yasaname adını koydular; bkz. Alâeddin Ata Melik el-Cüveynî, a.g.e, s. 85.

baskın olduğunu⁹⁸ ve dünyaya nasıl hükmedildiğini, dünya hükümdarı⁹⁹ şahın durumunu ve yaşam anlatısını, baştan sona anlatmaktır.

2.1.2. Cengiz Han'ın¹⁰⁰ Doğumu ve Soyu

Tarihçilerin, meşhurların, sözlerine güvenilenlerin, değerlilerin rivayetlerinde, özellikle memleketin divan sahibi eşsiz veziri Alâeddin Ata Melik b. Muhammed b. Muhammed el-Cüveynî¹⁰¹ (Allah'ın rahmeti onun ve seleflerinin üzerinedir)'nin **“Tarih-i Cihanguşa-yı Hanî”**sinde yazılmış ve buyrulmuş olan anlatımlar muteberdir. Tatar ülkesi denilen yer havası gayet soğuk ve uçtan uca bir çöldür ve kuzeyden çöl ile birleşen tarafa (çölün alanı olmalı) eni ve boyuyla sekiz aylık yoldur.

Bu sahrada yerleşik olan bu Türkleri, Moğol diye çağıran birçok kavim vardı ve bu kavimlerin hiç birinin birbiriyle anlaşması ve benzerliği yoktu. Giysileri sadece bezden ve demir aletlerden değil aynı zamanda hayvan derilerinden de giyiniyorlardı. Bunların yaşamlarında ahşabı da görmek mümkündü. Bunların emirlerinin nişanları (alametleri), giysilerinin bir kısmı demirdendi. Her topluluk ayrı bir yerde konuşlanmıştı. Ekseriyetle birbirilerine muhalif idiler ve birbirilerini tanımazlardı. Bazen birbirileriyle mücadele ederken birbirilerinin kadın ve çocuklarını yağmıyorlardı. Allah Teâlâ bunların arasından bir kavim yarattı ki bu kavim kendi payelerini diğer kabilelerden üstün biliyorlardı. Asalet ve refaha kavuşturma yeteneği adı Kıyat olan emirin şahsında daha çok görülebiliyordu. Eğer diğer kabilelerin kendi aralarında bir anlaşmaları olsaydı, idareleri daha iyi olabilirdi. İlahi bazı sırları, Bari-Sübhan ve Teâlâ'nın kudretini kendi büyük şahsında topladığı Cengiz Han'ın kavmini asla uyandırmazdınız.

Cengiz Han gençlik yaşlarına ulaştığında, kavminden ayrıldı. Onun yüce çabası akrabalarının ihanetini (kendisini cezalandırmalarını) istememesiydi. Çin memleketinin çölü yakın olduğundan oraya doğru gitti ve Çin'in başkentine geldi. Bir süre buradaki emirlere bağlı çalıştı ve Tatar memleketlerinin hanı, Ong Han'ın¹⁰² naipliğini yaptı. Ünü arttığundan hanın hizmetine girdi ve memur oldu. Han, onun cesaretinin ve yeteneklerinin etkilerini fazlasıyla görüyordu. Burada hasların/elitlerin arasına katıldı ve gün geçtikçe meclislerde rolü artıyordu. Kademeli olarak niyabet ve emirü'l-umera derecelerini elde etmeden önce emirlik derecesi elde etti. Öyle ki hanın memleket işlerinin yönetimi Cengiz Han'ın sorumluluğundaydı. Onun emir ve yetkisi olmaksızın hiç kimse su bile içemezdi. Onun

⁹⁸ İbn Bibi'ye göre Baycu Noyan, Anadolu'da üstünlüğü sağladığında vezir Fahreddin Ali'ye, Rum memleketinde bir rahne açmanın gerekliliğinden bahseder; bkz. İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (Muhtasar Selçuknâme)*, Çev. M. Nuri Gencosman, Ankara: TTK Yay. 1941, s. 255. Burada bir ulusu yüceltmek ya da başka bir ulusu itibarsızlaştırmak düşüncesinde değiliz.

⁹⁹ “Cihandarî” veya “cihanbanî” gibi unvanlar Moğol hakanlarına ithafen zikrolunduğunu kanaatindeyiz. Tabi bu unvanlar özellikle Temuçin'in (Cengiz Han'ın) şahsına özgü olabilir.

¹⁰⁰ Barthold, Temuçin'in han olarak seçildiği yıla kadar olan bilgilere itimat edilmemesi hususunda temkinli yaklaşmayı önermektedir; bkz. W. Barthold, a.g.m. s. 92.

¹⁰¹ İlhanlılar devrinde yetişen devlet adamı ve tarihçidir. Hülagu ve Abaka Han dönemlerinde Irak-ı Arab ve Huzistan bölgelerini idare etmiştir. Cüveynî, Zekerîyya el-Kazvinî, Cemalettin Meysem b. Ali, İbn Bibî gibi ilim adamlarını korurdu; bkz. Orhan Bilgin, *“Cüveynî, Ata Melik”*, TDV İslâm Ans. C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1991, s. 140-141.

¹⁰² Cengiz Han tarih sahnesine çıkmadan önce Moğollar arasında önemli bir yer işgal eden Naymanların hükümdarıdır; bkz. Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)*, Kayseri: Erciyes Üni. Yay. 1994, s. 14.

siyasetine, adaletine, doğruluğuna ve yeteneğine bağlı olan tüm emir ve vezirler, hanın memleket işlerini (yönetim kademeleri) ele geçirmeye karar kıldılar.

Her ne kadar hanın onun hakkında görüşü tam olsa da açıkça bir netlik kazanmamıştır. Ancak bir adamın önünde konuşulan bir sözün etkili olduğu söylenebilir. Hanın kendisine olan şefkatinin belirmesi ile hasetçilerden bazıları yavaş yavaş hilelerini ve tuzaklarını kurmaya başladılar. Sonra Han'ın, Cengiz Han'ı alt dereceden yüksek bir mertebeye çıkardığını gizlice yaydılar. Bu gün hanı tutuklamak isteyen ümeradan bazıları ile ittifak kuran bazı mülk (devlet) sevdalıları devletin tahtına kurulmak istediler. Eğer Allah Teâlâ işlerini rast getirseydi, bu bir haset ve düşmanlıktan başka bir şey değildi.

Sonunda bu cemaat, cümle elitin ve devlet erkânının sözlerinde Cengiz Han'ın Ong Han'ı suçladığını ve iki üç kişiye açıkladığı bu sırrını fikir birliği ederek planlı bir biçimde hana sundular. Ağız birliği ettiklerinden bütün söyledikleri aynıydı. Onlara göre Cengiz Han büyüklük havasındaydı. Ong Han'a cemaatiyle birlikte bir gece karışıklık çıkarıp, Cengiz Han'ın çadırına gidip onu ok ile öldürmeyi önerdiler. Kadir, onun bir arkadaşıydı. Gerçekten Cengiz Han'ın tabiiyetine bağlı, kavminden iki çocuk ki daima Ong Han'ın sarayında ve haremde idiler. Kimse bu iki çocuğun kötü davranacağını düşünmüyordu. Biri Melik/Melek ve diğeri Bade ismindeki bu çocuklar, anında Cengiz Han'ı bu durumdan haberdar ettiler. Cengiz Han, gece vaktine kadar bütün hazırlıklarını tamamladı. Geceleyin herkesi bekledi. Elitlerden iki üç kişinin çadırına geçip oturmasını ve ateşlerin yakılmasını emretti. Gece yarısına kadar eğlence, şarap ve çalgıların olmasını buyurdu ki şüpheler üzerine çekilmesin. Gün bitti. Günün bitiminde yola çıkarak yaklaşık 30 fersah¹⁰³ ilerlediler. Bir çeşmenin başına vardılar ve bir süre dinlenip, sonra yola koyuldular.

Cengiz Han ile birlikte birbirinden farklı hizmetkâr ve memurların sayısı 1000 kadar yoktu. Hanın atlı adamları, kararlaştırdıkları anda geldiler, Cengiz Han'ın çadırına koştular, çadırlara birkaç ok fırlattılar ve çadırların boşluklarında kimsenin olmadığını anladıkları an çadırların tamamını bozdular. Cengiz Han'ın kaçtığını anlayan Ong Han, elitlerine gece vakti on bin süvarinin hazırlanmasını ve Cengiz Han'ın ardından gidilmesini emretti. Ertesi gün öğleden önce ona ulaştılar. Cengiz Han ordusunu düzene soktu ve kavminin eski sipahlarına: “Yiğit olunuz ve ölümden korkmayasınız ki günahsız olduğumuzdan Allah bize yardım edecek.” dedi. Cengiz Han, Ong Han'a bir süvari yolladı ve ona: “Fesatçılardan bir topluluk beni sana suçladı, benim günahım yok ve ben asi değilim ama bu yüzden ne senin bana güvenin kaldı ne de benim sana güvenim kaldı. Rahat bırak ve haksız yere kimseyi öldürme. Eğer yok yere öldürürsen, Allah sana yardım etmesin!” dedi. Ong Han: “Seni (Cengiz Han) affetmem için günahını kabul etmelisin ve el pençe durmalısın.” dedikten sonra çarenin bu olduğunu söyledi. Cengiz Han, İslâm'dan nasipsiz olmasına rağmen Allah'ın adını andı ve

¹⁰³ Farsça “ferseng” kelimesinden Arapça'ya geçen bu sözcük, Ermenicede “hrasah”, Süryanicede “prasaha” şeklinde kullanılmaktadır. Dünya genelinde ortalama olarak bir fersah dört bin beş yüz metre ile altı bin iki yüz elli metre arasında değişmektedir. Uzunluk birimi olarak kullanılan fersahın deniz ve kara için farklı uzunluklarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra normal şekilde kullanılan kara fersahı ile posta vasıtasıyla kullanılan fersahın ölçüleri de birbirinden farklılık arz etmektedir; bkz. Yusuf Halaçoğlu, “*Fersah*”, *TDV İslâm Ans. C. 12*, İstanbul: TDV Yay. 1995, s. 412. At ile aşağı yukarı bir saatte gidilen mesafe için kullanılmıştır; bkz. Cl. Huart, “*Fersah*”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 574. Fersahın çeşitli ülkelerde farklı uzunluklara sahip olması bundan kaynaklanıyor olsa gerek.

başını yere koyarak Moğol diliyle: “Ey Allah’ım! Sen bilirsin ki ben ihanet etmiyorum ve bana zulüm yapılıyor. Sen bilirsin!” dedi. Başını kaldırdı, ata bindi ve onun on bin askeri vardı. Ben ok fırlattığımda siz herkesi oklayın. Sonra bir kerede binlerce ok fırlattılar, ikinci kez ve üçüncü kez aynı şekilde fırlattılar, Ong’un askerleri oldukları yere yığıldılar. Onlardan yaklaşık beş yüz, altı yüz asker öldü. Cana nasıl kıydılar? Artlarını temizlemediler ve onların çoğunu öldürdüler. Ong Han öldürüldü. Onu, kimin öldürdüğünü bilmediler.

Sonra Cengiz Han, Ong Han’ın öldürüldüğünü anladığından, atından inerek: “Sakin olunuz!” dedi. Emirlerden tutuklanmış olanlardan bazıları: “Bize Cengiz Han’dan başkası han olmamalıdır!” dediler. O gün, Cengiz Han o kadar ganimet elde etti ki sayısını Allah bilir. Ganimeti askerlerine dağıttı ve kendi koyu bir iplik ipek dahi almadı. Buyruldu ki aynı gün, o savaşta, her kim hazır bulunduyorsa ve onların hepsine rey ve iş verilsin. Onu uyarın o iki çocuğu turhan (terhan)¹⁰⁴ yaptı. Turhanlık şudur ki kendisine bir sultana bağlı olmaya dair geçimlik (iaşe), her ne görev ve yetki verilirse devletin güvencesine alınır, iki-üç günah işleyinceye kadar kendisine işkence olunmaz ve o kayıtsızdır.

O gün bütün ayakları samıt altından olan büyük bir çadırın bulunduğu söylenilir. O, büyük çadırı parçaladı ve o iki çocuğa bağışladı. Bugün o iki çocuğun soyundan olan her kimse onların işaretleri şudur ki o büyük çadırın birer parçası kendilerinde bulunur. Yani Cengiz Han’ın inayeti ve turhanlık nişanı olan bu altın parçalarını omuzlarında bulundurmaları. Gazan Han¹⁰⁵ döneminde Şiraz şihnesi olan Emir Sadak’ın bu iki çocuğun soyundan biri olduğu söylenilir.

Cengiz Han, Ong Han’ı öldürdüğü gibi hemen hanın başkentine gitti ve ansızın onun tahtını ele geçirdi. Zavallı, bahtsız emirler, Cengiz Han’a geldiler ve saygıyla yere diz çöktüler. Cengiz Han’ı, o gün “han” diye çağırdılar. Cengiz Han o günden beri padişah oldu. Onun padişahlığının temeli o gün atıldı. Cengiz Han’ın, Ong Han’ı yakalayıp öldürdüğü o gün 599 yılının aylarıydı.

Cengiz Han, Ong Han’ın memleketine karşı başarı sağladığından onun ilk işi sipahilerini Tatar sahrasına çekmek oldu. Bu, onun tahta çıkışı ve doğuşu demek idi. Tatar ve Moğol kavimlerine elçi gönderip: “Kendisine bağlı boyların güvende olduğunu ve muhalefet eden olursa, Allah bilir!” dedi. Sonra aynı kuralı uyguladı ve çölde ilerledi. İtaat eden her

¹⁰⁴ Ali Ahmetbeyoğlu bu kavramı, eski Türklerde yüksek rütbeli devlet görevlilerinin taşıdığı bir unvan, Türk ve Moğol hanedanlarında hükümdar tarafından bazı devlet görevlilerine tanınan bir ayrıcalık olarak tanımlar. Aynı zamanda İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timurlularda tarhanlar bazı sorumluluklardan muaf tutulmuşlardır; bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “*Tarhan*”, *TDV İslâm Ans. C. 40*, İstanbul: TDV Yay. 2011, s. 19-20. Ayrıca Sasani hükümlerine verilen bir unvan olduğunu söyleyebiliriz; Abbas Kadyani, *Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi*, C. 3, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, H. Ş. 1385, s. 1770.

¹⁰⁵ Miladi 1272 yılında Abeskun’da doğan Gazan Han, Argun Han’ın oğludur. Çocukluk dönemi dedesi Abaka Han’ın yanında geçtiğinden Abaka’nın eşi Despina Hatun’un etkisinde kalarak Hristiyanlığa ilgi duymuşsa da dedesinin ve babasının dini olan Budizm’i benimsemiştir. Ancak daha sonra İslâmiyet’i seçerek İlhanlıların resmî devlet dini olarak kabul etmiştir; bkz. Abdülkadir Yuvalı, “*Gazan Han*”, *TDV İslâm Ans. C. 13*, İstanbul: TDV Yay. 1996, s. 429. Babası Argun’un tahta çölusu üzerine kendisi Horasan, Mazenderan ve Rey bölgelerinin valisi olmuştu. Geyhatu döneminde de aynı yerleri idare Gazan, Buddha inancına sahipti. Ancak onun komutanlarından Nevruz, onu İslâmiyet’e davet eder ve Gazan İslâmiyet’e geçerek Mahmut ismini kullanır; bkz. W. Barthold, “*Gazan*”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 729.

kavmi ordunuza katın ve karşı koyan kim olursa; kavmi, bağlı boyunu, çoluk çocuğu öldürün. Bir iki ay kadar sonra Tatar kavimleri, bağlanmak ve bağlı bir boy olmaktan başka çarelerinin olmadığını anladıklarından hepsi Moğol'a bağlı birer boy oldular. Yecuc – Mecuc¹⁰⁶ adedince askerler bir kerede toplandılar. Kendileri Yecuc – Mecuc¹⁰⁷ aslıdırlar. Doğuda yerden bitme Yecucların¹⁰⁸ sayılarının ne kadar olduğunun bilinmediği yazılmıştır.

Sonra Cengiz Han bütün askerleri topladı. Türk dilinde bunları “Tacik”¹⁰⁹ olarak çağırdıkları bütün askerlerini bir araya getirdi. Kabilelerini büyüttüler. Onların her birine birer vilayet emirliği verdi. Cengiz Han'ın kavim ve bağlı boyları (nüfusu) yirmi binden fazla oldu.

Sonra bu askerler Cengiz Han'ın öfkesinin artması üzerine yönlerini Hıta(y) ve Hoten gibi memleketleri almaya çevirdiler. Askerler Hıta(y)'a ilerledi. Hıta(y) hanına “Altun Han” diyorlardı. Birkaç askerin toplanması, Cengiz Han'ın öncü birliklerine karşı mücadele için yeterdi. Tahrik olanların dışında kimsenin kalmadığı bu memleketi, Cengiz Han'ın ilerleyen öncüleri bastırdı.¹¹⁰

Hıta(y) ele geçirildiğinden yön Uygur şehirlerine çevrildi. İlkın, Beşbalık olarak adlandırılan Uygur şehirlerinden Kaşgar şehri kuşatıldı. Herkes oradaki hana Uygur lehçesi ile idikut¹¹¹ derdi. Orada bağımsız olan idikutun adı “Yarcak”¹¹² idi. O, Karahitay'a bağlı idi. Karahitay ismi hanlarının isimlerinin toplanmasıdır. Yani her kim Türkistan genelinde tüm

¹⁰⁶ Dominiken tarikatına bağlı Monte Croce'li keşiş Ricoldo, Moğol isminin antik kilise efsanelerinden menşeli olduğunu, bu ismin Magog'un oğlu Mogogoli'den türemiş olduğunu açıklar. Yine efsaneye göre antik zamanlarda Gog ve Magog'un (Yecuc ve Mecuc) Avrupa'yı dehşete düşürdüğü ileri sürülür; bkz. Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, Çev. Füsün Doruker, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996, s. 2.

¹⁰⁷ İlyas Çelebi, Yecuc ve Mecuc isimlerinin menşei hususunda farklı bilgilerin bulunduğunu ifade eder. Çelebi, Yecuc ve Mecuc tabirlerinin her ne kadar bazı âlimlerce Arapça menşeli olduğu ileri sürülüyor olsa da bazı âlimlerin de bu Yecuc ve Mecuc ifadelerinin Asurice, İbranice, Aramice, Yunanca ve Türkçe menşeli olduğunu beyazn ettiklerini söyler; bkz. İlyas Çelebi, “Ye'cuc ve Me'cuc”, *TDV İslâm Ans. C. 43*, İstanbul: TDV Yay. 2013, s. 373. Arent Jan Wensinck, “Yecuc ve Mecuc (Yacuc ve Macuc)”, *MEB İslâm Ans. C. 13*, İstanbul: MEB Yay. 1986, s. 369-370.

¹⁰⁸ Arap tarihçilerini meşgul eden Yecuc ve Mecuc konusu için Abbasi halifelerinden El-Vasık'ın Çin Seddi'ne bir heyet göndererek bu konuda araştırma yapılmasını istemiştir. Ancak bu topluluğa tesadüf olunamamıştır. Son asırlarda coğrafi keşiflerle birlikte ortaya konulan yeni bilgilere göre Grönland'da kaim bulunan Eskimoların dünyanın en kısa insanı oldukları ve Patagonyalıların da dünyanın en uzun insanı oldukları bilgisine ulaşılmışsa da Yecuc ve Mecuc topluluğuna dair bir emareye rastlanmamıştır; bkz. Mehmet Tevfik, *Ye'cuc ve Me'cuc*, İstanbul: Matbaa-yı Jirair, H. 1327, s. 5-6.

¹⁰⁹ Bir Arap kabilesi olan Tayy'dan türediği kabul edilir. Kaşgarlı Mahmud tarafından Tecik olarak kullanılan ifade aynı dönemde yaşamış olan Yusuf Has Hacib tarafından Tecik formunda kullanılarak Arap'tan tefrik edilmiştir; bkz. W. Barthold, “Tacik”, *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 616. Türk-Moğol beyleri Arap olduklarını düşündükleri kimseler için “Tacik” veya “Tazi” ifadesini kullanmışlardır, bkz. İsmail Türkoğlu, “Tacikler”, *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 352.

¹¹⁰ Ahmet Temir, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 420.

¹¹¹ Şebânkârî, idikut unvanı için dipnotunda yedi kut ifadesine yer vermişti. Yed-i kut şeklinde transkribe edilecek olursa ifade yedi tanrı anlamından sıyrılıp tanrının eli şeklinde anlam kazanacaktır. Dolayısıyla Türk-İslam yaşantısında İslamiyet öncesi yaşamın etkilerinin devam ettiğini görüyoruz. Dikkat çekilmesi gereken husus, atıfta bulunulan “yed-i kut” şeklinde olacaksa ki bu form Arapça formuna özel bir form olduğu veya “yedi” sayısına dikkat çekilerek Gök-Tengri tarafından gerek Türk toplumunda görülen ve gerekse de Moğol toplumunda görülen şekliyle kağana verildiğine inanılan güçlerin olduğudur.

¹¹² Karahitaylar döneminde Uygurların başında bulunan İduk-Kut Barçuk Art Tegin, 1209'da Cengiz Han'a bağlılığını bildirmiştir; bkz. Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, s. 382.

hanların üstünde hâkim olursa ona “Karahıtay”¹¹³ söylenilirdi. Karahıtay, Türkistan’da zamanın sultanlığı ile halife derecesinde idi.

Uygurlar, Cengiz Han’a dair yönetsel (cihangirlik) ünü duyduklarında hemen Karahıtay boyunduruğundan ayrıldılar. Mülki idareciliğe ulaşan Karahıtay elçileri Moğollara gönderilmişlerdi. Bu elçiler öldürölüp, Cihanguşa Şah’ın hizmetine giren Uygurlar, kendi elçilerini gönderip meramlarını iletiler. Bundan böyle Moğollara bağı bir boy olduklarını açıkladılar. Şah, onların Mengü Kaan ve evlatlarının dönemine kadar kendilerine bağı kalmaları durumunda Yarcak’a idikutluğu kararlaştırdı. Daha sonra Mengü Kaan sözleşmesinde kâtip ve emirlerden birini bu memlekete şihne olarak görevlendirdi. Çünkü o, Muhammedî dinin mensubu değildi ve Uygur dininden idi. İdikut ile Beş balık şehrinde ne kadar Müslüman varsa öldürölmeleri üzerine anlaştı. Yaygın görüş şu idi: “Muhammed’in dinine kast eden her kimse (velâ yahûku’l-mekru’s-seyyi-u illâ bi-ehlih)¹¹⁴ ayeti sırrınca kişinin kötölüğü kendi ehline döner. Ancak bu ayet bağlamında Müslüman olmamışsa da Mengü Kaan 50-60 bin Müslümanın kanının haksız yere dökölmesini uygun bulmuyordu.

Cuma günü ki miatlarının dölüğüne inanılan 50-60 bin Müslümanın günahlarına dayanarak öldürölmeleri için idikuta ferman verildi. Çünkü o gün Mengü Kaan’ın çocuklarından biri hastalanmıştı. Bu çocuğı iyileştiren biri olursa belayı da bitireceğı söylendi. Çocuk, Allah’ın izniyle şifa buldu. Fakat Moğol geleneklerine göre buradaki Müslümanlar günahkâr kabul edildiklerinden günahkâr kişiye karşı güven duymazlardı. Bela olarak gördüklerini Şam ve Mısır’a sürerlerdi. Moğol inancına göre her kim ki günahkâr olup da öldürölmezse kızgın çölle gönderilmeli veya kendilerini öldürmek üzere asilere elçi olarak gönderilmelidir. Allah Teâlâ¹¹⁵ bu iki durumda da onların cömertliklerini bitirir, eğer günahlarının hiç olmadığı tespit olunursa ona bir zarar gelmez düşüncesi hâkimdi. Şayet bu günahkârlardan biri iyilik yaparsa, bu inanç, âlimlerin inancına uygun olur. Zira böyle bir özellik Moğol birinde yoksa Bari Sübhane Teâlâ yeryüzündeki cümle Âdemoğlu’nun varlığına kıymet vermez. Allah kimseye yanlışlıkla devlet¹¹⁶ vermesin.

Uygurların soyu¹¹⁷ konusunda çeşitli rivayetler vardır. Herkes bir şeyler söyler fakat Uygurlara göre soyları Afrasyab’dandır.¹¹⁸ Uygurların arasında bulunan bir diğerkavim de

¹¹³ Liao hanedanının inkırazı üzerine Gürgeç bölgesinde Cürcenlerin hâkimiyeti altında yaşayan Kıtaylar Yeh-lü Ta-shih idaresi altında birleşerek Türkistan merkez olmak üzere Karahıtay ismi altında yaklaşık doksan sene varlığını sürdüreceğ bir devlet kurdular; W. Barthold, “Karahıtaylar”. *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 273.

¹¹⁴ Fatır Suresi, 35.

¹¹⁵ Yazar, bu tarihte Müslümanlığı kabul etmiş olan Moğol İlhanlı Devleti’nde görevli biridir ve burada İslâmiyetin etkisiyle görüşlerine yer vermektedir. Ancak İlhanlı öncesi dönem için kullanılan İslâmî terminoloji ile bu dönemki Moğol inancının çelişki arz ettiğini söylemek ve bu hususta temkinli olmakta yarar görüyoruz.

¹¹⁶ Bu ibare bazı yörelerde nimet ve güç anlamlarında da kullanılır.

¹¹⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, Çin kaynaklarına göre Uygur soyunun Hunlara dayandığını nakleder; bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, *TDV İslâm Ans. C. 42*, İstanbul: TDV Yay. 2012, s. 242. Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDA Vakfı, 2004, s. 2. Cevad Heyet ise Uygur efsanesine göre Uygurların büyük atalarının Hun imparatorunun kızı ile bir kurdun evliliğinden olduğunu nakleder; bkz. Cevad Heyet, *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bakış (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, Bakı: Milli İlimler Akademisi, 2009, s. 22. Ayrıca Ablet Kamalov, “Uygur İmparatorluğu”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, s. 390-405. Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, s. 415-433.

¹¹⁸ Şahname ve diğerk bazı eserlerde İran ananelerine göre Turanlıların büyük ve kahraman kağanlarının Farsça adı olup, İran kaynaklarında bu kahraman kağanın vasıfları da belirtilmektedir. Hakkında dokuz-on dörtlük

Kamanlardır ki bunlar Uygur Türkleri arasında bilim insanı olarak kabul görürlerdi. Hat, retorik, yıldız ilmi ve büyücülükte yetkinleşmişlerdi. Asılsız ve uygun olmayan birkaç söze göre Uygurların soyu ağacın ortasında kalan beş çocuktan türemiştir. Bu sözün (tabirin) yorumu Tarih-i Cihanguşa'da yapılmıştır ama hem divan sahibi birinin söylediklerine göre bu sözün aslı yoktur ve bu, akıldan uzaktır. Fakat o zamanlar bir hekim varmış ve o, kuka ağacında o beş çocuğu yönetirmiş ve o, Türk'ü gururlu ve büyülu yapıyormuş. Ağacın arasından çıkan beş kişinin ululuğunu, akıl kabul eder ve (bu beş kişi) ağacın dalından çıkan öz suyu içerler.

2.1.3. Karahitay Memleketinin Alınması

Cengiz Han Moğolların aslı memleketleri olan Hıta ve Tatar beldelerini, Türkistan'ın muazzam şehirleri olan Uygur şehirlerini topraklarına kattı.¹¹⁹ Hanlar hanı olan Karahitay'ın ve Türkmenlerin başkenti ve aslı memleketine ve kalesine kastı etmişti. Karahitay'ın başında Gürhan bulunurdu. Karahitay'ın yöneticilerine Gürhan¹²⁰ deniliyordu. Gürhan, Sultan Muhammed Harezmsah'ın yendiği ve öldürdüğü kişi idi ki o vakitlerde Cengizhan da Ong Han'ı öldürmüştü. Küçlük Han denilen ve bir süre Gürhan'ın mülazımlığını yapan biri (Gürhan öldürüldükten sonra) tahta oturdu. Babam Moğol zulmünün esiri oldu ve öldürüldü. Gürhan ruhsal anlamda bana iyi gelmişti ve Cengizhan bu şehre varmadan önce oraya varıp, orayı (memleketimi) savunayım diye yanıma bir grup asker verdi. Gürhan bir grup askerini ve hazineyi alıp kaçtı. Kardeşlerim, Gürhan'a karşı asi oldular ve Sultan Muhammed Harezmsah¹²¹ ile aramızda bir antlaşma olmasına rağmen aramızda bir olay meydana geldi. Gürhan ile kardeşlerim arasında Maverainnehir'den Karahitay'a kadar Sultan Muhammed'in ve Karahitay ile Türkistan arası olan yerler Küçlük'ün olacak şekilde anlaşma sağlanmıştı. Olan şuydu ki her ne kadar devletin ileri gelenleri hiçbir padişahın Karahitay'a kastedemediğini ve kendisinin de etmemesi gerektiğini söyleseler de arkasında arı gibi duran ordusu olan bu padişah söylenenleri kabul etmedi. Sultan Muhammed ve Küçlük¹²², Gürhan'ı ele geçirip öldürdüler. Gürhan'ı öldüren ve onun memleketini taksim eden Küçlük'ün baskıcı etkisine karşı şah-ı cihangir arkalarından ordu gönderip, onu divane bir köpek gibi her tarafa götürüyor ve o, sonunda öldürüldü. Moğol nökerleri, onun başını Cengiz Han'ın önüne koydu ve Karahitay memleketi bir defada ele geçirildi.

mersiye bulunan bu kağanın Alp Er Tunga olduğu ve Karahanlıların da bu sülaleden geldiği kişi olarak kabul edilmektedir; bkz. Mecdu Mansuroğlu, *"Efrasiyab (Afrasiyab/Frangasyan)"*, MEB İslâm Ans. C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1948, s. 192-193. İran efsanevi tarihinde korkunç ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrasiyab, kötülük ilahı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisidir. Babasının adı Peşeng olan Efrasiyab'ın çeşitli dillerde ismi, Frangrasyan, Frasyav, Frasiyak, Frasiyab şeklinde zikredilmektedir; bkz. Tahsin Yazıcı, *"Efrasiyab"*, TDV İslâm Ans. C. 10, İstanbul: TDV Yay. 1994, s. 478.

¹¹⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.m, s. 243.

¹²⁰ Kimi İslâmî kaynaklarda Gürhan veya Orhan şeklinde kullanılan bu unvan, en üst düzey idarecilere verilen bir unvandı; bkz. Abbas Kadyani, *Farhang-ı Tevsi Ef Dovr Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevî*, C. 2, Tahran: İntişarat-ı Farhan-ı Mektup, H. Ş. 1342, s. 866. Karahitaylarda "hanlar hanı" olarak kabul edilen bu unvan, Moğolcada damat anlamına gelen "gürgen" kelimesi ile bir yakınlık ifade etmektedir. Karahitayların Çinlilerle yaptıkları evliliklerden ötürü gürgen unvanını kullandıkları ifade edilmektedir. Ancak İran kaynaklarına göre Gürhan sarayında damada karşılık gelen "gürgen" kelimesi yerine "fu-ma"yı kullandıklarını söyleyebiliriz; bkz. W. Barthold, *"Gürhan"*, MEB İslâm Ans. C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 825,

¹²¹ M. Fuad Köprülü, *"Harizmşahlar"*, MEB İslâm Ans. C. 5/1, İstanbul: MEB Yay. 1987, s. 271; Mehmet Ali Çakmak-Ercenk Hamarat, *"İnkışaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Muhammed Harezmsah (1200-1220)"*, Hacettepe Üni. Türkiyat Arş. Der. S: 23, Ankara: Hacettepe Üni. Türkiyat Arş. Ens. 2015, s. 147.

¹²² Ahmet Taşağıl, a.g.m, s. 416.

2.1.4. Elmalık¹²³ Şehrinin Alınması

Bugün Balasagun denilen, Türkistan'ın muazzam şehirlerinden biri kalmıştı ki o şehir de Karahitay gibi ele geçirildi. O şehrin hanı Arslan Han idi ve Gürhan'ın idaresindeki bir emir idi. Bir gün Gürhan'a karşı harekete geçtiler. O, Gürhan'ın korkusundan zehir içip öldü. Gürhan, Balasagun'u oğluna verdi. Oğlu bir süre Balasagun'a han oldu. O çocuk, babası Gürhan'a güvenmiyordu ve bu güvensizliğe tahammül edemiyordu. Ona karşı isyan etti ve Cengiz Han'a bağlı bir boy oldu. Elmalık'ı şah-ı cihangirin tasarrufuna bıraktı. Cengiz Han o şehri onun yönetimine sundu ve o, bir müddet şahın himayesinde kaldı. Bir müddet sonra Gürhan'ın boyundan bir Türk, Cengiz Han'ın huzuruna çıktı. Birçok hediye ve hazineyi ona takdim etti. Şah da ona merhametle baktı ve sonra o Türk gitti. Balasagun'u onun Şaktak Noyan adındaki oğluna verdi. Toşi'nin kızlarından birini ona uygun buldu.

Partlardan¹²⁴ bu güne kalan, başka bir şehir olan Akbalığ şehrinin başında Arslan Han'ın çocuklarından biri bulunuyordu. Cengiz Han o şehri aldıktan sonra Arslan Han'ın çocuğuna verdi. Bir kızını da onunla evlendirdi. Bu çocuğun yaşamının sonuna kadar iki şehir (Elmalık ve Akbalığ) bunların yönetiminde kaldı. Bu iki şehir çokça mamur idiler ve Çağatay'ın ordugâhları konumundaydılar. Allah bilendir.

2.1.5. İran'ın Alınması, Sultan Muhammed Tekiş'in¹²⁵ Ölümü ve Cengiz Han'ın Horasan'a Gelişi

Herkesin üzerinde ittifak olduğu konu Sultan Muhammed'in memleketinin, sultanın son yıllarında genişlediğidir. Moğol, Hoten, Hitay, Uygur ve Türkistan topraklarının toplamından mürekkep Selengay ve Tangut toprakları Ong Han'ın memleketi idi. Ülkeyi isyancılardan temizlemek hususunda herkes birlik olmuştu. Cengiz Han, İran topraklarının ne kadar geniş bir alana sahip olduğunu bilseydi oraya korku salmazdı.¹²⁶ Daima devlet erkânının dediği şey, bu Tacik sultanlığının kendi memleketlerinden çok uzak olduğuydu. İranlı tüccarların daima geldiği ve askerlere hediyeler vermelerinin uygun bulunmadığı konuşulan konular arasındaydı. Horasan ve Maverâünnehir şehirlerinden güvenli yollardan gelen bu tüccarlara zarar vermek iyi bir seçenek değildi. Sonra Maverâünnehir ve Harezm şehirlerinden gelen üç tüccardan birinin adı Ahmet Hocendî, biri Ahmet Bançih ve diğeri de Emir Hüseyin'in çocuğuydu. Bunlar Cengiz Han'ın ordugâhına yöneldiler ve bu vesile ile güvenli yolların nerelerden geçtiğini öğrenen Cengiz Han, bu yolları elde etti ve bu yolları elde etmekle birlikte, sınırlar ordugâh şehirden İmil ve Selengay sınırlarına kadar ulaşacaktı.

¹²³ Ata Melik Cüveynî'ye göre Uygurlarda Böğü Kağan zamanında inşa edilen Balasagun, çeşitli kaynaklarda Balasakun veya Velasagun şeklinde zikredilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'a göre ise Kuz-Balık, Kuz-Uluş veya Kuz-Ordu adlarıyla biliniyordu; Enver Konukçu, *"Balasagun"*, TDV İslâm Ans. C. 5, İstanbul: TDV Yay. 1992, s. 4.

¹²⁴ Ahmet Küçükalka, *"Firdevsi ve Şahname'nin Kayıp Hikâyeleri"*, Genel Türk Tarihi Arş. Der. C. 3, Sayı: 5, 2021, s. 13-36.

¹²⁵ Harizmşah İlarıslan'ın oğlu olan Muhammed b. Tekiş, babasının ölümü üzerine kardeşi Şah Mahmut ve onu destekleyen anneleri Terken Hatun ile mücadele etmeye başlar. Annesinin desteğini alan Şah Mahmut'un sultanlığını kabul etmeyen Muhammed b. Tekiş, Karahitayların desteğini alarak Gürgeç'te tahta oturur. Ardından Şah Mahmut, annesi Terken Hatun'la birlikte Horasan hâkimi Müeyyed Ayaba'dan destek alırlar. Ancak subarlu'daki savaşta Ayaba öldü ve Terken Hatun yakalanarak öldürüldü. Bunun üzerine Şah Mahmut, Gurlulara müracaat eder. Bu durum Harizmşahlar ve Gurluları karşı karşıya getirir; bkz. Meryem Gürbüz, *"Alaeddin Tekiş"*, TDV İslâm Ans. C. 40, İstanbul: TDV Yay. 2011, s. 364. Sultan Muhammed Tekiş için; bkz. Moh. Ben Cheneb, *"Harizmşahlar"*, MEB İslâm Ans. C. 5-1, İstanbul: MEB Yay. 1987, s. 269.

¹²⁶ İhtimal odur ki Büyük İran Çölü olmalı.

Önceki gün Cengiz Han'ın ordugâhına ulaşan bu üç kişi yüklerindeki eşyaları Cengiz Han'a sundular. Cengiz Han, Ahmed Bançih'in kumaşlarını beğendi ve bunların fiyatlarını arttırmasını emretti. O da 100 arzidlik bir örgünün fiyatını 1000'e çıkardı. Cengiz Han bu duruma kızdı ve dedi ki: "Acaba bu adam bizim kumaş görmediğimizi mi düşünüyor." Hazinenin açılmasını buyurdu. Ahmed'in 100 – 200 eşek yükü kadar her cins kumaşın örneğini onun önüne koyduğunda Ahmed heyecanlandı. Buyruk üzerine kumaşlar yağmalandı. Sonra diğer ikisinin mallarını alıp onlara sorduklarında, onlar: "Bu özel eşyaları padişah için getirdiklerini ve satmayacaklarını" söylediler. Sonra bir tarafı sarı olan iplik kumaştan elbiselerin verilmesini emir buyurdu ve bir yanı gümüş renkli ve diğer tarafı sarı renkli olan pembe ve beyaz iki elbise 500 miskal¹²⁷ altın idi. Gümüş renkli olan rüknî 75 altın dinar kıymetinde idi.

Cengiz Han, bu tüccarların kumaşlarının tamamına, kumaşların ederinin üzerinden kıymet vererek satın aldı. Ahmed'in elbiselerinin aynı şekilde hesaplanmasını buyurdu. Maverâünnehir ve diğer memleketten 450 tüccar topladı; yeni her emir, her noın ve her padişahzade kendileriyle ilintili 2-3 olayı Müslümanlara bağladı ve bu durum gösteriyor ki Moğol'dan her kavim rehberleriyle birlikte görünmüştür. Bu vaziyetin mesajı Sultan Muhammed'e gönderilmiştir. Sultan Muhammed'in saltanatının son günüydü ve öldürülmesi buyruldu.

Bu haber şah-ı cihangire ulaştığında, bunların onun elinden kurtuluşuna hayli öfkelenildiğinden kararsız kaldığı söylenilir. Üç günün gecesinde bir tepenin arkasında ağlayıp inliyordu. Yüzünü toprağa koymuş, şöyle diyordu: "Bizi bu zalim Türklere karşı baskın eyle, sen biliyorsun ki bu günahta öncülük etmedim ve onlara kast etmedim. Vahşetin sebebi ben değilim." Bunlara karşı seni muzaffer kılan ve sana bütün cihanı verene git" sesinin duyulduğu söylenilir. Tepeden aşağı indi ve Sultan Muhammed'den intikam almaya kalkıştı. Cüsse itibariyle çok iri yarı olan askerleriyle Maverâünnehir'e doğru yol aldı. İlk çok sayıda asker grubunu büyük oğulları Çağatay ve Ögeday'a vererek bir taraftan bunları gönderdi. Diğer askerleri Hülagu Han'ın babası olan büyük oğullarından Toluy Han'a vererek onu da diğer taraftan gönderdi. Kendisi büyük bir ordu ile geriden geliyordu. Hangi şehre varılırsa, orada hiç kimseye acınmamasını, merhamet edilmemesini ve erkek-kadın, yaşlı-genç, çocuk-yetişkin ve özgür-köle kim varsa öldürülsün buyurdu. Bu memleketlerin ilki tüccarları öldüren ve Hayır Han'ın¹²⁸ şehri olan Otrar şehrine saldırdılar.¹²⁹ Sağır ve dilsizler dâhil

¹²⁷ Terim olarak altın, gümüş, ilaç ve gül yağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade eder; bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *TDV İslâm Ans. C. 30*, İstanbul: TDV Yay. 2005, s. 182. Suriye'de Araplar tarafından kabul edilen ve Romalıların Konstantin sistemine dâhil bulunan "solidus"a tekabül etmektedir; bkz. J. Allan, "Miskal", *MEB İslâm Ans. C. 8*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 373. Moğollarda ve Türklerde değerli şeylerin ölçümünün yapıldığı Moğolcada "yascot" ve Türkçede "yastık" birimleri kullanıldığını görmekteyiz; bkz. Larry V. Clark, "William Rubruck'un Seyahatnamesi'ndeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler (1253-1255)", *Türkbilig*, Çev. Ayşe Kılıç, S. 26, Konya: Türkiyat Arş. 2013, s. 159.

¹²⁸ Kayır, Gayır veya Ğair Han olarak da kaynaklarda zikredilmektedir; bkz. Mustafa Kılıç, "Celaeddin Harizmşah'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler", *CÜ İlahiyat Fak. Der. C. 5*, S. 2, Sivas, 2001, s. 415.

¹²⁹ Bir sınır kasabası olan Otrar, Tecettin Bilge Han'ın idaresi altında bulunuyordu. 1218 yılında Otrar'a gelen ve hepsi Müslüman olan bir tüccar topluluğun, kumandan İnalık tarafından casus zannedilerek veya mallarını alıkoymak şekliyle önce tevkif edildiler. Akabinde bu topluluğun tamamı kılıçtan geçirildi; bkz. Johannes Hendrik Kramers, a.g.m, s. 457. Tacettin Bilge Han ve Gair Han'ın aynı kişiler olma ihtimali üzerinde duruyoruz.

kimseye acımayıp, hiç kimseyi sağ koymadılar.¹³⁰ Hayır Han'ı da öldürmek istediler. Hayır Han'ın canı tehlikedeydi. Otrar'ı korkunç bir hale soktular. Hayır Han bir kaleye sığınmıştı. Elli bin adamla Cengiz Han, Ögeday ve Çağatay'ı kaleye karşı konuşlandırdı ve kendisi Hocend şehrine gitti. Cengiz Han'ın çocukları, Hayır Han tutuklanana kadar 5 ay boyunca Otrar şehrinde kaldılar.

Sonunda yanında hiç kimsenin olmadığı ve hiçbir silahın bulunmadığı bir kalede ele geçirilen Hayır Han'ın öldürülmemesi isteniyordu. Köleleri onu bulduklarında onun eline bir parça tuğla koydular. Cengiz Han'ın emri onun öldürülmemesi, kendisine sağ getirilmesi yönünde idi. Onu kaleden dışarı çıkarıp, Cengiz Han'ın önüne koydular ve onu öldürdüler.

2.1.6. Cend¹³¹ Memleketinin Alınması

Cengiz Han Cend havalisine ulaştığında Çaç¹³² şehrinden ticareti bilen Hasan Çaçî isminde bir adamı elçilik göreviyle Cend şehrine gönderdi. Cend ahalisi henüz Cengiz Han'ın baskısının ve korkusunun tadını almamıştı. Moğol ordusu, Müslümanları tekrar görüyordu. Doğrusu elçilerden Hasan Çaçî de Müslüman idi. Sonra: “Müslümanlık küfre üstün gelir ve onun Müslümanlığı da doğru değil.” deyip Hasan Çaçî'yi öldürdüler.

Cengiz Han, Çaç şehrine girerek ilerledi. Şehrin hâkimi olan Kutluk Han'ı tutukladı ve şehri bir anda ele geçirerek tüm halkı öldürdü, alınması güç olan bu kaleye sığınanları da arayarak kalede katliam yaptı. Kaleyi bir günde aldı. Şehrin bütün mal varlığını ele geçirip, Hasan Çaçî'nin oğlunu da şehrin mutasarrıflığına¹³³ getirdi, yöneticiliğini Ali Hoca¹³⁴ya verdi. Günümüze dek Ali Hoca'nın çocukları Cend'e hâkimdirler. Allah bilendir.

2.1.7. Karakurum Memleketinin Alınması

Cend geçildiği gibi Karakurum'a¹³⁵ ulaşılır, Karakurum asıl Türkistan olup Afrasyab'ın¹³⁶ başkenti idi. Şehre yaklaştığında Karakurum emiri olan Aluş¹³⁷ İdi'ye barış yapmak ve kendisinin korkusundan emin olmaları için bir elçi gönderdi.

¹³⁰ Moğol işgalleri, Ortaçağ'da görülmemiş terör ve zulümleri barındırıyordu. Maddi değeri yüksek, insan ihtiyatını kendisinde toplamış büyük ticaret ve sanat merkezleri, şehirler (de) Moğol zulmünden payını alıyordu; bkz. Mikayıl Heyderov, “*Monqol İşgallarının Viran Edici Neticeleri*”, *Azerbaycan Tarixi XIII – XVIII Esrlər*, C. 3, Bakı: Azərbaycan Milli İlimlər Akademiyası, 2007, s. 47.

¹³¹ Abdülkerim Özaydın, “*Cend*”, *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 359-360.

¹³² Çaç; Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya/Seyhun'un sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulan Taşkent şehrinin milattan önce ikinci bin yıllarına dayanan ve geçmişte kurulduğu ismiyle isimlendirilen bölgenin adıdır. Çin kaynaklarında Çö-çi, Çö-şi veya Şi olarak geçer. Arap kaynaklarında Şaş olarak geçen bölgenin taş manasıyla irtibatlı olabileceği vurgulanır; bkz. Abdullah Muhammedcanov, “*Taşkent*”, *TDV İslâm Ans. C. 40*, İstanbul: TDV Yay. 2011, s. 145.

¹³³ Osmanlı idarî teşkilatında da görülen bu unvan için Ali Fuat Örenç, “Herhangi bir makam, görev veya memuriyeti elinde bulunduran tasarruf eden kişi” olarak kullandığını belirtir; bkz. Ali Fuat Örenç, “*Mutasarrıf*”, *TDV İslâm Ans. C. 31*, İstanbul: TDV Yay. 2006, s. 377.

¹³⁴ Ali Hoca, muhtemelen yukarıda bahsi geçen Hasan Çaçî'nin oğludur.

¹³⁵ Osman Gazi Özgüdenli'ye göre Afrasyab'ın başkenti olarak alınan Karakurum, Uygurlar hükümdarlarından Bögü Kağan zamanında inşa edilmiştir; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “*Karakorum*”, *TDV İslâm Ans. C. Ek 2*, İstanbul: TDV Yay. 2016, s. 22.

¹³⁶ İskitlerin Perslerle olan mücadelelerinde göze çarpan Türk hakanı Alp Er Tunga için kullanılan Afrasyab ismini İran destanlarında görmekteyiz. İran'daki Akamenitler sülalesi döneminde zayıflayan İskitlerin Afrasyab ile güç kazandıkları, ondan sonra da büyük bir devlet haline geldiğini ve İran'ı kendi nüfuzlarına alacak kadar

Türkmenlerin çoğu Karakurum'da toplanmışlardı. Cengiz Han, Harezm'e savaşmak üzere gitmek için yüz binlerce Türkmen'in toplatılmasını ve başlarında bir Moğol beyinin durmasını emretti. Bu beyi, vefasızlığından ve hıyanetinden ötürü (Türkmenler açısından) öldürdüler. Bu haberi alan Cengiz Han, asker gönderip yüzbinlerce Türkmen'i oka tuttu. Cümle asker Harezm'e doğru yol aldılar. Askerin büyük bir kısmı ise şah-ı cihangirle Fenaket ve Hocend'e yöneldiler.

2.1.8. Fenaket¹³⁸ ve Hocend'in¹³⁹ Alınması

Hocend ve Fenaket şehirlerinin hâkimi Fenaket'te bulunan Batimur adında biri idi. Batimur, şehrin mukavemetli olan kalesinde bir süre karşı koydu. O, Cengiz Han'ın askerlerine karşı savaştıysa da bu karşı koyuş cevapsız kaldı. Her ne kadar asker ve hazineye sahip olsa da şansı yaver gitmedi. Sonra kaçarken, onu üç Moğol askeri takip etti. Batimur'da üç oktan fazla ok kalmamıştı. Oklardan biriyle bir Moğol askerini kör etti ve diğer iki Moğol askerine seslendi: “Yanımda iki ok kalmış ve eğer beni takip ederseniz bu iki okun her biri katiliniz olacaktır.” dedi. İki Moğol geri döndüler ve o da gitti. Batimur bir şehre ulaştı, hırka giyindi ve Şam ile Mısır'a doğru yol aldı. Bir süre sonra geri döndü. Artık Fenaket'te Cengiz Han yoktu, yerinde yönetici olarak Batimur'un kendi oğlu duruyordu. Batimur: “Senin babanım.” dedi. Çocuğu küçüktü ve o kaçtığında, oğlu çok küçük yaşta olduğundan babasının alametlerini bilmiyordu. Bir köle onun işaretlerini aradı ve buldu. Sonra onu tanıdılar. Sonra bir süre Hocend'de kaldı. Kaan'ın hizmetine girdi. Kadgan Oğul'un¹⁴⁰ hizmetine erişti. Bir ara Kadgan Oğul ile önemli bir mevzuyu konuşuyorlardı ve konuşma tamamlandığında Kadgan yaya bir ok yerleştirip aynı anda onun göğsüne tuttu ve onu öldürdü. Bilen ve hüküm sahibi olan Allah'tır.

2.1.9. Buhara'nın Alınması¹⁴¹

Cengiz Han, Hocend'i aldıktan sonra Buhara'nın alınmasını buyurdu. Buhara şehrini kendilerine bağlı bir vilayet kıldılar. Cengiz Han şehre geldi, mescide gitti ve minbere çıktı. Atların caminin ortasına getirilmesini emretti ve alkolün sırasını mihrapta döktü. Mutrip ve rakkasları/rakkaseleri getirdi. Kuran Mushaflarının ayakların altına atılmasını emretti. Yerleri Mushaf sandukaları ile doldurdular ve atların önüne koydular. Buhara'nın seçkinleri, değerli ve faziletli ilim sahiplerinin cümlesinin her biri atların yemlenecekleri ana dek atların toynakları altına alındılar. Âlimlerin, şeyhlerin, abid ve zahitlerin cümlesinden ve çaresiz kalmış hiç kimseye bir şey sormadılar. Bir saat sonra camiden çıktı ve sahradaki camiye gitti.

güce kavuştukları ileri sürülür; bkz. Abdülhaluk Çay, İlhami Durmuş, “İskitler”, *Türkler*, C. 1, Ankara: YTY, 2002, s. 863.

¹³⁷ Aluş, Aloş veya Aluç.

¹³⁸ Seyhun Nehri ve Fergana dolaylarında görevli bulunan Moğol kuvvetleri tarafından üç gün boyunca kuşatma altında tutulduktan sonra alınan bu şehir Türklerin idaresi altında idi; bkz. Abbas İkbâl, a.g.e, s. 73.

¹³⁹ Otrar, Buhara ve Semerkand'ı ele geçiren Moğollar 20000'i sipahi olmakla birlikte yaklaşık 50000 kişi ile Hocend'e ilerledi; bkz. Abbas İkbâl, a.g.e, s. 73.

¹⁴⁰ Kadgan veya Kedğan.

¹⁴¹ Buhara, Harizmşah Muhammed'in saltanatının Moğollar tarafından yıkılmasının ardından Cengiz Han'a inkıyat eden ilk şehirlerden biri olmuştur; bkz. Mirza Bala, “Buhara”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 767.

Namazgâhın minberine çıktı: “Âlimlerinizi ve rehberlerinizi hazır bulundurun.” dedi. Dindar, faziletli, bilgin ve duası makbul yüz yetmiş kadar adamı hazır bulundurdular. Cengiz Han bir süre Moğolca konuştu ve ayağının dibinde bir tercüman durmuş, onu tercüme ediyordu. Konuşmanın girişi şuydu: “Ey insanlar, siz büyük günahlar, suçlar işlemişsiniz ve bu günahı büyükleriniz işlemişlerdir. Bu günah size sirayet etmiştir. Bizi, sizin başınıza büyük olan Allah gönderdi ve sizi mahvetmek üzere, Allah’ın size gönderdiği korkuyum. Şimdi siz kendiliğinizden kahrolacaksınız. Yeryüzünde görünürde olan mallarınızın bir açıklama yapmaya ihtiyacımız yok lakin sizin yer altında sakladığınız malları ortaya çıkarmak için yerlerini kazanınız.” dedi.¹⁴² Her bir adamın başına bir Moğol vekil tayin ettiler. Dam’dan Şam’a kadar¹⁴³ tüm evleri yağmaladılar. Kumaş ve altınları dışarı çıkardılar.

Bu minval üzere şehri kuşatıp aldı ve insanları kaleye koyup onları esir aldı ve onları orada hapsetti. Az bir müddet sonra kaledeki bu insanlara saldırdılar ve katliam yaptılar. Ne kadar genç varsa hepsini toplayıp şihne olarak görevlendirilen Busa adındaki bir Moğol emirine götürdüler. Bu hadiseler H. 616 (1219) senesinin Muharrrem ayında yaşandı.

2.1.10 Semerkant Şehri Hadisesi¹⁴⁴

Sonra Semerkant’ın alınmasını kararlaştırdı. Semerkant şehri, padişahlığın merkezi ve Maveraünnehir’in başkentidir. O vakit Sultan Muhammed Harezmsah, Semerkant’ta idi. Çok sayıda asker toplamış, saray ve kaleyi sağlamlaştırmış, şehirde ve kalede yüz on bin atlı asker bulundurmuş, çok sayıda “kukla”¹⁴⁵ ve silah toplamış idi. Cihangir padişah da askerleriyle birlikte şehrin önüne geldi.

Cengiz Han kendisini toparladı, o hafta Semerkant’tan ayrıldı, Semerkant şehrinin çok sayıda asker ve silaha sahip olduğu, sultan iki-üç gün boyunca acele etmesi gerektiğini anladı. İlk gün Semerkantlılar başarılı oldular ve Moğollardan yaklaşık bin kişiyi katlettiler. Ertesi gün Cengiz Han bir yere konuşlandı ve sonra şehrin önüne geldi. Askeri, savaş düzenine koydu. Fillerle şehre ilerledi ve Cengiz Han, askere: “Bunları ok yağmuruna tutmalarını” emretti. Savaş bir hafta sürdü. Yaşlıları, zahitleri ve şeyhleri öldürdüler. Burayı da kendilerine bağlı bir vilayet yaptılar. Şah, şehirden tüm ahalinin çıkarılıp sahraya sürülmesini emretti ve şehri yağmaladılar. Sultan Muhammed’in annesinin akrabalarından otuz bin kişiyi öldürdüler. Sahraya sürülüp öldürülen otuz bin kişinin içerisinde ileri gelen zatların yanı sıra esnaf ve sanatkârlar da vardı. Geride kalanların da çoğunu öldürdüler. Çok azı şehirde kaldı. Ayrıca sağ kalanlar da ürünlerini ve altınlarını Moğollara verdiler. Cengiz Han iki yüz bin altınla geri döndü. Allah bilendir.

¹⁴² Müellifin bunca olayın ardından sadece İlhanlıların Teküder ve Gazan Mahmud dönemlerine bakarak Moğollara zaman zaman İslami özellikler atfetmesine temkinli yaklaşmayı uygun buluyoruz.

¹⁴³ Buradaki ifadede zikrolunan Dam şehrinin İran’daki günümüz Simnan eyaletine bağlı Damğan şehri olması olasıdır.

¹⁴⁴ Samanilerin sükûtundan sonra Karahanlı hâkimiyetine giren Semerkand, Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklu’nun egemenliği altına girer. Katvan Savaşı (1141) ile Gürhanlar Semerkand’ın sahibi oldular. Ardından 1209’da Karahitay egemenliğine geçen bu şehir, Buhara’nın Moğolların hâkimiyetine girmesinden kısa bir süre sonra Moğollara teslim olur; Hans Heinrich Schaeder, “*Semerkand*”, *MEB İslâm Ans. C. 10*, İstanbul: MEB Yay. 1966, s. 470.

¹⁴⁵ Özellikle mancınık yapımında kullanılan çok sağlam bir ağaç türü.

2.1.11. Harezmi'nin Alınması¹⁴⁶

Harezmi, Sultan Muhammed'in başkenti idi ve Cengiz Han, oğullarından Çağatay ile Ögeday'ı buraya gönderdi. İkisi gidip, yaklaşık 6 ay kadar burada kaldılar ve mancınık hazırladılar. Harezmi'de taş olmadığından iri dut ağaçlarını kestiler ve bu dut ağacından parçacıkları mancınığa yerleştirip fırlattılar. Şehri ele geçirdiler. Kale ile sarayı yıktılar. Dışarı çıkarılan çok sayıda insan sahraya sürüldü. Yüz on bin kişiyi burada topladılar ve insanı çılgına çeviren, insan aklını dehşete düşüren ise Harezmi'de öldürülenlerin sayısının ne kadar yazıldığıdır. Bu sebeple yazmadım.

2.1.12. Termet'in Alınması¹⁴⁷

Harezmi'den sonra öfkeyle Termet alındı. Orada Ceyhun'la sağlamlaşan bir kale vardı. Şehir ve kalenin her ikisi alınmaya dek bir müddet savaş oldu. Hiç kimseye acınmadı. Hepsini çöle sürdüler ve hepsinin hayattan bağını kopardılar. Bu kalede inci yutan bir kadının hikâyesi... Karnını yarıdılar ve o inciği çıkardılar. O kadının kendisi ve Moğol tokadının eriştiği her kişi ümitsizce bir şey yutan bir insanın karnı yarılıyordu.

Termet'in alınmasıyla Maverâünnehir'in tamamı hallolduğundan cihan padişahı Ceyhun'u geçip, İran ve Horasan'ı kökünden kazımayı kararlaştırdı. Allah bilendir.

2.1.13. Dünyayı Zapt Eden Cihangûşa Padişah Cengiz Han'ın Ceyhun Geçidi'nden Geçiş

Sonra 1220'de ilkin Belh sınırına geldi. Belh halkı kendisine tabi olmaya geldiler ve Cengiz Han'a tabi oldular. Buna rağmen kendi bilindik kanunuyla insanların çöle sürülmesini emretti. İnsanlar her ne kadar itaatkâr olduklarını bildirdilerse de sağ konulmamalarını emretti. Hiç kimseye acımadı. Hepsini öldürdü. Şehrin bağlarını ateşe verdiler ve evleri yağmaladılar. Bir gez¹⁴⁸den yüksek duvarın dahi yıkılmasını emretti.

2.1.14. Tâlekân Hadisesi

Belh'ten sonra Tâlekân'a¹⁴⁹ geldi. Kötü ve uğursuz şehrin insanları o gün Çağatay'ın bir çocuğuna ok fırlatarak, onu öldürdüler. Bunun üzerine kadın-erkek, çocuk-yetişkin, kedi-köpek, tavuk ve nefes alan ne kadar canlı varsa öldürdüler. Bugün çoğu şehir mamur iken o şehir hala yıkık kalmış ve o şehre Moğolcada kan parası manasında "ma'o balık" ismini verdiler.

¹⁴⁶ M. Fuad Köprülü, a.g.m, 273.

¹⁴⁷ Termet'in alınmasıyla Maverâünnehir'in tamamı Cengiz Han'ın hâkimiyeti altına girmiş idi. İslam öncesi dönemde Moğollar katliamlarla dolu tarihlerini oluşturmaya başladılar. İran topraklarından birçok topluluğa ve hanedana son verdiler; bkz. Behmen Ensari, *Moğolan-ı Der İran*, Kitaphane-yi Mecazi-yi Tarihbook, H. Ş. 1393, s. 19.

¹⁴⁸ 104 santimetreye tekabül eden bir ölçü birimi. Daha önceki dipnotlarımızda bu konuda bilgi vermiştik. Eski uzunluk ve ağırlık birimlerinde bölgeden bölgeye farklılık arz edebilir.

¹⁴⁹ Tâlekân, Merv ile Belh yollarının birleştiği bir noktada sağlam kalelerden oluşan bir yerleşkedir; bkz. Abbas İkbâl Aştıyanî, *Tarih-i Moğol*, Tahran, H. Ş. 1386, s. 89. Talekan hadisesinde önemli rolü oynayan Toluy'dur. Toluy'un yanı sıra Ürgenc'i ellerinde tutan Çağatay ve Oktay'ın da Toluy ve Cengiz Han'a doğru yardım amaçlı gittiklerini söyleyebiliriz; bkz. Renê Kroos, *İmparator-i Sahraneverdan*, Farsça'ya çev. Abdülhüseyn Mikde, Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengî, (t.y.), s. 397.

2.1.15. Cengiz Han ile Sultan Celaleddin'in¹⁵⁰ Savaşı

Cengiz Han Bamyân ve Tâlekân'ı hallettikten sonra Sultan Celaleddin'in tahta oturduğu ve çok sayıda asker topladığı ve kendisini takip amacıyla gönderildikleri muhtemel olan Moğol askerlerini hezimete uğrattığı¹⁵¹ ve bunların bir kısmını öldürdüğü haberini alır.¹⁵² Şah (Cengiz) bu haberi duyduğunda askerlerin yanına gelir ve kan borcuna karşılık ulaşılan şehirlerde kimseyi sağ bırakmamalarını söyledi.

Cengiz Han Gazne'ye ulaştığında Sultan Celaleddin'in Sind'e gidişinin on sekizinci günü idi. Cengiz Han (bölgeye) ulaştığında Celaleddin'i takibe başladı ve: "Onun işini kolaylaştırmayın." dedi. Sind (İndus) nehri kenarında ona ulaştı ve çetin bir savaş yaptılar (1221).¹⁵³ Sultan Celaleddin nehir tarafına çekilip ilerleyince yakın akrabaları ve cümle malı ele geçirildi. Cengiz Han, oğlu Çağatay'la Kirman sınırına geldiler. Oğlu Çağatay bir süre Kirman'da kaldı. Cengiz Han diğer oğlunu Herat tarafından Ceyhun yoluna gönderdi. Kendisi Hindistan'a girdi. Hint yolundan Çin'e kast etti ki Çin'den Hıtay'a geri dönmeyi, Hıtay'dan Selenga yoluyla memleketini ve başkentini birleştirmek istedi. Hindistan'a girdiğinde hiç kuru bir yer bulamadığından, bunu Çin'e doğru yol almak için bir gerekçe olarak gösterdi. Ceyhun yoluyla Maverâünnehir'e girdi, oğulları Çağatay ve Ögeday'ın kendisiyle birleşene dek orda kaldı. Yakınında bulunan küçük oğlu Toluy ve Cengiz'in büyük oğlu Toşi Han da onlarla birleşince Maverâünnehir'den bir haber gönderdi. O, Kıpçak bozkırlarından hareket etti. Bunlar yaklaşık üç ay avcı gibi ilerlerdiler ve (?) ulaştılar. Çok sayıda yırtıcı ve dört ayaklı hayvan toplandı ki Cengiz Han askerlerinin yaşamı bir ay orada sürmüştü. Cengiz Han avı canlı yakalamalarını ve yakaladıkları hayvanlarının hepsinin başlarını dağlamalarını buyurdu. Hala o dolaylarda yaban eşeklerinin bulunduğu söylenilir.

Av işi bittiğinden Toşi, ikramları babasının önüne koydu. Bir defada babasının önüne koyduğu ikramlar 20000 kır atın başlarıydı ki Cengiz Han'ın diğer çocuklarının yaptıkları bununla kıyaslanabilirdi.

İkram faslı bittikten sonra yasaya karşı gelip suçlu bulunan bazı Uygurların davaları ve ele geçirilen bazı toprakların çocukları ile torunlarına taksimi, tüm emirlerin, noyanların belirlenmesi hususunda bir kurultay düzenledi.

Sultan Celaleddin'in halen yaşadığı bilgisi, Horasan ve Irak'ın henüz hal olmamıştı. Bu sebeple otuz bin Moğol, sultanlık ordusu, Tacik ve sair topluluklardan çok sayıda askerle Irak ve Horasan'ın geriye kalan yerlerini de almak üzere Moğol komutanlardan Subutay

¹⁵⁰ Mükrimin Halil Yinanç, "Celaleddin Harzemşah", *MEB İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: MEB Yay. 1963, s. 49-53.

¹⁵¹ Harold Lamb, *Cengiz Han*, Farsçaya çev. Gulamhüseyn Karagözlü, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1964, s. 352. Pervan Savaşı'nda Celaleddin, çeşitli unsurlardan müteşekkil bir ordu kurarak Şiki-Kutuku komutasındaki Moğol ordusuyla mücadele etti ve Moğolları büyük bir yenilgiye uğrattı. Türkler ve Eminü'l-Mülk dışında, Cengiz Han'ın yanında kimse kalmamıştı. Cengiz Han, Pervan Savaşı'nın intikamını almak için Gazne'ye ilerledi. Ancak Celaleddin, Gazne'yi terk etmişti. 1221'de Sind nehrine çekilen Harezm sultanı, burada Moğol merkez kuvvetlerini dağıtmayı başardı. Cengiz Han, Celaleddin'i sağ istediğinden Moğol hassa kuvvetleri biraz gevşek davranmış ancak Celaleddin'in yedi yaşındaki oğlu esir alınarak öldürüldü. Bunun üzerine Celaleddin annesini, hanımını ve diğer kadınları Sind Nehri'ne atarak öldürür. Celaleddin bu olaydan sonra 4000 askerle kaçmayı başarır; bkz. Sebahattin Ağaladağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 447.

¹⁵² Aydın Taneri, "Celaleddin Harizmşah" *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 249.

¹⁵³ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", s. 229.

Noyan ve Yeme Noyan olmak üzere iki büyük Moğol emirin iki ayrı orduya tayin edildiği duyuldu. Bu önemli çalışmaların tamamını bitirdiğinde H. 617 (1220-1221) senesinde asıl ordugâh ve makamına gitti.

2.1.16. Yeme ve Subutay'ın Irak'a Çıkışları

Yeme ve Subutay H. 617 (1220-1221) senesinin Rebiü'l-evvel ayında Ceyhun'dan geçtiler. Belh'e geldiler. Horasan'ın dört muhteşem şehri: Belh, Merv, Herat ve Nişabur'dur. Belh'i Cengiz Han'ın kendisi yıkmıştı. Bunlar Belh'e ulaştıklarında Belh halkı itaat ettiğini söylemişti. Az sayıda bir topluluk kaldığından onlara acıdılar ve onlara saldırmayıp, Nişabur'a geçtiler. Nişaburlular uysal idiler ve onlara bir yarlıg verildi. Moğol olan hiç kimseye bahçe kapısını kapatmayıp, Moğol baskısından kurtulmak için gidip ellerindeki bakliyat, kırmızı ipek, ot, saman ve vergilerini getirip Moğolların önüne koydular. Sonra Cuin şehrine gittiler ve orada Yeme ve Subutay birbirilerinden ayrıldılar. Oradan Subutay Kums, Tus ve Rey şehirlerine doğru gitti; Yeme Mazenderan ve Taberistan taraflarına gitti. Bağlı bir vilayet olan her şehrin malını taksim ettiler. Saray ve kaleyi yağmaladılar. Buralara bir şihne seçip görevlendirdiler ve gittiler. Her nerede bir başkaldırı görüldüyse hemen Moğol kanunuyla bunların kökü kazıldılar.

Yeme Mazenderan'a ulaştığında sultanın haremının ve hazinesinin bulunduğu Firuz şehrinin kuşatıp, sultanın evlatlarını ve yakınlarını yağmalayıp, bazılarını öldürdü ve zevcelerini örtüsüz kıldı.¹⁵⁴ Olan hadiselerin Sultan Muhammed'in azamet sahibi annesi Terken Hatun'a¹⁵⁵ ulaştı. Onu da öldürdüler. Bir süre sonra Türkistan'da şehir kana boyandı. Devletin yok oluşundan Allah'a sığınırız.¹⁵⁶

Subutay da aynı doğrultuda şehir şehir dolaşıp geliyordu. Yeme ve Subutay Hemedan'da bir araya geldiler. Kazvin, Isfahan, Kaşan ve Kums¹⁵⁷ gibi Irak şehirlerinin cümlesini ve Azerbaycan'ın şehirlerinden Merağa'yı ele geçirdiler. Erdebil'e geldiler, öfkeyle Erdebil'i ele geçirdiler. Nahcivan, Mervend ve Tebriz'i ele geçirdiler.

Orada,¹⁵⁸ oranın hâkimi olan Cemalettin Aybey'i öldürdüler. Oradan Bilekan'a geçtiler. Şirvan ve Şemaki'de¹⁵⁹ de aynı muamelelerde bulundular. Derbend'e ulaştıklarında,

¹⁵⁴ Burada zikredilen bi-setr kavramı dikkatimizi çekti. Bu kavram iki anlamda kullanılmaktadır: biri, birilerinin namuslarına el uzatmak, bir diğeri ise onların elbiselerini üzerlerinden zorla çıkarmak.

¹⁵⁵ Adı bilinmemekte olan Terken Hatun'un zikredilen Terken tabiri kendisi için kullanılan unvanıdır. Melikşah'ın "Celalü'd-devle ve'd-din lakabına nispetle Celaliye Hatun olarak da anılır; bkz. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", TDV İslâm Ans. C. 40, İstanbul: TDV Yay. 2011, s. 510. Engin Ayan, "Harezmsahlr Hanedanının Evlilikleri", Karadeniz, S. 32, Ankara: Sage Yay. 2016, s. 22. Terken Hatun için ayrıca; bkz. H. Ahmet Özdemir, "Cengiz İstilas", Türkler, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 530.

¹⁵⁶ Abdülkerim Özaydın, "Harezmsahlr Devleti", Türkler, C. 4, Ankara: YTY, 2002, s. 1416. Aydın Usta, "Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmsahlr Devleti", Türkler, C. 4, Ankara: YTY, 2002, s. 1428. Mehmet Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsahlr İmparatorluğu'nun Yıkılışı", Türkler, C. 4, Ankara: YTY, 2002, s. 1444.

¹⁵⁷ Irak'a bağlı olarak zikredilen bu şehirlerin tümü günümüz İran sınırları içerisinde yer almakta olan şehirlerdir.

¹⁵⁸ Metinde yeni bir paragrafa geçildiğinden ve yazar tarafından bölge veya yer ismi net olarak belirtilmediğinden bir sonraki cümleden yola çıkmakta fayda var. Bilekan'ın günümüzde Tahran ve Kerc arasında bulunduğu bilgisinden hareketle Cemalettin Aybey'in bu iki nokta arasındaki bir bölgeye hâkim olduğunu ileri sürebiliriz.

¹⁵⁹ Şemaği veya Şemaki.

Derbend'i maharetle geçtiler. Kıpçak hududuna geldiler. Toşi de Kıpçak bozkırındaydı.¹⁶⁰ Babasının ordugâhına da sahip olmaya kast etti. Yeme ve Subutay ikisi birlikte, İmil sınırına gittiler. Padişah-ı cihangirin hizmet yerini (otağı) öptüler. Subutay ve Yeme dışında emirlerden hiç kimse böyle bir davranış göstermemişti.

2.1.17. Cihan Padişahzadesi Toluy'un¹⁶¹ Batı'ya İlerleyişi

Yeme ve Subutay bir süre Irak halkının davranışlarını süzdüler. Irak ve Horasan halkı Moğol askerinin coşkusu az gördüklerini söylediler. Yeme ve Subutay kılıç parıltısı gibi keskin ve tokat gibi sert oldular. Zulümlerini bir kez daha en olmadık şekliyle tekrar uyguladılar.

Bu memlekette çoğu Moğol şihnelerinin öldürülmesi veya sürülmesi dikkat çekiyordu. Padişah-ı cihangir bu durumu öğrendiğinde, şimdiye dek alınmayan İran toprağının alınmamış olmasına öfkeleni. Sonra mertlik deryasının timsahı küçük oğlu Toluy Han'ı karınca ve çekirge sayısınca bir orduyla, Batı memleketlerinin alınması için hareket etmesini emretti.

2.1.18. Merv Şehri Hadisesi

Toluy Han, Ceyhun'dan geçerek evvela Merv'e ulaştı. Merv,¹⁶² Sultan Sencer'in¹⁶³ başkenti idi. İlkın şehir halkının kendisine karşı itaatkâr olduğunu gördü. Sonraki gün padişahzade, Taciklerin yanlış tutumunu gördüğünden silahlandı, zırhını kuşandı ve harbe başladı. Yeryüzü padişahının göz nurunun (Toluy) canını avcunun içine koyduğunu gördüler. O gün şehir ve sarayın ikisi de alındı. İnsanları sahraya sürdüler. İnsanları sahraya sürdüklerinin dördüncü günüydü. Beşinci gün Toluy, şehir eşrafından ileri gelenlerin arasından dört yüz kişi seçilip geriye kalanların öldürülmesini buyurdu ve bunları Hıta'y'a gönderdi. Geriye kalanları öldürdüler. "Tarih-i Cihanguşa"da yazıldığı gibi on gün boyunca öldürdüklerinin sayısının, saklananların haricinde binlerle ifade edildiği yazılır. Saklananların kulaklarını kesmişlerdi ve bunları halatlarla, yüklü develere bağlayıp diğer şehirlere götürdüler."

¹⁶⁰ 1223'te Cengiz Han döneminde gerçekleşen bu seferde Rus ve Kıpçak ordusuyla karşılaşmıştır. Kalka Muharebesi'nin ilki olan bu seferde Moğollar, Rusları tanıma imkânı bulmuş, batıdaki insanların yaşamları ile inançları hakkında bilgi sahibi olurlar. Bu durum da daha sonra II. Kalka Muharebesi'nde Moğolların zafer kazanmalarında etkili olmuştur; bkz. Serdar Gül, "Kalka Muharebesi", *İnsan ve Sosyal Bilimler Der. C. 2*, S. 1, Sakarya, 2019, s. 244.

¹⁶¹ Doğrudan doğruya Cengiz Han'ın politik yaşamı içerisinde yer alması dahi arka planda imparatorluğun sevk ve idare hususlarında etkili olan kişidir; bkz. Burak Çelik, "Cengiz Han'ın Oğlu Toluy II: Askeri Yaşamı", *Selçuklu Medeniyeti Arş. Der. Sayı:5* Konya: NEU Press, 2020, s. 77.

¹⁶² Osman Gazi Özgüdenli, Merv şehrinin İran ile Hazar Denizi kıyılarını Orta Asya'ya bağlayan, stratejik ve ticarî öneme sahip bir şehir olduğunu nakleder; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, s. 221. Yüksel Sayan ise Kaşgarî'ye dayanarak Merv şehrinin ilk kurucusu olarak Alp Er Tunga olduğunu nakleder; bkz. Yüksel Sayan, "Merv", *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, s. 223.

¹⁶³ Sultan Sencer zamanı, Büyük Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonra devlete ikinci parlak dönemi olarak kabul edilebilir. Evhadüddin Enverî, Muizzî, Feridüddin Attar, Ömer Hayyam, A'mak-ı Buharî, Senâî, Reşidüddin Vattât gibi edip ve şairler; Ömer b. Sehlân es-Sâvî, Abdurrahman el-Hazinî, Hâkim Ali el-Kainî, Reyhanî, Şehrîstânî, Müstebüddin Bedî' gibi âlimler onun sarayında bulunmuş önemli simalardır. Büyük Selçuklu devlet teşkilatı onun döneminde en ileri seviyeye ulaşmıştır; bkz. Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *TDV İslâm Ans. C. 36*, İstanbul: TDV Yay. 2009, s. 511.

Toluy Han'ın Merv şehrini yağmalayıp gittiği, bazı Moğolların da bu durum için pay istedikleri söylenilir. Merv şehrinin hududunu geçtiler. Muhtemelen dağ oyuklarına, mağaralara sığınmış olanlar çaresizce saklandıkları mağaralardan çıkmak zorunda kaldılar. Öldürülenlerin ardından mağaralardan çıkan insanları da öldürdüler. Sübhanü'l Vahidü'l Kahhar kendi katında birkaçının canını ve ruhunu terbiye etsin, bunların neslinden (öldürülenlerin soyundan) bir topluluk meydana getirsın ki bunlara karşı koyabilsin, bunların hayattan bağlarını kessin.

2.1.19. Nişabur¹⁶⁴ Şehri Hadisesi

Şehzade Toluy, Merv'in işini bitirdiğinden yönünü Nişabur'a çevirdi. Nişabur şehri, Horasan'ın muazzam şehirlerinden biridir. Her ne kadar onlarca kez böylesine taşlık bir yerde mancınıklara yerleştirilen taşlarla saldırılsa da Nişabur'un taşlık olmasından burada toplanan çok sayıda askere rağmen kuşatmadan bir sonuç alınamadı. Toplanan yaklaşık yüz bin kadar Nişabur halkı öyle savaş aletleri tertip etmişlerdi ki bu aletler üç yüz mancınık, aktif olan üç bin kadar tekerlekli savaş düzeneği ve sair savaş araçları hazırlamışlardı. Toluy Han dönünce Nişaburlular öfkelenildiler. Toluy Han'ın ordan ayrılmasının ardından Nişaburluların kısa bir süreliğine şansları açıldı. O gün, Cengiz Han'ın damadı olan Tağacar öldürüldü. Cengiz Han'ın kızı geldi ve hareketsiz olan başı dahi kesmelerini emretti. Şehri yerle bir ettiler.

2.1.20. Herat Hadisesi

Nişabur şehrinin de işi tamamlandığından Herat yönüne dönüldü. Herat'ta konuşlandı. Daha önce ele geçirilen Belh şehri iki emir tarafından yağmalanmıştı. Orada yeni bir yara baş göstermişti. Horasan'ın bazı şehirleri ele geçirildiğinden Nesa, Bazer, Tus, Cacerm, Cuin, Beyhak, Hevaf, Serahs, Zave ve sair diğer şehirlere asker gönderdi. Bağlı birer vilayet olmayı kabul edenler çeşitli hediyelerle şereflendirildi. Bağlı birer vilayet olmayı reddedip, başkaldıran isyan edenler ise diğerleri gibi helak edildi.

Horasan'ın işi tamamlandığından Zabil, Kabil, Sistan ve Mekran'ın bir kısmına, Kirman'a yöneldi. Hepsini bağlı birer vilayet eylediler. Sistan yolundan Belh'e geri döndü. Ceyhun'dan geçerek muhteşem bir ordugâh kurdu. Ecel (günü) gelip çatıncaya dek babasının hizmetlerine devam etti. Bütün ömrü babasının hizmetinde geçiyordu ve avcılığın babası öldü.

2.1.21. Cengiz Han'ın Ölümü¹⁶⁵

Şah-ı cihangir, cihan fatihi batı memleketlerine hareket etmeyi emrettiğinden kendisi de Ceyhun yolundan Belh'e geçti, ancak Cengiz Han hasta olduğunu bilmesine rağmen tedavi kararını geciktirdi. Yani ömrünün son beş yılıydı. İmil ve Selengay şehirlerinin geriye kalan yerlerini fethetmek ile meşguldü. Tangut ve sair memleketlerin tümünü itaat altına aldığından, bu toplulukları kendisine bağlı olan uysal ve mahkûm birer vilayet eyledi. Fakat o, Hindistan'dan döndüğünde o bölgenin nemli havası ona zarar vermişti. Sonunda ona,

¹⁶⁴ İlk İslami dönemde Ebreşehr (Eberşehr) ve İranşehr adlarıyla anılan Nişabur, Pehlevicede I. Şapur'a atfen nev Şapur sıfatlandırmasına bağlanmaktadır. Şurahrud ve Dizbad nehirlerinin hayat verdiği şehir, Ortaçağ Horasan'ında dört büyük şehrin en önemlisiydi (Nişapur, Belh, Herat, Merv); bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nişabur", TDV İslâm Ans. C. 33, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 149.

¹⁶⁵ W. Barthold, a.g.m, s. 98. M. Kafalı, "Cengiz Han", s. 368. O. G. Özgüdenli, "Moğollar", s. 226. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", Türkler, C. 8, Ankara: YTY, Yay. 2002, s. 393.

öldürücü bir hastalık bulaştı. Cengiz Han, ölümüne sebep olan hastalığın sebebini anlamayacak kişilerden değildi. Erkek çocuklarını, kız çocuklarını ve yakın akrabalarını çağırdı: “Bendeki hastalık arttı ve öyle ki tedavi edilebilir durumda değil. Her insanın sonu, nihayet aynı şekildedir, fakat kanun ve hükümlerle düzene soktuğum bu memleketin ihmal ve viran olmamasını istiyorum. Çocuklardan biri mutlaka yerime geçmeli ve sizlere hâkim olmalıdır. Şimdi siz hangi çocuğu bu büyük sözleşmeye bağlı ve sorumluluk sahibi olduğunu görüyorsunuz?” dedi. Küçük çocuklar saygı ile eğilip diz çöktüler ve ağladılar: “O gün olmasın, fakat babamız, bizden her kime hanlığı uygun bulursa onu tayin etsin.” dediler. Cengiz Han: “Tecrübelerime dayanarak sizin her biriniz birer şah, hâkim ve serdarsınız. Fakat gönlümden geçen şey ise Ögeday benim yerimi alır.” dedi. Soyluluk işaretleri ve yeterlilik alametleri onun yüzünde bulundu. O, çocuklarına ve bana bağlı olanlara şefkatlidir. Diğer taraftan çocuklar diz çöktüler ve yetki babadan olandır ki baba(mız) görüyor ve Cengiz Han’ın sözüne karşı gelmek olur mu? Babamız bir kırbaç sallarsa hepimiz itaatkâr oluruz, dediler. Cengiz Han: “Söz eylemle, niyet dil ile mutabık ise bu anlamlı olur. Herkes yazmalı ki benden sonra Ögeday’ı kendisine hâkim (kabul) eylemeli ve onun sözünü çiğnememeli. Her kim ki bu yoldan dönerse suç işlemiş olur.” dedi.

Bu maslahat tamamlandığında H. 624 (1227) senesinin Ramazan’ında bir hadise yaşandı¹⁶⁶. Herkes kendi çocukları, emirleri ve hatunlarıyla ordugâhlarına hareket ettiler. Kışın geçmesi ve soğuğun şiddetinin kesilmesi üzerine bu hususta kurultayı toplamak üzere anlaştılar. Kendi ordugâhlarından babalarının ordugâhına yöneldiler. Hanlık mevzusunu danıştılar. Bu topluluk biat edinceye kadar Cengiz Han’ın ilk eşi Toluy Han’ın annesi¹⁶⁷ devletin başına geçti ve çocukların tümü onun emrine uydular. Bu durum bahar mevsimine kadar devam etti. Cengiz Han’ın padişahlığı yirmi beş yıl kadar sürdü. Allah bilendir.

2.1.22. Cengiz Han’ın Çocuklarının Bahsi

Cengiz Han’ın çocukları Tarih-i Cihanguşa-yı Hanî’den bilindiği şekliyle yedi kişi idiler. Verilmiş olan bu bilgiye göre bunların isimleri: Toşi,¹⁶⁸ Çağatay,¹⁶⁹ Toluy,¹⁷⁰ Ögeday,¹⁷¹ Kolekan, Curcai,¹⁷² Ercan idi.¹⁷³ Toşi, Çağatay, Ögeday ve Hülagu’nun babası

¹⁶⁶ Cengiz Han’ın eşinin ve çocuklarının han olacak kişinin belirlenmesi için kışın geçmesini beklediler. Kışın toplandıkları halde Cengiz Han’ın hastalık evresine denk gelen bu sürede seçim yapmayıp, seçimi bahar mevsimine ertelediler.

¹⁶⁷ Börte Uçın için; bkz. Burak Çelik, “Cengiz Han’ın Oğlu Toluy I: Ailesi”, *Selçuk Üni. Tarih Arş. Der.* S. 50, Konya, 2020, s. 375.

¹⁶⁸ Kaynaklarda karşımıza Cuci olarak çıkan ismin çalıştığımız eserde Toşi / Tuşi olarak zikredilmesi Cuci’nin coğrafi olarak farklı telaffuz edilebilirliğini gösterir. Toşi’nin gerek yönetimde etkin olması ve gerekse aslı hatundan olması ve Cuci’nin kaynaklarda Cengiz Han’ın zikredilen dört çocuğunun isimleri arasında Toşi ismine değil de Cuci ismine ekseriyetle yer veriliyor olması Toşi’nin büyük bir ihtimalle Cuci olma olasılığını kuvvetlendirir. Mustafa Kafalı, gerek Cuci Han ve gerekse Batu Han isimli makalelerinde de Cuci ismini kullanmaktadır; bkz. Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 5, İstanbul: TDV Yay. 1992, s. 208; Mustafa Kafalı, “Cuci Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 78.

¹⁶⁹ Cengiz Han’ın Börte Hatun’dan doğan ikinci çocuğu olan Çağatay hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla beraber yetişmesinde Uygur Türklerinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz; bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 176.

¹⁷⁰ Burak Çelik, “Cengiz Han’ın Oğlu Toluy I: Ailesi”, s.375.

¹⁷¹ Osman Gazi Özgüdenli, Ögedey isminin Oktay, Ögeday veya Oktay olabileceği ihtimalleri üzerinde duruyor; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey”, *TDV İslâm Ans.* C. 34, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 21.

¹⁷² Toşi isminin Cuci ile özdeşleştirilebilir olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda Cengiz Han’ın oğullarını zikrederken Cuci ismine yer verilmediğini, oysaki kaynaklarda Türk tarihi açısından değerlendirildiğinde

olan Toluy... O, Toluy’u daha çok seviyordu. Toluy’un annesinin Ong’un kızı olduğu söylenilir. Cengiz Han için isimlerini yukarıda zikrettiğimiz dört oğul tahtın dört ayağı konumunda idiler. Her biri memleket idaresinde büyük birer padişah idiler. Bunlardan her birine birer memleket vermişti. Her birine uygun düşecek birer rütbe ve makam verildi.

2.1.23. Toşi’nin Bahsi

O, Cengiz Han’ın en büyük oğlu (?) idi ve büyük bir han idi. Cengiz Han Kerc,¹⁷⁴ Frenk¹⁷⁵, Azerbaycan ve Tiflis hududuna kadar olan Kefcak¹⁷⁶, Alanlar¹⁷⁷, Rus ve Bulgar memleketlerini ona vermişti. Cengiz Han onu av işlerine atamıştı. Moğol ayin ve teşrifatında avcılıktan daha muazzam ve daha ince bir iş yoktu. Cengiz Han: “İster av işleri olsun ister memleket için tedbir almak hususunda yöneticilik olsun herkes av işini bilir ve kişi kendisine riyaset ulaştığında kendisini buna hazırlamalıdır.” derdi.

Toşi¹⁷⁸ Han korkusuz, eğitilmiş, merhametli ve mert biri idi. Yedi çocuğu vardı. Çocuklarının adları: Herdo,¹⁷⁹ Batu,¹⁸⁰ Saksan,¹⁸¹ Turkcar,¹⁸² Tengkut,¹⁸³ Tuğa Timur¹⁸⁴ ve Berke. Toşi her ne kadar padişah olmasa da Cengiz Han’ın ülkesinin, evlatlarının ve torunlarının cümlesinin hâkimi konumunda idi. Cengiz Han, bütün işlerini ona danışarak yapıyordu ve onun yarlık verdiğine padişahzadelerden hiç kimse itiraz etmeye veya karşı çıkmaya cüret edemiyordu.

karşımıza çıkan ismin Toşi şeklinde değil de Cuci şeklinde olduğudur. Bunun sebebi ise Moğollara gelen Avrupalı Hristiyan seyyahların Moğol ilim adamlarını zayıf bir ihtimal de olsa bir noktada etkilemiş olduklarını söyleyebiliriz. Nitekim bu açıklamamızı destekleyecek küçük bir örneği verecek olursak Simon de Saint Quentin kendi seyahat notlarında Göyük Han için Cuiuc Han ifadesini kullanmıştır; bkz. Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya: DAKTAV Yayınları, 2006, s. 12.

¹⁷³ Şebankareyi bu bahislerde Cuci ismine değinmemiştir. Oysaki hemen hemen birçok ana kaynak ve araştırma eserde Cuci’ye geniş yer verilmektedir. Bu bakımdan Toşi’nin ve Curaecay’ın da ikisinin Cuci olma olasılıklarının yüksek olduğunu düşünüyoruz. Nitekim birçok kaynakta olduğu gibi Barthold’un “Batu” isimli makalesinde de geçen şekliyle Batu’nun Cuci’nin oğlu olduğu beyana bağlı olarak Toşi’nin Cuci olduğunu ifade edebiliriz; bkz. W. Barthold, “Batu”, *MEB İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 351.

¹⁷⁴ Kırım yarımadasının doğusunda ve Azak Denizi’ni Karadeniz’le birleştiren boğazın yanında inşa edilmiş bir şehir; bkz. W. Barthold, “Kerç”, *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 582.

¹⁷⁵ Burada ihtimal dâhilinde olan Frenk tabirinin günümüz Avrupa’nın doğu kısmı ve Rus topraklarının batı kısmında kalan yerler için kullanılmış olabilmektedir.

¹⁷⁶ Kefcak veya Kıpçak.

¹⁷⁷ A, Zeki Velidi Togan, “Allan”, *MEB İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: MEB Yay. 1978, s. 376-378.

¹⁷⁸ Toşi, Tuşi veya Cuci

¹⁷⁹ Herdo veya Herdu

¹⁸⁰ Altın Orda (altın aksamalı ak otağ) Hanlığı’nın kurucusu ve bu hanlığın ilk hükümdarı; bkz. Kafalı, “Batu Han”, agm, s. 208.

¹⁸¹ Saksan veya Seksan

¹⁸² Turkcar veya Torkcar

¹⁸³ Tengkut, Tankut veya Tenkut. Kanaatimizce “teng” veya “ten” ifadesi ile “kut” kelimelerinin bileşiminden oluşan bir ifadedir. Anlam itibarıyla kelimeyi incelediğimizde Tanrıdan gelen onama ve Tanrı’nın kutsadığı şeklinde bir unvan olarak değerlendirebiliriz.

¹⁸⁴ Toğa veya Tuğa Timur

Toşı öldüğünde onun yerine oğullarından Batu¹⁸⁵ geçti. Batu Kalesi olarak bilinen kale bu günlerde onun adıyla anılıyor. Devleti ele geçirdi. Tüm önemli işlerde hâkim oydu. Bugün Özbek Han¹⁸⁶ olarak anılan Kıpçak hanının onun soyundan olduğu söylenilir. Allah bilendir.

2.1.24. Çağatay Han¹⁸⁷ Bahsi

O, heybetli ve sert siyasetli bir padişah idi. Cengiz Han, yönetim ve yargı işlerinin sorumluluğunu ona devretmişti. Yargı işlerinde o kadar titiz davranıyordu ki ne kimseyi ihmal ediyor ne de kimseye göz yumuyordu. Öyle ki babasının yasalarını¹⁸⁸ ilahi hüküm olarak bilirdi. Suçlular kesinlikle onun yargısından kurtulamazlardı.

Cengiz Han, Hıtaý topraklarından Maverâünnehir ve Ceyhun'a kadar olan Türkistan'ı yani Uygur memleketini onun yönetimine bıraktı. Onun iki çocuğundan başka çocuğu olduğu bilinmemektedir. Onlardan biri Belh dolaylarında öldürülmüştü ve öldürülen bu çocuğun daha evvel bahsi geçmişti, diğeri Matekan¹⁸⁹ adında biri idi. Matekan'ın Kara adında bir oğlu vardı. Matekan da ölünce Çağatay'dan sonra yerine Kara geçti. Çağatay'ın bir oğlunun adı da Bisobes¹⁹⁰ idi. Padişahlık hakkı Ögeday'ın oğluna eriştiğinde Göyük¹⁹¹ Han, Çağatay Han'ın yerini oğlu Bisobes'e verdi ve: "Oğul varken, toruna miras düşmez." dedi. Bu durum Mengü Kaan'ın dönemine kadar devam etti. Bugün Maverâünnehir hanları Çağatay'ın neslindendirler. Çağatay son derece zeki ve halkına iyi davranan bir padişahı. Malının tümünü bir günde halkına dağıtacak kadar cömert idi. Allah bilendir.

¹⁸⁵ Coçi, Toşı veya Cuci'nin oğlu oğlu olan Batu Deşt-i Kıpçak'ta dedesi Cengiz Han'ın yasalarına bağlı olarak Karadeniz'in kuzeyinde Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Batu tarafından kurulan bu devlet, Berke Han döneminde İslamiyeti benimsemiştir; Telli Korkmaz, "Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve "Kalendername" Adlı Eseri", *Akademik Tarih ve Düşünce Der. C. 5* S. 16, 2018, s. 205.

¹⁸⁶ Sayın Han veya diğer ismiyle Batu Han'ın soyundan olan Altın Orda hanı Özbek Han, Tokta'nın kardeşi ve Toğrılcı'nın oğludur. Tokta öldükten sonra onun yerine Özbek Han tahta geçer; bkz. Mustafa Kafalı, "Özbek Han", *TDV İslâm Ans. C. 34*, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 107.

¹⁸⁷ Cengiz Han'ın oğullarının hangisinin yaş itibarıyla daha büyük olduğu yönünde kaynaklarda farklılıklar arz etmektedir. Öyle ki "Toşı'nın Bahsi" isimli başlığımızda Cengiz Han'ın en büyük oğlunun Toşı olduğu ifade edilirken Barthold, Cengiz Han'ın en büyük oğlunun Çağatay olduğunu ifade eder. Hatta buna binaen babasının vefatı üzerine hiçbir sefere katılmadığını belirtmektedir; bkz. W. Barthold, "Çağatay", *MEB İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: MEB Yay. 1963, s. 266. Barthold, "Çağatay" maddesinde Çağatay Han'ın, Cengiz Han'ın büyük oğlu olduğunu ileri süren Barthold, "Cengiz Han" maddesinde ise Cuci'nin Cengiz Han'ın büyük olduğunu beyan etmektedir; bkz. W. Barthold, "Cengiz Han", s. 98.

¹⁸⁸ Cengiz yasalarına göre; zina etmek, livata yapmak, yalan söylemek, sihirbazlık, başkalarının hareketlerini araştırmak, kavgada birine yardım etmek, suya veya küle su dökmek ve yahut işlemek, üç defa başkasından mal alıp üç defa iflas etmek, esir alanın izni olmaksızın savaş esirlerine yiyecek - giyecek vermek, kaçan bir esiri tutup sahibine teslim etmemek, savaşta veya geri çekilme esnasında birinden düşen bir eşyayı bulup sahibine vermemek yasaklanmıştır. Bu suçların cezası ölümdür. Hayvanları boğazlamak da yasak idi. Moğol usulüne göre hayvanın karnı yarıp, kalbi elle sıkılarak öldürülmelidir; bkz. Fethi Gedikli, "Yasa", *TDV İslâm Ans. C. 43*, İstanbul: TDV Yay. 2013, 337. Cengiz yasasının etkisini sadece Cengiz Han ve oğullarının dönemleriyle sınırlı tutmamak gerekir. Moğol sonrası Irak coğrafyasında hüküm süren Celayirlilerin Moğol yasalarını şeriatle birleştirmeye çalıştıklarına bakılacak olursa Cengiz Han'ın Orta hukuksal anlamda Asya'ya ve Ortadoğu'nun bir kısmına etkide bulunduğu dikkat çekilmelidir; bkz. R. Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi (Bir Sosyal Tarih Uygulaması)*, Çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul: Litera Yay. 2004, s. 191.

¹⁸⁹ Matekan veya Matkan

¹⁹⁰ Bisobes, Bisubes veya Biso. Yazarın, burada ifade ettiği peş peşe bilgilerde çelişki görülmektedir. Önceki cümlelerde iki çocuğun varlığının dışında malumat olmadığı ileri sürülürken sonraki cümlelerde Bisobes isminin zikredilmesi çelişkiyi göz önüne sermektedir.

¹⁹¹ Göyük, Ki-ok, Cuiuc veya Güyük.

2.1.25. Ögeday Han¹⁹² Bahsi

Ögeday Han, Cengiz Han sülalesinin ve çocuklarının göz bebeğiydi. Cengiz Han ailesinin, askerlerin ve dünya halkının gönlünde yer bulmuştu. Af edici özelliğinin yanı sıra cömert ve adil biriydi. Ögeday Han öyle cömert biri idi ki Bermek ailesinin¹⁹³ ve Hatem-i Tai'nin¹⁹⁴ eserlerinde ve menkıbelerinde yüceltilmiştir. Divan sahibi Hoca Alaeddin Melik “Tarih-i Cihangûşa”da yaklaşık yüz sayfayı cömertlik ve bağışlamaya ayırmıştır. Altın, gümüş ve kırmızı yakuttan oluşan değerli binlerce mücevheri halkına dağıtmıştır.

Eğer Müslüman olsaydı, söz ve davranışı ile enbiya ve evliyaya yaraşır bir eda içerisindeydi. Sözleri âlimlerin, tarihçilerin ve evliyaların sözleri idi. Muhammed (aleyhi's-salat u ve's-selam ve't-tahiyye ve'r-rıdvan)'ın dinine meyletmış ve her Müslüman'ın olayında onlara yardım ediyordu ve Müslümanları diğer toplumlara tercih ediyordu. Muhammed (a.s.) adına hürmet ediyor ve O'na sonsuz saygı gösteriyordu. Bir gün biri mesh edilmiş kırmızı renkli bir taşı onun önüne koydu. Bu taşın yukarı kısmında Muhammed (a.s.)'ın ismi kazınmış ve taşın aşağısında taşı getiren kişinin ismi yazılmıştı. Bu kıymetli taşın üzerinde Muhammed (a.s.)'ın isminin dışındaki tüm yazıların ve isimlerin kazınmasını istedi ve: “O'nun adı benim için kutludur.” dedi. Taşın alt kısmına adını yazdırdı. Bu durum inancın olgunluğundandır. İlerde bir daha ele alınacağından onun bahsi uzun uzadıya yazılmadı.

2.1.26. Toluy Han¹⁹⁵ Bahsi

Toluy Han'a Uluğ Noyan da deniliyordu. Annesinin soyundan ötürü kendisine hürmet ediliyordu. Annesinin hanlar hanının kızı olduğu rivayet edilir. Cengiz Han, Amuye Nehri'nden Mısır'a kadar olan yerleri ve halifenin başkenti olan İran mülkünü ona vermişti. Babasının kendisine verdiğinin dışında babası hayattayken bir nevbet ele geçirmiş ve ona sahip olmuştu. Horasan'ı bir yasa ile düzenledi ve şihneleri görevlendirdi. Askerlerin ilerlemesini, savaşmalarını, memleketler ele geçirilmesini emretti. O, muzaffer bir hükümdardı.

Cengiz Han öldüğünde Toluy, kardeşi Ögeday'ın mülazımı idi. Ögeday'dan önce, genç yaşında vefat etti. Babasından asla ayrı kalmadığından ailesinin geleneklerini ve ayinlerini iyi biliyordu. Babasının sağlığında Serkuiti adında bir hatunla evlenmiş ve bu hatundan dört oğlu olmuştu. Oğullarının adları: Mengü Kaan, Kubilay¹⁹⁶ Hülagu¹⁹⁷ Han, Arık¹⁹⁸ Buka idi.

¹⁹² Carpini, Cengiz Han'ın ismini bilmediği çocuğunun yanı sıra Ögedey, Çağatay ve Cuci olmak üzere dört çocuğunun olduğunu ifade etmektedir; bkz. Johan de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev. Ergin Ayan, Trabzon, 2000, s. 66.

¹⁹³ Halifeler imparatorluğunun büyük vezirlerinin neşet ettikleri İranlı bir ailedir. Barmak veya Bermek kelimesi zannedildiğine göre hiç kimsenin ismi olmamıştır. Bu unvan ancak Nevbahar mabedinin veraset ile ntikal eden büyük rahiplik rütbesine delalet ediyordu. Bu mabede merbut arazi de bu rahip ailesinin mülkü idi; bkz. W. Barthold, “Bermekiler”, *MEB İslâm Ans. C. 2*. İstanbul: MEB Yay. 1979, 560.

¹⁹⁴ Süleyman Tülücü, “Hatim et-Tai”, *TDV İslâm Ans. C. 16*, İstanbul: TDV Yay. 1997, s. 472-473.

¹⁹⁵ Kaynaklarda Toluy, Tuluy, Tuli olarak sıklıkla kullanılmaktadır.

¹⁹⁶ Kebela veya Kubilay

¹⁹⁷ Hülagu veya Hülaku

¹⁹⁸ Arık, Arığ, Eriğ

Kağanlık sırası Toluy'un oğullarından Mengü'ye ulaşmıştı. Mengü, mirasa konu olan toprakların batı kısmındaki yerleri kardeşi Hülagu'ya verdi ve buraların yönetimi için Hülagu'yu gönderdi. Hülagu görevlendirildiği batı topraklarının başına geldi ve dönemin Abbasi halifesi El-Muktasim Billah'ı etkisi altına aldı.¹⁹⁹ Bundan sonra tahtın devamlılığını çocukları ve torunları sağladı. Allah azze ve celle bunların cümlesini İslamiyet'le şereflendirdi. Padişahların devletleri ve zürriyetleri sonsuza dek devam etti.

Daha evvel bazı bilgileri eksik bıraktığımızı ve ileride bundan bahsedeceğimizi söylemiştik. Bugün tarihî bir takım bilgileri eklemeyi farz biliyoruz. Başarı ve inayet Allah'tandır.

2.1.27. Ögeday Kaan'ın Cülûsu²⁰⁰

Cengiz Han öldüğünde oğullarından her biri kendi karargâhlarındaydılar. Cengiz Han'ın ölüm haberine vakıf olduklarından tüm yolları kapattılar.²⁰¹ Cengiz Han'ın hatunun emri ülkenin dört bir tarafına gönderildi. Hatun fermanında, oğullarının ve ileri gelenlerin, emirler her nerede bulunuyorlarsa yeni yılın ilkbaharında Cengiz Han'ın ordugâhında hazır bulunmalarını istiyordu. Batu, altı kardeşiyle Kıpçak'tan²⁰² Cengiz Han'ın ordugâhına ulaşır. Cengiz Han'ın Hoten ve Hıta tarafında bulunan beşkardeşi de Cengiz Han'ın ordugâhına ulaşırlar ki bunların isimleri: Otkin,²⁰³ Belga Noyan, Olcelay Noyan, Dilop ve Dokay'dır. Çağatay oğulları ve torunları ile ordugâha ulaşır. Yakın bir menzilde bulunan Ögeday Han da ordugâha ulaştı. Toluy Han ise zaten ordugâhta, annesinin hizmetinde idi.

Padişahzadelerin, noyanların ve emirlerin tümü Cengiz Han'ın karargâhında toplandılar. Kırk gün boyunca kadınları ve cariyeleri dışında kimse bir şeyle ilgilenmedi. Her gün adetleri olduğu üzere toy düzenleyip misafir ağırladılar. Birkaç güzel yüzlü köle kadın ve cariyeyi Cengiz Han'ın ruhuna hediye ettiler. Kırk birinci gün hanlık konusunu tartışmaya

¹⁹⁹ Abbasi halifeleri Büveyhoğullarının saldırısından sonra 1055'te Büyük Selçuklu Devleti'nin himayesine girdiler. Bu dönemde Bağdat ve çevresiyle sınırlı kalan Abbasi halifeleri yaklaşık bir iki asır sonra 1250'li yıllarda Moğol saldırıları sonrası iyice zayıfladılar. Hülagu'nun Bağdat'ı kuşatıp halife El-Muktasim'i öldürmesiyle Abbasi ailesi dağıldı ve Memluk sultanı Baybars, Moğol zulmünden kaçmaya muvaffak olan Abbasi ailesinden Ahmed'i himayesine alarak El-Mustansır namı ile Kahire'de halife ilan etti; bkz. Karl Vilhelm Zetterstéen, "Abbasiler", *MEB İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: MEB Yay. s. 19.

²⁰⁰ 1241 yılında ölen Ögedey, sağlığında askeri harekâtlara katılmış, ülkenin asayiş ve huzurunu sağlamıştır. Ögeday, Kin İmparatorluğu'nun yıkılmasında rol oynamış, İran'ı fethederek günümüz Anadolu topraklarında Diyarbakır'a kadar ilerleme sağlamıştır. Ögedey zamanında devletin mali ve posta işlerinde teşkilatlanma hız kazanmıştır; Sebahattin Ağaldağ, a.g.m. s. 448-449.

²⁰¹ Bu durumu kanunlaştırdıkları da olmuştur. Hülagu'nun ölümünün ardından gelenekleri üzere bütün yollar kapatılmış, hiç kimse bulunduğu yerden başka yere gidip gelmesin diye yasa çıkarılmıştır; bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't-Tevarih (İlhanlılar Kısım)*, Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejeni, Ankara: TTK Yay. 2013, s. 77.

²⁰² 1223 yılında yapılan Kalka Savaşı'yla Kuman-Kıpçaklar, yüz elli yıldan beri egemen oldukları bölgede en ağır darbeyi Moğollardan almışlardır. Moğolların Deşt-i Kıpçak'taki zaferinden sonra Kuman-Kıpçaklardan bazı gruplar Altın Orda Devleti'ne tabi olurken bazı gruplar ise Balkanlara ve İtil Bulgarlarının topraklarına göç etmişlerdir. Altın Ordu Devleti'nde önemli görevler alan Kuman-Kıpçaklar zamanla bu devletin Türkleşmesinde rol oynadılar. Aynı zamanda II. Kıpçak Seferi sonucunda Balkanlara göç eden Kuman-Kıpçak grubu ise Osmanlı Devleti'nden önce Balkanların Türkleşmesini sağlayarak bölgede kurulan Bulgar ve Romen devletlerinde önemli görevlerde bulunmuşlardır; bkz. Cihan Yalvar, "Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hâkimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Arş. Der. C. 2, S. 1*, İstanbul, 2018, s. 3.

²⁰³ Otkin, Otgin, Otçikin veya Otçigin

açtılar. Erkek kardeşler ve hatunlar diz çöktüler.²⁰⁴ Ögeday'a: "İşler ve topraklar ortadadır, tahta oturmalısın!" deyip (belgeyi) mühürlediler. Ögeday Han akilane davranıp şöyle diyordu: "Her ne kadar Cengiz Han beni tayin buyurduysa da ölümlerin sözleri dünyada geçerli değil. Allah'a hamd ve sena olsun²⁰⁵ ki (benden) daha büyük çocuklar ve liyakat sahipleri varken ittifak edip birini seçiyorsunuz ta ki ben de ona biat edeyim".²⁰⁶ O gün bir hükme varılmadı, ertesi gün de aynı durum devam etti. Üzerinde ittifak edilen isim Ögeday Han'dı ve o nazlanıyordu. Cengiz Han yasası gereği küçük erkek çocuk onun yerini alır ve annesi ile birlikte babasının karargâhında kalır. Ögeday'ın bu tavrı üzerine kardeşler ve hatunlar, öz hatundan olan daha küçük çocuğun Toluy olduğunu ve onun seçilmesi gerektiğini ileri sürdüler. O gün de bir karar alınamadı. Üçüncü gün amcaların, kardeşlerin, hatunların, kız kardeşler ve damatların cümlesi toplandılar ve söz birliği ettiler: "Cengiz Han aramızdan seni seçmiş, biz günahkârlardan yetki alınmış ve bu yetki sana verilmiş. Eğer bugün sakınırsan günahkâr olursun." dediler.

Ögeday bu sözleri duyduğundan rıza gösterdi. Sonra onun bir elinden Çağatay ve diğer elinden amcası Otkin tuttular. Toluy Han otağa gelip karşısında diz çöktü ve bir kâse aldı. Onu hanlık tahtına geçirip, han ilan ettiler. Üç gün boyunca otağın içine dışına dokuz nöbetçi diktiler. O gün bayram seyran ettiler, şölen yaptılar ve haşhaş çektiler. Ertesi gün kaan tahta geçti, erkek kardeşlerin ve güzel hatunların cümlesi onun tahtının önünde dizildiler. Çeng, ney ve kopuzun sesini arşa yükselttiler. Kaan: "Babamız Cengiz Han'ın toplamış olduğu hazine fayda sağlamıyor, ortaya getirin." diye buyurdu. Sayısız altın, gümüş ve elbiselerle dolu olan hazineyi açarak dokunmuş ipek kumaşları ve mücevherleri askerlere, emirlere, padişahzadelere ve hatunlara pay etti. Hazır olmayanlara hisselerini gönderdiler. Halka da oransal olarak pay ayırdılar. Herkese bir pay verdiler. Arta kalan miktarını da ertesi gün yine eşit oranda pay ettiler. Kişi başına düşen miktar beşer ve onar tuman idi. Kaan bir kerede halkın gönlünde yer edindi.

Bahşişler ve ödülleri bittiğinden memleketin önemli işlerine dönüldü. Padişahzadelere ve emirlerden her birini bir memleketin başına gönderdi. İlk gönderdiği emiri ise Cormağon²⁰⁷ idi.

²⁰⁴ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üni. Hukuk Fak. Yay. 1967, s. 61.

²⁰⁵ "Allah'a hamd ve sena olsun" ibaresi Moğolların İslam öncesine ait bir tabir olamaz. Hamid Algar'ın "Ahmet Teküder zamanında İslamiyet'le tanıştıklarını ve annesinin dinî ayin ve ibadetlerini uygulamadığı" ifadelerini temel alacak olursak, Moğolların belirtilen tarihte İslami kavram ve ifadelerle yer vermeleri çelişki arz edecektir; bkz. Hamid Algar, *"Ahmet Teküder"*, *TDV İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: TDV Yay. 1989, s. 139. Dolayısıyla burada müellifin yaklaşımının etkili olduğunu düşünmüyoruz.

²⁰⁶ Kiragos, Moğolların tek bir tanrıya inanmaktan ziyade Moğolların hiçbir dinle ilgili olmadıklarını söylemektedir. Bununla birlikte tanrının adı Moğolların dillerinden düşmezdi, diyerek kendi içinden çelişkili ifadeler kullanmıştır; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap, 2009, s. 44.

²⁰⁷

2.1.28.1. Cormağon'un²⁰⁸ Batı Memleketine Gönderilişi

Ögeday, Cormağon'u Batı'ya gönderdi. H. 627 senesinde (1229/1230) Ceyhun nehrinden geçti ve her nereye ulaşırsa Ögeday'ın kanunlarını ve emirlerini yaydı. Karşı koyan ve isyan eden çıktığında onları öldürüyordu. Cormağon, Irak'a döndü ve Bağdat'a yöneldi. Dönemin halifesi, Emirü'l-Mü'minin el-Nasıreddinullah²⁰⁹ idi ve onları savuşturmak üzere askerleri gönderdi. Cormağon iki üç gün savaştı. Halife ile savaşmak ve onu öldürmek üzere izin almadığından geri döndü.²¹⁰ Yönünü Batı ülkelerine²¹¹ ve Şam'a çevirdi. Kuzey memleketlerini ele geçirdi.

2.1.28.2. Emir Bahadır'ın Kıpçak Memleketine Gönderilişi²¹²

Ögeday'ın Batı Derbent'ine ve Kıpçak bozkırına²¹³ gönderdiği emir, Subutay Bahadır idi. Batu'nun askerlerinin yardımı ulaşmayana dek bir yere müdahale etmediler. Ele geçirip kendilerine bağlı birer boy eylediklerini²¹⁴ ise Cengiz yasasına göre düzenlediler. Diğer iki kardeşi (muhtemelen Çağatay ve Toluy) Tibet ve Çin sınırına gönderdi ve o memleketleri ele

²⁰⁸ Cengiz Han ile Ögeday Han dönemlerinde aktif bir biçimde Moğol ordusunda bulunan Cormagon Korçı, İran ve Transkafkasya'nın ele geçirilmesinde etkili olan, aynı zamanda bu bölgeleri idare eden bir hükümdar gibi görülen Tibet asıllı bir Moğol general idi. Sivil yöneticilerin entrikaları ile İran ve Trankafkas bölgelerinde bu generalin hükümlerlik gücünün arttığını fark eden Ögeday Han, Cormagon'un etki alanını kısıtladı; bkz. Ergin Ayan, "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Cormagun", *Sosyal Bilimler Arş. Der. C. 13, S. 12, Tokat, 2018, s. 194.*

²⁰⁹ Bu dönemde Moğol orduları Harzemşahlarla mücadele etmiş, Muhammed Tekiş öldürülmüş ve yerine Celaleddin Harzemşah geçmiştir. Celaleddin'in hem Moğollara hem de Abbasi halifeliğine cihad ilan etmesi Nasır Lidinillah'ı kaygılandırmıştır. Cengiz Han'ın doğuya çekilmesi üzerine herhangi bir Moğol tehlikesi yaşanmadı; Angelika Hartmann, "Nasır Lidinillah", *TDV İslâm Ans. C. 32, İstanbul: TDV Yay. 2006, s. 400.*

²¹⁰ Her ne kadar halife öldürülmediyse de Bağdat, her yıl Moğollara 400 Bizans altını, Bağdat kumaş ve çeşitli hediyeler vermekle yükümlü kılındı; bkz. Johannes de Plano Carpini, a.g.e, s. 75.

²¹¹ Batı ülkelerinden kasıt Anadolu'daki devletlerin olabileceğini düşünüyoruz. Sümer'in ifade ettiği şekil itibariyle Cormağon'un görevlendirdiği Baycu Noyan'ın Erzurum ve Mugan'a saldırması, buralarda halkı kılıçtan geçirmesi Selçuklu halkı arasında derin bir üzüntü ve korkuya sebep olmuştu. Moğollarla yapılacak savaş için tabi devletlere para yardımıyla bulunulmasına rağmen Halep Eyyubi Melikliği dışında ordu desteğinde bulunan çıkmamıştır. Köseadağ'da yapılan savaşta Moğollar düzmece kaçış taktiklerini uygulayarak yenilgi süsü verdiler. Ancak Selçuklu kuvvetleri bunu anlayamadıkları gibi takviye kuvvetle de desteklemediler. Gece vakti Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev değerli mücevherleriyle Tokat kalesine, vezir Mühezzibüddin Ali ise Amasya'ya kaçmıştı. Sabah olunca sultan, vezir ve kumandanların kaçmış olduğunu fark eden ana ordu da dağıldı. Selçuklu kuvvetlerinin dağıldığını gören ve bunun bir hile olabileceğini düşünen Moğol kuvvetleri tedbir amacıyla iki gün kadar beklediler. Bir hareketliliğin olmadığını gördükten sonra o güne kadar elde edemedikleri bir ganimeti elde ettiler. Köseadağ Savaşı'nın ardından dönerlerken Sivas, Kayseri ve Erzincan'ı da yağmaladılar; bkz. Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *TDV İslâm Ans. C. 26, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 272-273.* Bu konuda Osman Turan'ın da aynı bilgileri naklettiğini görmekteyiz; bkz. Osman Turan, "Keyhüsrev II", *MEB İslâm Ans. C. 6, İstanbul: MEB Yayınları, 1977, 626.*

²¹² Kıpçak bozkırına düzenlenen sefer veya seferlerin yapılmaması için Papalık tarafından Dominiken misyonerlerin görevlendirilmiştir. Görevlendirilen bu misyonerlerden ilkinin Andre de Longjumeau, diğerinin de Ascelin de Cremon olduğunu ve bunların Papa Innocentus tarafından görevlendirilerek Hristiyanlara saldırmaktan vazgeçmesini istiyordu; bkz. Özgür Türker, Rakkuş Karaduman, "XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu", *Türk Tarihine Dair Yazılar III (Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, s. 724-725.

²¹³ Orta Asya bozkırlarının doğal bir devamı Güneydoğu Avrupa bozkırları tarihin kaydettiği en eski devirlerden beri Türklerin yaşadığı bir saha olarak belirtilir. Aynı zamanda çeşitli Türk boylarının göç ettikleri ve bu sebeple kaynaştıkları, Türk kültür merkezlerinin meydana geldiği bir bölge hüviyetine sahiptir; bkz. R. R. A. "Kıpçaklar", *MEB İslâm Ans. C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 713.*

²¹⁴ Mualla Uydu Yücel, "Kıpçaklar", *TDV İslâm Ans. C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 421.*

geçirdiler. Kendisi kalabalık bir ordu ile kardeşleri Çağatay ve Toluy'un da desteklerini alarak Hıta'y'a yöneldi.

2.1.28.3. Ögeday'ın İdaresinde Hıta'y Memleketinin Alınması

Hıta'y hanı Altun Han'la ilgili şüpheleri belirldiğinde Toluy Han öncülüğünde kalabalık bir orduyu Hıta'y'a gönderdi. Altun Han, bunları yüz bin atlı ile karşıladı. Toluy Han'ın bir kısım öncü askerleri Hıta'y ordusu tarafından öldürüldü. Kaan bu durum üzerine yönünü Altun Han'ın otağına ve ordugâhına çevirdi. Altun Han bu büyük beladan kurtulamayacağını anladığında çoluk-çocuk ile kadınların bulunduğu ahşap bir eve sığındı, orada öldürüldü. Kaan tüm Hıta'ylıların tutuklanmasını emretti ve Lut (as)'ın ümmetinin davranışlarını burada sergilediler. Altun Han'ın şehrini ateşe verdiler. Hıta'ylılardan sağ kalanların tümünü esir aldılar. Dünya sultanı salınarak Hıta'y ordugâhına yürüdü. Muhtemelen 681-682 yıllarında kardeşlerine, yeğenlerine ve etraftaki emirlere yarar sağlamaya, topluluğu derleyip toplamaya ve zaruri ihtiyaçları yetirmeye çalıştı.

2.1.28.4. Ögeday Han İdaresinde Kurultay²¹⁵

Sonra etraf vilayetlere yarlıklar gönderdi. Yarlığında: "Bütün padişahzadelerin, emir ve hatunların, bağlı boyların beylerinin, mutasarrıfların ve bitikçilerin ordugâhta hazır olmalarını" yönünde ferman buyuruyordu. Civanbaht padişahın gönderdiği bu yarlıkta sağlam hükümler bulunuyordu ve bu hükümler kabul olunuyordu. İmil'de toplandılar ve herkes kendi mevzusunu dile getirdi. Toplanan bu sahra bir ölçüde kıyamet meydanına benziyordu.

Sonra kaan, yıl boyunca toplanan hazinenin açılmasını buyurdu. Aynı tertiple iki yıl öncesinde toplanılan hazinenin de açılmasını; bu hazinelerin padişahzadelere, emirlere, hatunlara ve askerlerin çoğuna tam pay verilmesini emretti. Paylardan arta kalan kısmını saray çalışanlarına dağıtılmasını emretti. Her kim ki kendi eylemlerinde doğruluk ve adalet üzere ise inayet bulur. Her kim ki buyruğu azcık da olsa tahrif edecek olsa cezalandırılır. Daha sonra padişahlardan ve padişahzadelere her birini bir tarafa tayin etti. Kendisi doğu tarafını almaya kast etti. Batı'ya yöneldi ve bütün memleketleri ilhak etti. Mengü Kaan bu kararı aldığıda (...) ²¹⁶ babası Toluy Han hayatta değildi. Kaan'ın yakın çevresi tüccarlar ve elit kesimden olan kimseler gelip diz çöktüler. Kaanın emirlere, naiplere ve hizmetçilere olan garezi bu ismi sayılan zümrelerin nasıl olur da padişahın huzurunda rahat davrandıklarından kaynaklıydı. Kaanın düşüncesine göre hakanlık makamından lezzet almak gerekirdi. Devlet erkânıyla devletin ihtiyaçlarına yönelmesi ve memleketin güzergâhlarını ilgilendiren her yerin devlete katılması gerektiğini ferman buyurdu.

Mengü Kaan'ın uygun ve faydalı bulunan bu ifadeleri Ögeday Han'ın hoşuna gitti. Mengü Kaan'ı tahta çağırdı. Mengü Kaan gelerek başını eğdi ve o da onun başını öptü. Ögeday Han, Mengü Kaan'ı övdü ve ağlayarak: "Baban Toluy Han'dan sonra yazık!" dedi.

²¹⁵ 1234 senesinde bugün Harhorin olarak bilinen Karakorum şehrinin inşasıyla birlikte devletin merkezi Karakorum olur ve aynı yıl içerisinde yeni merkezdeki ilk kurultay da toplanır. Ancak 1236'daki kurultayda emlak ve gelir vergisi gibi mali konuların yanı sıra Doğu Avrupa'ya düzenlenecek olan sefer gibi siyasi konular da bu kurultayda tartışıldı; bkz. Ahmet Taşağıl, "Kurultay", TDV İslâm Ans. C. Ek-2, Ankara: TDV Yay. 2019, s. 95.

²¹⁶ Burası müellif tarafından boş bırakıldığından mümkün mertebe tümceyi aslına aykırı davranmadan uyarlamaya çalıştık ve boş bırakılan bu kısmı biz de boş bıraktık.

Sonra Mengü Kaan, kendisine sorumluluk ve çok sayıda asker verilmesini istedi. Ögeday Han, kendi içkisiyle meşgul olmaya devam etti.

O yıl askerlerin cümlesi mutlu oldu. Padişahlarının saltanatta on üçüncü senesiydi ve çeşitli av partileri, şölenler tertipleniyordu. Bir kurdu canlı yakalayan bir grup avcı, kurdu kaana getirdiler. Kaan, kurdun salıverilmesini emretti.

Segbanlar kurdu ve köpekleri saldırdı. Daha sonra o kurdu arayıp buldular ve onun yardılar. Kaan, bu duruma üzüldü ve üzerinde bir ağırlığın olduğunu söyledi. Kaan'a: "Üzerinizdeki bu ağırlığı kaldırmak için gidip bir hayvanı ölümden kurtarayım." dedim. Moğol yaygın kanaatine göre bir hayvana zulüm eden birine göç yolu görünürdü veya bir belanın o kimseye bulaşacağına inanılırdı. Bir belanın kendilerine geleceğini söyledi ve çadıra girdi. Göyük Han, Selenga taraflarına gitmişti. O hafta bir elçinin oğlunu Göyük Han'a gönderilmesi uygun bulundu. Elçinin oğlu Selenga'ya varmadan Ögeday Han öldü (1241).²¹⁷ O, büyük bir padişaktı ve herkes onun gönlündeki cömertliği biliyordu. Tarih-i Cihangûşa-yı Hanî'de onun hayırlı bir kişiliğe sahip olduğu mütalaası edilir. Ögeday Han'ın padişahlığı on üç yıl sürdü. Allah bilendir.

2.1.32. Ögeday Han Oğlu Göyük Han'ın²¹⁸ Cülûsu

Ögeday Han'ın tabutu tahtın önüne konuldu ve ardından baki saraya konuldu. Onun hanımı Tora Hatun²¹⁹ bu durumu Batu ve Çağatay'a iletmek üzere elçiler gönderdi. Batu'nun olaydan haberi olduğundan, çocukların öz annesinin Tora Hatun²²⁰ olduğunu, melikin yetkisine karşı konulamayacağını ve ilkbahar mevsimine dek tüm çocukların toplanması yetkisini de melik olarak Tora Hatun'a verdiğini emretti. Bu tutum Çağatay tarafından da kabul gördü.

Sonra Tora Hatun memleket işlerinin yönetimi ile meşgul oldu²²¹ ve emirler verdi.²²² Memleketin yönetim yetkisi onun sorumluluğunda olan sürede milletin işlerinde bir takım sıkıntılar meydana geldi. Padişahzadelerin her biri emirleri ve beratları sinelerine koyup,

²¹⁷ Ögeday Han'ın 1241 yılındaki kurultayın ardından alkol komasına girerek öldü. Cesedi Yukarı İrtiş'teki Buldak Kasır dağına gömüldü; Osman Gazi Özgüdenli, "Ögeday", s. 21.

²¹⁸ Sebahattin Ağaldağ, a.g.m. 449. Moğol tahtına geçmesini sağlayan annesi Töregene Hatun, kurultayın toplanmasını sağlamış, bu kurultayda yapılacak olan seçimle oğlu Güyük/Ki-ok Han'ın seçilmesinde etkin rol oynamıştır. Bu toplantıya katılanlar arasında A.S.D. sultanı IV. Kılıçarslan, Rus dükü Yaroslav, Ermeni kralı I. Hatun'un kardeşi Sempad, Hasan Sabbah'ın elçileri, Abbasi halifesinin elçileri ve daha birçok eyalet valis ve yönetici bu kurultaya katılmışlardı; Sebahattin Ağaldağ, a.g.m. s. 449. Moğol hanı Güyük zamanında istila edilen Müslüman topraklarında yaşayan Hristiyanlar, Moğollar nezdinde himaye görmüşlerdir; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (XIII ve XIV Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar)*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yay. 2005, s. 123.

²¹⁹ Oktay Han'ın birinci eşi Töregene/Turakina Hatun için; bkz. Özgüdenli, "Ögeday Han", a.g.m, s. 21.

²²⁰ Tora, Tura, Torakina, Töregene

²²¹ Yeni han seçilinceye kadar beş yıl boyunca ülkenin kontrolünü elinde tuttu; bkz. Özgüdenli, "Ögeday", a.g.m. 21. Oktay tarafından tahta geçmesi vasiyet olunan Şiremün'ün Kubilay gözetiminde Çin'e gönderilmesinde etkili oldu; bkz. Ankhbayar Danuu, "Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi", *Ankara Üni. Sosyal Bilimler Der. C. 6, S. 2*, Ankara, 2015, s. 3.

²²² Devletin idaresi hususunda Mahmut Yalavaç ve oğlu Mesut'un, Töregene'nin uygulamalarından çekinerek Batu Han'a iltica etmeleri, aynı zamanda İran valisi Körgöz'ün azledilerek yerine Argun Aka'nın geçirilmesi dikkat çekmektedir; bkz. Özkan Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri", *Curr Res Soc Sci*, C. 1, S. 3, 2015, s. 66.

malları bölüştüler. Tora Hatun kendilerine kaman denilen Uygur din adamlarının yanında çoğunlukla halvete çekildi. Boş sözlerine rağmen onlara tutkundu. Eğer ömrü boyunca birinden intikam alacak olursa hazırlık yapardı. Devletin ileri gelen büyüklerinden çoğu kişiyi cezalandırdı. Cengiz Han döneminde, Tus'un Meşhed'inden Fatma isminde bir kadını mağaraya götürdüğü bilinirdi. Tora Hatun tüm işleri kendi elinde topladı ve emirleri azletti. İşlerin çoğu idareden yoksun kaldı. Göyük Han'ın bu duruma herhangi bir tepkisi söz konusu değildi ve siyaseten tüm gelişmelerin kendi aleyhine olacağını biliyordu.

Mengü ve Hülagu'nun anneleri Toluy'un hatunu her ne kadar nasihat ettiyse de nasihatler işe yaramadı. Fakat o, durumlara daima hazır ve uyanık idi. Ne o, ne de çocukları hiçbir şekilde memleket için bir berat yazmamışlardır. Böylelikle bir kurultay anında alını açık, yüzü ak idi.

Yeni yıl geldiğinde herkes Tora Hatun'un emriyle kaanın çadırında toplandı. Kırk gün kadar sınırlı bir sürede kurultay ve halkla meşgul oldular. Sonra şehzadelerin cümlesi hanlık meseleleri hakkında meşveret ettiler. Tümü birlik oldular. Bunların aksine Göyük Han da gerek yaş, gerekse miras ve gerekse yetenek itibarıyla hanlığa layıktı. Bu, Göyük Han dışındaki şehzadelerin yaklaşımı idi. Sonunda yönetimin sorumluluğunu Göyük üstlendi ve şahlık tahtına oturdu. Emirler ve hatunlar toplanıp, sarayda dokuz nevbet diz çıktılar. Üç güneş nevbeti külahlarını alıp, kemerlerini çözdüler. Kâseler alıp, onu Göyük Han adıyla çağırdılar. Moğol adetleri üzere o günü eğlencelerle geçirdiler.

Göyük Han padişahlık tahtına oturduğunda hemen babasının yasalarını önüne koydu. Eski-yeni tüm hazineleri askere dağıttı. Pederinin ve atalarının emirlerini mühürledi. O yıl, Allah'tan başka kimsenin sayısını bilmediği insanlar onun kurultayında toplandı. Birkaç hediye ile halifenin elçilerini ve Hasan Sabbah'ın²²³ elçilerini ve Şam Sultanlığı'ndan,²²⁴ Rum'dan (A.S.D.), Gürcü, Frenk, Hıta, Hoten, Horasan, Irak, Maverâünnehir ve Azerbaycan elçilerini o kıyamet sahrasının ve Arasat Ovası'nın sarayında topladılar

Göyük Han'ın yaptığı ilk iş, hazinenin sahraya getirilmesini emretmek oldu. Babasının nizamı üzere bu hazineleri insanlara tahsis etmelerini buyurdu. Henüz on gün olmuştu ki Moğol düzenini sürdürerek yağmalarına devam ettiler. İnci, gümüş, altın gibi değerli mücevherlerini muhafaza etmek isteyenleri de öldürüyorlardı. Göyük siyasette ve adalette her türlü düzene sahipti. Eksiği ise İsevî millete daha düşkün olmaktı. Muhammedî dinde kusur olmamasına rağmen onun emirü'l-ümerası Çağatay, Hristiyan idi. (Göyük) onu, bu dine karşı hırslandırdı. Onun annesi²²⁵ de kötü inançlı biri idi ve kamanların²²⁶ sözlerine bağlıydı.

²²³ Suriye'nin ve diğer Müslüman ülkelerin dağlık bölgelerinde ikamet eden ve düşmanlarını katletmek suretiyle ifna eden, Haşşaşın veya Haşşiyyun olarak anılan topluluğun lideridir; bkz. Abdülkerim Özaydın, "*Hasan Sabbah*", *TDV İslâm Ans.* 16, İstanbul: TDV Yay. s. 1997, 347-350. Haşşaşın için İsmailiyye ifadesi de kullanılmaktadır; Mustafa Öz, Muhammed eş-Şek'a, "*İsmailiyye*", *TDV İslâm Ans.* C. 23, İstanbul: TDV Yay. 2001, s. 128-133.

²²⁴ Suriye Selçukluları ihtimali olabileceğini düşünüyoruz.

²²⁵ Çağatay'ın annesi olma ihtimalini düşünüyoruz.

²²⁶ Göyük Han'ın tahta çıktığı 1246 yılında Moğol Devleti'ni ziyaret eden Plano Carpini'nin seyahat notlarında, o dönem Orta Asya milletlerinin dini inanışını Şamanizm olarak nitelemiştir. Şamanizm'deki din adamları olan şaman veya kamanlar vergiden olduğu gibi bazı görevlerden de muaf tutulmuşlardır; bkz. İbrahim Onay, a.g.m, s. 2445.

Mağrur bir kadındı. Annesi kötü inançlı olduğundan ve kendisi de Hristiyanların naili olduğundan Müslümanlardan kimse İslamiyet'e dair bir söz söylemeye cesaret edemiyordu. Memleketin işleri ve ekonomisi bozulmuştu. İlk problem kendisi ve sonra çözümü kabul edilmişti. Konuyla ilgilenildi ve padişahzadelere verilen emir ve fermanlar istendi. Gayretli bir inceleme yapıldı. Kadim emirlere muhalif davranan kimselerin mallarına el konuldu ve şayet bu muhalifler padişahzade ise bunların etkisi naiplerine de yansıyor. Tümü günahkâr kabul edildi. Bir bey ve onun oğlu dışında tüm emirlerin kadim kanuna tecavüz ettiğine işaret bulundu. Göyük bu iki kişiyi bağışladı ve dua etti. Her şeyi onlar gibi yaptı ve diğerlerini baskı altında tuttu.

Civar memleketlerden gönderilmiş olan mektupların cevaplarını yazıp elçileri güzel bir şekilde uğurladı. Abbasî halifesinin²²⁷ mektubunu tehdit, korku ve ümitle karışık yazdı. Abbasî halifesinin mektubunu ümit ile korku arasına koydu. Hasan Sabbah'ın mektuplarını ise merhametsizce cevapladı ve onun taifesini köpek, haşhaşi ve yalancı diye ifade ederek: "Siz köpeklerden kimseyi memlekete koymam." dedi. Geriye kalan mektuplar ise bağlı boylardan gelen mektuplardı. Bunları onurlandırarak türlü hediyelerle gönderdi. Herkes kendi memleketine geri döndü.

Bundan sonra memleketler ele geçirip ve ele geçirilen memleketleri korumak için türlü tedbirler almaya koyuldular. Her tarafa asker gönderdiler. Babasının yaptığı gibi emirleri Kuzeye, Sind'e, Hind'e, Sistan'a, Hıta'y'a, Uygur memleketlerine ve Maverâünnehir'e gönderdi. Herkesin kapısında devletin varlığını ayakta tutmak üzere öğütler vardı. Bunlar derlenip toplandı. Kendileri Batı memleketlerini baskı altına almaya başladılar. Onun niyeti Maverâünnehir'e gelip, Ceyhun'u geçip Horasan'ı ele geçirmek ve Irakeyn'e sahip olmaktı. Halifeyi kontrol altına alıp Haşhaşilerin kökünü kazıdı ve onları perişan etti. Bu niyet üzere asker ilerledi ve Maverâünnehir'e vardı. 647 senesinde ahiret yurduna göçtü. Devletin süresi dokuz sene idi. Sevabını Allah bilir.

2.1.33. Toluy Han Oğlu Mengü²²⁸ Kağan El-Müştehir Munekka Kağan'ın²²⁹

Tahta Çıkışı

Girişte Cengiz Han'ın çocuklarından Toluy Han'ın annesinin asaletinden ötürü kendisinin de diğer çocuklardan saygın olduğunu zikretmiştik. Babası ve kardeşleri onu şahzade olarak görüyorlardı. Çünkü annesi hanlar hanının kızıydı. Tuluy'dan geriye dört çocuk kaldı: Mengü, Kubilay, Hülagu ve Arığ Buka idi. Sonra Mengü'nün sahip olduğu kişisel tecrübeleriyle Ögeday ve Göyük'ün da yönetim tecrübeleriyle birleşince Mengü²³⁰ ön

²²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", "TDV İslâm Ans. C. 1, İstanbul: TDV Yay. 1988, s. 31-48. Mustafa Hizmetli, "Moğol İstilası Karşısında Abbasi Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti", *Uluslararası Kültürel Arş. Der. C. 3 S. 2*, 2017, s. 357.

²²⁸ Mengü, Mönke veya Munekka

²²⁹ Büyük Moğol hanı ilan edilen Mengü Kağan, 1253 yılında düzenlenen kurultay neticesinde kardeşi Hülagu Han'ı İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirerek buraları kendisine tabi bir ilhan olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Mengü Kağan'ın hedefi tamamen Moğol hâkimiyeti altına girmeyen Doğu'yu, daha önce zikredilen bölgelerin kontrolü ile birlikte kontrol altına almaktı; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", s. 102.

²³⁰ İsenbike Togan, a.g.m, s. 393.

plana çıktı. Bunun yanı sıra Mengü, yaşça kardeşlerinden büyüktü ve güçlü özelliğinin yanında aynı zamanda iyi bir binici idi. Ailesi onu önemli işlere gönderirdi.

Göyük öldükten sonra hatunu Oğul Ğaymış, bir elçiyi Batu Han'a ve diğer padişahlara gönderdi. Batu yazdığı cevabında, Cengiz Han yasalarının Moğol geleneğinin bir olduğunu, padişahları toplayana dek hanlık işlerini birinde karar kılınmasını bildirdi. Aynı şekilde Göyük'ün hatunu yılın geri kalan kısmında devleti yönetti. Baharın yüzünü göstermesiyle karlar eridi ve yollar açıldı. Padişahların ve padişahzadelerin cümlesi kurultayda hazır bulunsun diye emirler gönderildi. Batu dâhil, herkes geldi. Görkemli bir topluluk oluştu. Hanlık konusu konuşulmaya başlandıktan sonra tüm işaretler Batu'yu gösterdi. Kır atın sahibi Batu'dur, dediler. Sonra Batu: "Devleti yönetme hususunda her ne kadar Göyük'ten çocuklarına kaldığını bilsem de padişahlığa hazır olma noktasında, memleketlerin ele geçirilmesinde, dosta-düşmana cevap vermede, düşmanları yok etmede Mengü Han'ın şahsında fazlasıyla iyiliklere şahit olmuşum. O, yoklukta ve bollukta Kaan'ın ve Göyük'ün yanında bulunmuş, Cengiz Han'ın yargısına tanık olmuş, çokça zahmet çekmiş biridir. Sizler, genel yetki için ne diyorsunuz?" dedi. Padişahzadeler oy birliği ile: "Emirin söylediğinin aksine bir maslahat yok ve ekleyecek bir şey de yok." dediler.

Emirler ve hatunlar, Mengü Kaan'ı hanlığa uygun bulduktan sonra Batu her birine ferman niteliğinde birer hat yazdı. Ertesi gün Mengü Kaan'ın elinden tuttu ve onu dört tarafın hanı ilan etti. Ona, Monekka Kaan adını koyup, kendisine biat ettiğini göstermek amacıyla diz üstü çöktü. Mengü Kaan'a hanlık alametleri olan cübbe, külah ve kemer sunuldu. Mengü Kaan da Moğol geleneği üzere hazineyi dağıttı.

Mengü Kaan zeki bir padişahı. Bir işi diğerlerinden önce halletmeyi sevdiğinden bu özelliği pek sevilmezdi. Onun döneminin ortalarında istenmeyen bir takım olaylar yaşandı. İlk hadise Göyük'ün çocuklarının, Mengü'nün padişahlığına pişman oluşlarıydı. İşleri bozgunculuk olan bir topluluk Göyük'ün çocuklarının etrafında toplandılar. Göyük'ün çocuklarından ikisi padişahlık makamında devlet görevlisi idiler. Birine hoca ve diğerine de yargu deniliyordu. Hoca ve yargunun naipieri, padişahlık hakkının bunlarda olması gerektiğini söylediler. Bunlar her ne kadar önemli görevlerde olsalar da idare açısından yeterli düzeyde olmadıklarından durumu anlayamadılar ve Mengü Kaan'a biat etmekten vazgeçtiler. Annelerine elçiler göndererek: "Mengü Kaan'ın padişahlığına razı değiliz." dediler. Anneleri cevabında: "böyle bir şeyi tasavvur etmemelisiniz, güvenoyunu Batu açıkladı ve herkese birer ferman gönderdi. Yakın zamanda bir kurultay tertip edilecek ve kengeş toplanıp bitene dek orda hazır bulunmalısınız." dedi.

Kengeş zamanı geldiğinde Batu, büyük bir otağ kurdu, Hoca ve Yargu dışında padişahzadelerin ve emirlerin tamamı geldiler. Batu'nun ve annelerinin ısrarla elçiler göndermesi üzerine ikisi de geldiler. Ancak kenara çekilmiş veya muhalif davranan birileri gibi geldiler. Sonunda anneleri, fitne ve fesadın kaynağının onların naipieri olduğunu öğrendi. Danışman konumunda bulunan Kadak'ı elçi olarak göndererek bir maslahat yolu aradı. Bu maslahat netice vermedi. Sonunda Hoca ile Yargu, harekete geçip yanlarında halktan çok sayıda silahlı kişi topladılar. Mengü Kaan'a ihanet etmek üzere yaya geçitlerini ele geçirdiler. Bir Türk durumu öğrendi ve Mengü Kaan'ı bu durumdan haberdar etti. Başkomutan

konumunda bulunan Emir-i Bozorg Mengüsar Noyan henüz Hoca ve Yargu gelmeden olaya el atıp, olayı araştırmaya başladı. Mengüsar, bir gün ansızın onların bulunduğu yere gitti. Mengüsar, onların bulunduğu sahraya on bin atlı ile gitmişti. Onların ordugâhlarına doğru ilerledi. Mengüsar, onlara bir ihanet girişiminde olduklarını öğrenmiş bulunduklarını, eğer bundan aklanmak isterlerse kağanın fermanı üzere kurultaya gelerek posta oturmaları gerektiğini söyler. Bunlar silahlarını teslim ederler ve Mengüsar'ın kontrolünde merkeze gelirler. Mengü Kaan bu olayı araştırdı ve bunların suçlarını ortaya çıkardı. Cengiz Han yasaları gereği şehzadeler öldürülmezdi ancak bu olayın arkasındaki naipler öldürüldü. Şehzadeler de görevlerine döndüler.

Bu olaydan sonra Uygurların yargusu geldi ve girişte benzi sararan yargu, Müslüman topluluğa kast edildiğini söylemişti. Mengü Kaan, eğer Müslümanlar Uygurlardan kimseyi öldürmediyse öldürülen Müslümanlara karşılık Uygurlardan reisleri başta olmak üzere tabi olanlarla birlikte elli bin Uygur'un öldürülmesini buyurdu. Allah Teâlâ dünyanın kötü insanının şerrinden Müslümanları korudu.²³¹

Mengü Kaan, kurultay işini hallettiğinden memleketin asayişine koyuldu. Yasalara yeni bir kural koyarak memleketi, padişahlara ve çocuklarına dağıttı. Padişah ve şehzadelerin her birini kendi memleketinin başına idareci gönderdi. İsteği, herkesin kendi memleketinin başında olması ve kimsenin kırılmaması idi. Bu doğrultuda memleketi üç kardeşine üleştirdi. Evvela kardeşi Kubilay Oğul'a doğu tarafını ve Çin'in tamamını verdi. Kendisine pay olarak verdiği yerlerin tımarını verdi. Kuzey'den bir kısım toprakla Hıta ve Hoten'i ise başka bir kardeşine verdi. Şah-ı cihangir olarak kabul gören başka bir kardeş Hülagu'ya ise babası Toluy Han'ın mirası Şam ile Mısır'ı da içine alarak Ceyhun'dan Fırat'a kadar Batı memleketlerinin tümünü ona pay etti. Otuz bin Moğol askerinin toplanmasını emreyledi. Hangi şehirden geçilirse oraya sultanlık ordusundan bir kısım asker bırakılmalıydı ki hem Moğol askerî gücünün hissedilmesi adına hem de padişahzadelerin korunmalarını sağlamak üzere alınan bir güvenlik tedbiriydi. Sonra Maverâünnehir'in tamamını, Muhammed Yalvaç'a verdi. O da büyük bir şahsiyet ve bilindik bir idareciydi.

Nuşirevanî adaletin köhnediğini savunan Mengü Kaan, her işi adaleti tesis etmek üzere ele alıyordu. Vergiler, meralar ve vilayetlerdeki hayvanları belirledi. Her alanda hukuksal sınırlar çizerek emirler hazırladı. Cümle halkın ihtiyaçlarını tespit etti.

Mengü Kaan öldü ve yerine kardeşi Kubilay²³² geçti. Onun ve oğullarının durumlarını diğer eserlerden öğrenebilirsiniz, ancak biz burada şah-ı cihangir Hülagu Han'ın ve çocuklarının durumlarını arz edeceğiz. Allah'a hamd, son peygambere salat ve selam olsun.

²³¹ Cengiz yasalarında bildirilen herhangi bir suç grubuna girmeyen ve suçsuz yere öldürülen bu Müslümanlar için başta bu emri verenden başlamak kaydıyla bir ölçüde kısasın uygulandığını söyleyebiliriz; bkz. Bertold Spuler, a.g.e, 412-413.

²³² Mengü Kaan'dan sonra büyük han olan Kubilay, Mengü'nün hükümdarlığı sırasında Çin'in Şen-Si ve Honan eyaletlerinin hâkimi idi. Sung hükümdarının elinde bulunan Çin'i ele geçirmekle meşguldü. 1253'te bir Thai devleti olan Nan-Çan (Yunan)'ı ele geçirdi. Mengü'nün ölümü üzerine Moğol tahtına Arık Buka'nın talip olduğunu öğrenince Sung İmparatorluğu'nun bir miktar vergi ödemeyi kabul etmesi karşılığında Moğolistan'a geri döndü. Hâkimiyeti ele alırmaz devletin tanzimi konusu ile ilgilendi; bkz. Reşid Rahmeti Arat, "Kubilay", *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 948.

3. MOĞOL SULTANLIĞININ İKİNCİ KISMI

3.1. İLHANLILAR (İRAN MOĞOLLARI)

İlhanlılar, halifenin başkentini ele geçirdiler ve son halifeyi mağlup ettiler. Amu Suyu'ndan Mısır, Şam ve Horasan'ın tamamına, Sistan, Kabil (Kabil) ve Zabol (Zabil), Best, Gaznin (Gazne?), Irakeyn, Musul, Diyarbakır, Azerbadgan (Azerbaycan), Rum (Anadolu), Gerc ve Frenk'e kadar olan memleketler üzerinde her geçen gün Moğol ululuğu artmaktadır. Allah Teâla bu devlete bir memleket kattığında Cengiz Han'ın devleti ilelebet payidar kalacaktır. Allah bilendir.

3.1.1. Cihandar Sultan Hülagu Han²³³ b. Toluy'un Cülusu

Mengü Kaan, memleketleri üleştirdiğinde batı memleketinin Toluy Han'ın üçüncü çocuğu olan Hülagu Oğul'a pay ettiğinden bahsetmiştik. Sonra Hülagu yaklaşık otuz kırk gün boyunca şölen düzenledi. Düzenlenen bu şölenlerde padişahın (Mengü Kaan) ailesine ve çocuklarına, Moğol gelenekleri üzere hazineyi dağıttı. Bayram havasında geçen şöledeki çeng ve çeganenin sesi felek-i atlasa erişiyordu. İlk icraatı Almalık hududundan Maveräünnehir ve Horasan'a kadar tüm yoldaki taş, çakıl ve dikenlerin temizletilmesi oldu. Düşüncesine göre bu malzemeler şehzadelerin atlarının toynaklarına zarar veriyordu. İyi bir dünya görüşüne sahip biri Moğol Devleti'nin yöneticilerinin toplumu ve devleti düzenlerken kanunları ne şekilde düzenletildiklerini düşünecek olursa düzenlenen bu kanunlarda hiçbir şekilde bir zaafın olmadığını görür.

Mengü Kaan Maveräünnehir'e gitti. Hacib Muhammed Yalvaç'ın oğlu Mir Mesud,²³⁴ Maveräünnehir divanının sahibiydi. Mir Mesud, Mengü Kaan Maveräünnehir'e varmadan çapazi / çavurçi makamındaki ulak Keyd/Kid Buka'ya²³⁵ önceden hazırlıkları yapsın diye bir grup askerle görevlendirdi. Mengü Ceyhun'un kenarına ulaştığında durmadan ilerledi. Onun sesinden cümle cihanın ödü kopardı. Tellallar göndererek her haneden 100 menlik²³⁶ un ve 50 menlik bir tulum içki getirmelerini bildirdi. Mir Mesud, Mengü Kaan Maveräünnehir'e geldiğinden onun için şölenler düzenleyip, türlü ipeklerle süslenmiş ve askerlerle korunan bir çadırı kaanın kendisine verdi. Eğlenceler tertip edildi ve şarap su gibi aktı.

Hülagu Han, Hıtaylılardan bin kadar mancınık ustasından bir bütün halinde mancınık, çark ve taşıyıcılarını yapmalarını emretti. Toşi'nin çocuklarından üçü hanın hizmetinde idi.

²³³ İran coğrafyasında Moğol hanedanının banisi olarak kabul edilir; bkz. W. Barthold, "Hülagu", *MEB İslâm Ans. C. 5/1*, İstanbul: MEB Yay. 1987, s. 582.

²³⁴ Ögedey, savaşla ele geçirilen ve harabeye çevrilen geniş ülkelerde iç yönetimin düzenlenmesini Çin ve Türkistan'da Mahmut (Muhammed) Yalavaç ve oğlu Mesud, İran'da Cintimur ve Körköz gibi bürokratlar vasıtasıyla yaptı; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey", s. 21. Ketboğa Noyan idaresindeki birlikler aynı zamanda gerek İsmaililere karşı ve gerekse Abbasi halifeliğine karşı girişilecek mücadelelerde ordunun güzergâhı olan yerlerde gerekli tamirat işlerinin yapılması hususunda görevlendirilmişlerdi; Abdulkadir Yuvalı, "Hülagu",

TDV İslâm Ans. C. 18, İstanbul: TDV Yay. 1998, s. 473. Yapılan bu görevlendirmenin Moğolcada karşılığının çapazi veya çavurçi olduğunu düşünüyoruz.

²³⁵ Abdülkadir Yuvalı, "Hülagu", s. 473.

²³⁶ Bir ağırlık birimi olarak kullanılan "men" farklı bölgelerde farklı ağırlıklara denk geldiğini, bu ağırlık biriminin günümüzde İran'da halen kullanılmaktadır; bkz. 106. Cengiz Kallek, "Men", *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. s. 106.

Bunların yanı sıra Saksan'ın adları Belgay, Totar ve Kuli olarak bilinen oğulları çok sayıda askerle Batu tarafından gönderildi Hülagu tarafından da kendi annesinden olmayan, kendisinden yaşça küçük olan ve Semerkant'ta vefat eden kardeşi Subutay Oğul gönderildi Çağatay ve Teküdar Oğul tarafından Muci Oğul'un çocukları Tuğa Timur Bey, Cicekan ve Oyrat kabilelerinin askerleri ile birlikte geldiler. Annesinden olmayan diğer kardeşi Cumğar/Comgar adında bir hatuna sahipti, onu Mengü Kaan'ın payitahtında kurultayda naipliğe sahip kıldı. Semerkant'ta Subutay'ın vefat ettiği haberi kendi çadırlarında bulunan diğer kardeşlere Bala tarafından gönderildi.

Hülagu Han, H. 651 (1253/1254) yılında Ceyhun'dan geçerek atının tozları gökyüzüne tutya olacak şekilde Horasan'a doğru yol aldı. Horasan'a vardığında, Horasan'ın tümünü Emir Argun'a²³⁷ teslim etti. Ulaştığı makam ve aldığı şehirler payesi itibariyle gönlünde bir eksiklik olsun istemedi. Evvela Haşhaşiler²³⁸ konusuna el attı.²³⁹ 170 yıldır gurur duyulan ve hayrı bereketi görülen(?) mürtedliğin kökünü kazıdı²⁴⁰. Sultanların korkusu haline gelen bu topluluğun zürriyetlerini yok etti, hepsini helak etti. İrşad ve hidayet bulma yolunda alınan bu tedbir, lanetlik haşhaşilerin kalesinde bir ara alıkonulmuş olan Hoca Nasreddin Tusî'nin²⁴¹ (rahmetullahi aleyh) fikriydi. Bu yiğit bilge, cihan sultanının girişiminden haberdar olunca akıllıca tedbirlerle sultana gizlice elçi(ler) göndererek bu topluluk hakkında bilgi gönderiyordu. Aynı zamanda kalenin yapısı, asker sayısı gibi konuların yanı sıra kaleye ne şekil bir saldırı olursa başarılabilirliğini de elçiyle gönderdiği bilgilerdi. Kuşkusuz padişah, kararlı olduğundan altı gün içerisinde kaleyi harap ederek, içindeki topluluğu da yok etti.

Haşhaşiler konusunu halleden Hülagu, bundan sonra halifeye kast ederek Irak'a asker gönderdi. Günden güne gücü artan Hülagu'nun üzerinde Girdigar (Hak Teâla ve Sübhaneh)'in

²³⁷ Argun, Orgun veya Orhun. Babası Abaka Han'ın sağlığında Horasan, Fars ve Kirman bölgelerini yağmalayan Çağataylardan Neküderilerin üzerine babası tarafından gönderildi. Neküderileri Sistan'a kadar takip edip bazı Çağatay şehzadelerini de beraberinde alarak babasının yanına dönmüştür; bkz. Faruk Sümer, "Argun", *TDV İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: TDV Yay. 1991, s. 355.

²³⁸ Arapçada "Haşhaşin" kelimesi "haşhaş"ın cemidir, "haşış" kullananlar demektir. Haşış, kenevirden çıkan bir madde olup, doğuda Batınilere bağlı İsmailiye ve Kalenderiye dervişlerinin vecd haline gelmek için bazen istimal etmek adetler olmuştu. Haşışiyyun reisleri tarafından mühim bir vazifeyi icra edecek olan ve fedai tesmiye edilen kimselere hizmete amade, emre muti olmaları için esrar çektilirdiği iddia olunur. İbni Haldun'un Fidaviye şeklinde tesmiye ettiği bu zümre için Mülhid ve Nizari tabirleri de kullanılmaktadır; bkz. (m.y.), "Haşhaşin", *MEB İslâm Ans. C. 5-1*, İstanbul: MEB Yay. 1987, s. 355. İsmailiye akımı olarak tezahür eden topluluk Hz. Ali soyundan 6. imam Hz. Cafer-i Sadık'ın ardından halef olarak İsmail ve Musa arasında cereyan eden istihlaf hakkı üzerine ortaya çıkan bir problemdir; bkz. Bernard Lewis, "İsmaililer / İsmailiye", *MEB İslâm Ans. C. 5-2*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 1120. Bu hususta ayrıca; bkz. Cl. Huart, "İsna Aşeriyye", *MEB İslâm Ans. C. 5-2*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 1125.

²³⁹ Hülagu Han ağabeyi Mengü Kaan tarafından bir ordunun başında görevlendirilerek, ağırlıklı olarak Talekan bölgesinde meskûn olan ve esas merkezleri Alamut Dağları olan Haşhaşiler ile Bağdat merkezli Abbasi halifesi üzerine gönderildi; bkz. W. Barthold, "Hülagu", s. 581.

²⁴⁰ Hülagu Han için önem arz eden konuların başında Suriye'de bulunan İsmaililere ait kalelerin zaptı geliyordu. Hülagu, bu vazifeyi Otçığın Noyan'a vererek Yakındoğu'yu o günün şartlarında tehdit eden bu topluluğun ortadan kaldırılmasını istiyordu. Hülagu Han, Haşhaşileri ortadan kaldırmaya yönelik Abbasi halifesinden de yardımcı kuvvet istemişti. Ancak Abbasi halifesinin bu duruma destek vermediğinden Moğollar ile arası açılır; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", s. 473-474.

²⁴¹ Nasreddin Tusi için; bkz. Agil Şirinov, "Nasirüddin Tusî", *TDV İslâm Ans. C. 41*, İstanbul: TDV Yay. 2012, s. 437-442. Ayrıca; bkz. Anar Gafarov, "Nasirüddin Tusî", *İslâm Ans. C. 41*, İstanbul: TDV Yay. 2012, s. 442-445.

lütfunun ziyadeleştığı söylenilirdi. Hülagu, Bağdat'a yaklaştığında Halife Musta'sım²⁴² çaresiz bir şekilde bir elçi göndererek: "Allah Teâla'nın, cümle cihanı Moğol'a bağışladığını biliyorum. Kaan, bizi salıverip öldürmese olmaz mı?" dedi. Padişah, bunun üzerine halifeyi bağışladığını, kendisine bir saldırının olmayacağını söylediğinde devlet erkânı buna karşı çıkarak Hülagu Han'a: "Halifenin kurtuluşu senin sonun olabilir." diyerek halifeyi sağ bırakmaması yönünde uyarılar. Halifenin yanı sıra evlatları, torunları ve yakın akrabalarının öldürülmesi gerektiğini de söylediler.

Bir gün halife Musta'sım bir mektup gönderdi. Elçinin mektubu okuduğu sırada müezzinin vakit ezanı sonrasında: "Kulillâhumme mâlikel mulki tû'til mulke men teşâu ve tenziul mulke mimmen teşâ'(teşâu), ve tuizzu men teşâu ve tuzillu men teşâ' (teşâu, bi yedikel hayr(hayru), inneke âlâ kulli şey'in kadîr"²⁴³ ayet-i kerimesini okudu. Hülagu Han huzurundaki kimselerden ve yardımcılardan bu zatın ne dediğini sorguladı. Onlar da: "Cihanın mutlak sahibi olan Allah'ın dilediğini izzet ve şeref sahibi yaptığını ve dilediğini de al-aşağı ettiğini" söylediler. Sonra da elçiye dönerek: "Bu, Musta'sım'a verilecek cevabın aynısıdır. Bizi aziz kıldı ve sizi de al-aşağı eyledi." dedi.

Halife ele geçirildiğinden²⁴⁴ yakın memleketler²⁴⁵ olan Irak, Musul, Diyarbakır'ı bağlı birer vilayet statüsüne koydular. Batı memleketleri de hallolmuştu. Azerbaycan üzerinden Kıpçak bozkırına ilerlemeye ve uzun süre görmediği kardeşi Mengü Kaan'la buluşmaya niyet etti. Yolda ilerlerken Mengü Kaan'ın ölüm haberi kendisine ulaşır. Hülagu Han, Mengü Kaan'ın yerine geçen Kubilay Kaan'a elçiler gönderdi. Elçilerle gönderdiği mektuplarında, Mengü Kaan için taziye dileklerinde bulunup, Kubilay'ın cülusunu da tebrik etti. Buna karşılık Kubilay da övgü dolu cevaplar gönderdi.

Mengü'nün vefatı ve Musta'sım'ın öldürülmesinden²⁴⁶ sonra Hülagu Han²⁴⁷ altı yıl kadar yaşadı. Siyasaten güçlü ve korkulu bir kişiliğinin yanı sıra merhametli yönü de ağır basardı. Öyle ki yanında birisi bir hadis okuduğunda titrerdi.

²⁴² Hülagu'nun Abbasi halifesi Müsta'sım Billah'a gönderdiği mektuplardan birinde Bağdat'ın Büveyhilere ve Selçuklulara açık olduğu halde kapıların kendilerine nasıl kapatıldığı yönünde gösterdiği tepkiler neticesinde Bağdat'ı kuşatma kararı aldı ve Bağdat'ın alınması için başında Baycu Noyan'ın olduğu bir ordu görevlendirdi; bkz. Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'sım-Billah", *TDV İslâm Ans. C. 32*, İstanbul: TDV Yay. 2006, s. 126.

²⁴³ Bakara Suresi, 26.

²⁴⁴ Hülagu 1258 yılında Moğol ve Türk kuvvetleriyle şehrin (muhtemelen Bağdat) surları önüne gelerek son halife Musta'sım Billah'ı kayıtsız şartsız teslim aldı. 10 gün sonra halife ve ailesinden birçok kişi öldürüldü. Hülagu, Bağdat'ı şehrin kendisine payitaht yapmak istediğinden diğer şehirler gibi burayı yağmalamadı. Rauf Ahmed Hotinli, "Bağdad", *MEB İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 200.

²⁴⁵ II. Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Hülagu'nun hizmetine girdikten sonra Anadolu Selçuklu sarayında çok sayıda akamet meydana geldi; bkz. Muhammed Hasan Saniü'd-devle, *Tarih-i Muntazım-ı Nasırı*, Düzenleyen: Muhammed İsmail Razvani, C. 2, Tahran, 1363, s. 579. Bunlardan biri Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi Berdüliye Hatun üç oğlu arasından Alaeddin Keykubad'ı veliaht tayin etmesine rağmen devlet adamlarının İzzettin Keykavus'u hükümdar ilan ettiklerinin görülmesidir. Ancak bu durumu daha da ilginç kılan Göyük Han'ın tahta çıktığı sırada Anadolu Selçuklu sultanının da cülus sırasında hazır bulunmasını istemesidir; bkz. Faruk Sümer, "Keykavus II", *TDV İslâm Ans. C. 25*, Ankara: TDV Yay. 2002, s. 355. Devletin bu iki Selçuklu veliahtı arasında bölünmesi Anadolu Selçuklularının, Moğollara tabi bir devlet olduğunun da bir göstergesidir; bkz. Umay Türkes, *Türklerin Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay. 2012, s. 331. Ayrıca; bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e. s. 476.

²⁴⁶ Bağdat'ı ele geçirmek üzere Hemedan'dan harekete geçen Moğollar, 1258'de şehri kuşattılar. Bunun üzerine halifenin barış yapmak için elçi olarak gönderdiği vezir İbn Alkamî ile Hristiyanların dini lideri Caslık'ı, Hülagu huzuruna kabul etmedi. Şehir, 1258'de tamamen Moğolların eline geçti. Halife Musta'sım bürokratlarıyla birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Hülagu, teslim olanların hepsini öldürdü. Böylece Abbasi

Çok sayıda evlada sahip olan Hülagu Han'ın büyük çocukları Abaka Han, Ahmed²⁴⁸ ve Mengü Timur idiler. H. 662 (1263-1264) yılında vefat etti ve yerine oğlu Abaka geçti. Ülkeyi on iki yıl boyunca yönetti.

3.1.2. Civanbaht Padişah Abaka Han²⁴⁹ b. Hülagu Han'ın Cülusu

Hülagu'nun en büyük oğluydu. Kan bağı itibarıyla soylu bir aileden geliyordu. Tahta geçtiğinde Anadolu ile ilgilenmeye başladı²⁵⁰ ve onun döneminde Anadolu'nun büyük bir kısmı Moğol kontrolüne geçti.

(...) senesinde Çağatay'ın oğlu Burak oğul ordusuyla Ceyhun nehrinden geçtikleri sırada gökyüzü birden karardı ve bu karanlık tüm Horasan'ı kapladı. Burak Oğul istikametini değiştirerek Irak tarafına yöneldi. Burak Oğul'un askeri başarısıyla Irak ve İran topraklarının kontrolü tamamen Abaka Han'a geçti. Emir Suğencak Noyan²⁵¹ kontrolünde birkaç nevbet askeri, Şam tarafına gönderdi.²⁵²

Devleti'nin siyasi varlığı sona erdi; bkz. Nahide Bozkurt, *Abbasiler (750-1258)*, Ankara: TDV Yay. 2016, s. 122-123. Baybars, Hülagu'nun zulmünden kaçan Abbasi soyundan Ahmed'i, el-Mustansır namı ile halife ilan etti; bkz. Karl Vilhelm Zetterstéen, *a.g.m.* s. 19.

²⁴⁷ İlhanlı Devleti'ne hizmet eden Celayirlilerin en meşhurları, Hülagu ile Bağdat'a giren ve Suriye seferine katılan İlkan Noyan ile Geyhatu döneminde beyleybeyliği görevinde bulunan oğlu Ak Buka, Gazan ve Olcaytu dönemlerinde valilik yapan Emir Hüseyin'dir; bkz. Muzaffer Ürekli, *a.g.m.* s. 264.

²⁴⁸ Ecen Hülagu'nun Rum ülkesini Sultan İzzettin ile Sultan Rükneddin arasında paylaştığı gibi Tegüder de tahta geçtiğinde Sultan Mes'ud ile Sultan Rükneddin'in oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev arasında paylaştırdı; bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yay. 2000, s. 108. Bu durum Anadolu Selçuklularının İran Moğolları olan İlhanlıların kontrolünde olduğunun bariz bir göstergesini olduğunu söyleyebiliriz. Sahib Divan'ın oğlu Nevruz ile Sahib Divan'ın oğlu İmadeddin Zencani, Pervane Muinüddin'den boşalan emirlik için Anadolu'ya gönderilmeleri de bu durumun bir ispatı niteliğindedir; bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *a.g.e.* s. 110.

²⁴⁹ Babası Hülagu'nun ölümü üzerine büyük oğul olarak tahtın varisi her ne kadar kendisi gözükse de Moğol devlet ricalinin desteği ile han ilan edilmişti. Ancak Abaka, kardeşlerinin de tahtta haklarının olduğunu düşünerek bu durumu kabul etmemişti. Suğencak ve Şiktur Noyan başta olmak üzere devlet ricalinin kardeşler üzerinde etkili olması hasebiyle kurultaydan farklı bir karar çıkmadı. Bunun üzerine Abaka, benim hanım Kubilay'dır diyerek ondan da biat almayı istedi. Kubilay'dan gelen ferman üzere İlhanlı tahtına Hülagu'dan sonra oğlu Abaka geçmiştir; bkz. Kurban Durmuşoğlu, *"Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay, Memluk Örneği)"*, *Türkiyat Arş. Ens. Der.* S. 65, İstanbul, 2019, s. 224. Abaka Han için ayrıca 1267'de Papa IV. Clement ile haberleştiğini, 1274 ve 1277 yıllarında Lyon ve Roma'ya elçiler gönderdiğini, Abaka'nın bu teşebbüslerinin Avrupa'da memnuniyetle karşılandığını söyleyebiliriz. Nitekim 1274'te İngiltere kralı I. Edward, 1277'de III. Nicolas tarafından kendisine mektuplar gönderildiğini işaret gösterebiliriz; bkz. W. Barthold, *"Abaka"*, *MEB İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: MEB Yay. 1978, s. 4.

²⁵⁰ 1277'de ikinci bir Köseadağ Savaşı'nın yaşanması söz konusuydu. Moğol idaresindeki değerli bir devlet adamı olan Şemsettin el-Cüveyni, Abaka Han'ı yatıştırarak Anadolu'da ikinci bir katliamın önüne geçmiştir. İsmi zikrettiğimiz Şemsettin Cüveyni, aynı zamanda Sivas'taki Çifte Minareli Cami'nin de banisi olarak bilinir; bkz. Faruk Sümer, *"Argun"*, s. 355.

²⁵¹ Suncak (Suldız) için detaylı bilgi; bkz. Faruk Sümer, *"Teküder"*, *MEB İslâm Ans. C. 12/1*, 1979, İstanbul: MEB Yay. 1979, 144. Suncak Noyan, Tuda Noyan, onların çocukları ve gelecek kuşakları İlhanlı Devleti'nin ve hâkimiyeti altında bulunan coğrafyalarda sosyo ekonomik ve siyasi tarihinde derin izler bırakmışlardır; bkz. Ş. Cem Tuysuz, *İlhanlı Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 2004, s. 41.

²⁵² Abaka Han, 1277'de Anadolu üzerine yaptığı sefer sırada İlhanlılara tabi olan Anadolu Selçuklu Devleti sultanı, Memluk sultanı Baybars'tan yardım istedi. Bu istek üzerine Baybars, harekete geçerek Elbistan Ovası'nda Moğol ordusunu bozguna uğrattı. Faruk Sümer, *"Abaka"*, *TDV İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: TDV Yay. 1988, s. 8. Köprülü ise bu sıralarda Anadolu'nun vezir Muinüddin Pervane'nin etkisi altında bulunduğunu, onun veya Moğolların etkisinden Şam'a kaçan bazı emirlerin olduğunu, Şam'a giden bu emirlerin Moğollara karşı Baybars'tan yardım istediklerini ifade eder. Elbistan'da Muinüddin Pervane'nin başında bulunduğu Selçuk-Moğol kuvvetlerini bozguna uğrattıysa da bu çok etkili olmamıştır. Esas etki Ayn-ı Calut Savaşı'nda görülmüştür. Baybars'ın dönmesiyle Abaka, Anadolu'daki kıyılarına devam etmiştir; bkz. M. Fuad Köprülü, *"Baybars I (Al Malik Al-Zahir Sayf Al-Din Al-Salihi Al-Bundukdari)"*, *MEB İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: MEB

Eski-yeni tüm Moğol yasalarını bir kez daha düzenleyip Moğol ayinlerini, gelenek ve göreneklerini zirveye taşıdılar. Hukuksal ve idari düzenlemelerde Tarih-i Cihangüşa-yı Hani'nin yazarı Hoca Alaeddin Ata Melik bin Muhammed el-Cüveynî'nin kardeşi baş vezir Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cüveynî'nin²⁵³ etkisi hayli fazladır.

Abaka Han, on sekiz yıl boyunca ülkeyi yönetti. H. 680 (1281-1282) yılında bir av sırasında zehirlenerek öldü.

3.1.3. Ahmed Han²⁵⁴ b. Hülagu Han'ın Cülusu

Abaka Han öldüğünde yaşça büyük olan ve padişahlık meziyetlerine sahip olan Argun Han Oğul Horasan'da bulunduğundan emir ve hatunların cümlesi Ahmed Han b. Hülagu Han'ı tahta çıkmaya uygun buldular.²⁵⁵ Bunda Ahmed'in büyük hatundan olmasının etkisi de var. Daha önce de söylediğimiz gibi Moğol gelenek ve göreneklerine büyük hatundan yani hanın ilk hatunundan olan şehzadeler tahta geçmek için daha kuvvetli adaylar olurlar.

Ahmed Han,²⁵⁶ Moğol inancından yüz çevirmiş ve İslamiyet'i kabul etmiştir. Sahip Şemseddin, Moğol sarayında mürebbi olduğu gibi Argun Oğul'a²⁵⁷ da casusluk görevi yürütüyordu. Divan sahibi Şemseddin üstlendiği bu zorlu görevde canından oldu. Sahip Şemseddin'in ölümünde²⁵⁸ yönetsel açıdan kendisiyle rekabet halinde olan vezir Bendek'in etkisi vardı.

Yay. 1979, s. 360. Daha evvel belirttiğimiz gibi bu kısımların önüne geçen Ata Melik Cüveynî'nin kardeşi olan Şemseddin Cüveynî, Abaka'yı engellemeye çalışmıştır. Ayrıca Altın Orda Hanlığı ile İlhanlılar arasındaki mücadeleye bakıldığında İlhanlıların bir nevi yeni bir siyasal alan bulma kaygısını ortaya koymaktadır. İlhanlıların Anadolu'daki görevlisi konumunda bulunan Muinüddin Pervane'nin Selçuklu idarecileri ile olan problemleri ve bu Selçuklu idarecilerinin de Suriye topraklarını ele geçiren Baybars'tan yardım istemeleri Moğol ve Memlukleri karşı karşıya getirmiştir; bkz. Erol Keleş, *“Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası”*, TDA Der. C. 123, S. 142, İstanbul: TDA Vakfı Yay. 2019, s. 63.

²⁵³ Ünlü tarihçi ve devlet adamı Alaeddin Ata Melik Cüveynî'nin kardeşidir. Hülagu tarafından 1263'te sahib-i divan görevine getirilen Şemseddin Cüveynî, Abaka Han döneminde de bu görevine devam etmiştir; bkz. Tahsin Yazıcı, *“Şemseddin Cüveynî”*, TDV İslâm Ans. C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 144.

²⁵⁴ Yaşının büyüklüğü, rütbesi ve mevkiinin üstünlüğü ile şehzadelerin önüne geçti. Şehzadeler, hatunlar ve tümen beyleri ona biat ettiler. Böylece 1282 Mart'ında İlhanlı tahtına oturdu. Kutbüddin Şirazi ile Anadolu Selçuklu vezirlerinden Bahaeddin Rudekerdi'yi Şam'a elçi olarak göndererek İslam'a geçtiğini ve İslamiyet'e hizmet edeceğini bildirdi; bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, a.g.e. s. 107.

²⁵⁵ Tegüder, annesi Kutuy (Kutı) Hatun tarafından yetiştirilmesine rağmen annesinin dinini benimsemeyerek İslamiyet'i kabul etti ve Ahmet adını aldı. Şemseddin Cüveynî'yi sahib-i divanlık görevine getirdi. Şemseddin'in tavsiyeleri doğrultusunda Kutbüddin Şirazi'nin de aralarında bulunduğu bir heyeti Mısır Memlûklerine barış sağlamak üzere görevlendirdi. Ancak Memlukler, Tegüder'in kardeşi Kongurtay'ın Anadolu'da yaptığı tahribatı ileri sürerek barış yapmaya yanaşmadılar; bkz. Hamid Algar, a.g.m. s. 139.

²⁵⁶ Tegüder, annesi Kutuy (Kutı) Hatun tarafından yetiştirilmesine rağmen annesinin dinini benimsemeyerek İslamiyet'i kabul etti ve Ahmet adını aldı. Şemseddin Cüveynî'yi sahib-i divanlık görevine getirdi. Şemseddin'in tavsiyeleri doğrultusunda Kutbüddin Şirazi'nin de aralarında bulunduğu bir heyeti Mısır Memlûklerine barış sağlamak üzere görevlendirdi. Ancak Memlukler, Tegüder'in kardeşi Kongurtay'ın Anadolu'da yaptığı tahribatı ileri sürerek barış yapmaya yanaşmadılar; bkz. Hamid Algar, a.g.m. s. 139.

²⁵⁷ Abaka'nın saltanatında Mısır'daki Memluk Devleti'ne karşı müşterek bir hareket güdülerek Batılı devletlerle (İngiltere, Fransa ve Papalık) girilen müzakere Argun döneminde de devam etti. Fransa arşivlerinde Argun'un, Kral Philip Le Pel'e gönderdiği mektup, bu görüşmeleri teyit eder mahiyettedir; bkz. W. Barthold, *“Argun”*, s. 561. Afganistan'daki bir Sind hanedanı olan bir ilişkisi söz konusu değildir; M. Longworth Demas, *“Argun”*, MEB İslâm Ans. C. 1, İstanbul: MEB Yay. 1978, s. 561.

²⁵⁸ Argun'a karşı Tegüder'in yanında yer alan, vaziyetin Argun lehine sonuçlanmasının ardından da İsfahan'a kaçtı. Bir süre kendisini ve ailesini korumak adına devletin en nüfuzlu bürokrati Emir Buka'nın yanında çalıştı. Daha sonra Şemseddin'in nüfuz kazanacağından endişelenerek onu, Abaka'yı zehirlemekle suçladılar. Bu suça karşılık olarak da 20 milyon dinar ödemek koşuluyla serbest bırakılacağı söylendi. Bunu tedarik edemeyen

Ahmed Han bütün idari ve askeri sorumluluğu ele aldı. Bu sırada Argun Han da emir ve askerleriyle birlikte Horasan'da pozisyon alıp, Ahmed Han'ın tahta çıktığı haberi yayılınca da Argun Han, Ahmed Han'la savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlayıp ordusuyla yola koyuldu. İki ordu karşı karşıya geldi. Bir iki gün mücadele edildikten sonra Argun Han bazı kaleleri de geçirdi. Sonra araya salih kimselerin girmesiyle barış ortamı oluştu ve bu duruma Ahmed Han da razı oldu. Horasan'ın Argun'un kontrolüne bırakılması düşünülüyordu. Barış için araya giren topluluk Argun'u zincirleyip Ahmed Han'ın önüne koydular. Ahmed Han'ın bu duruma üzüldü, merhamet duygusu kabardı ve onun kelepçelerini çözdürdü. Onu okşayarak kendisine birçok hediye sundu. İki üç gün birlikte kaldıktan sonra Ahmed Han kışlağa çekildi ve Argun'u burada ağırladı.

Siyaseten emirlerin cümlesi²⁵⁹ Argun Han'a bağlıydılar ve Argun'un siyasetinden çekiniyorlardı. Özellikle Ahmed Han'ın ölümünden sonra Argun'un onun yerini alacağını bildiklerinden onunla anlaşıp hanlık hakkının kendisinin olduğunu ve tahtın varisinin Argun Han olduğunu yaydılar. Argun Han padişahlık makamına geçtikten sonra askerler ve emirler onun hizmetine girdiler. Ahmed Han, bu vefasızlığı öğrendiğinde Azerbaycan tarafına doğru yol aldı. Azerbaycan'da bulunan bazı emirler Ahmed Han'ı tutuklayıp hapsedtiler. Bir buçuk yıl tahtta kalan Ahmed Han, H. 681'de (1282-1283) vefat etti. Allah bilendir.

3.1.4. Heybetli Padişah Argun Han b. Abaka Han

Yaratılış özü itibarıyla, Cengiz Han'ın soyundan olanların bazı özellikleri olurdu. Argun Han da özünde siyaset ve sehavet barındıran bir padişah'tı. Ünü çevre ülkelerde duyulan, cesur bir padişah'tı. Babasının veliaht tayin ettiği Argun Han²⁶⁰ 682'de ülkenin kontrolünü eline geçirdi. O yıl, kurultayı topladı. Kurultaya katılmayanları değiştirerek katılanların da bir kısmının derecelerini yükseltti. Hizmetinde bulunan Emir Buka'yı²⁶¹ memleketin genel idaresinden sorumlu naip yaptı. Ahmed Han'ın hizmetinde bulunan vezirü'l-vüzera Hoca Şemseddin Muhammed'i Eher dolaylarında öldürdü. Hoca Muhammed'in ölümünün ardından Argun Han tüm idari sorumluluğu eline aldı. Her alanda bir hukuksal düzenleme getirdi.

Buka, onun yerini almak istediğinden bu durum Moğol geleneklerine göre suç ve vefasızlık örneği olarak kabul görüyordu. Bunun üzerine Buka tutuklanıp kılıçtan geçirildi. Deniz gibi azametli olan Argun Han'a emirler dâhil kimse yanaşamıyordu. Dokuz sene tahtta kalan Argun Han, 691 (1291-1292) senesinde vefat etti. Allah bilendir.

Şemseddin, Argun tarafından feci şekilde öldürüldü; bkz. M. Fuad Köprülü, "*Şemseddin Muhammed b. Muhammed Cüveynî*", *MEB İslâm Ans. C. 3*, İstanbul: MEB Yay. 1963, s. 256-257.

²⁵⁹ Özellikle Buka ve Celayir Noyanların bu durumda etki rol oynadıklarını söyleyebiliriz; bkz. Faruk Sümer, "*Teküder*", 145.

²⁶⁰ Babası Abaka tarafından Horasan'ın idaresi tevdi edilmişti. 1282'nin ilkbaharında payitahta davet edilmiş ancak daha yolda iken babasının ölüm haberi kendisine ulaşmıştı. Azerbaycan'da amcası Tegüder'e biat etmek zorunda kalmıştı. İlerleyen zamanlarda Tegüder'e bağlı olan Emir Buka, Argun'a sahip çıkar ve onun İlhanlı tahtına geçmesinde rol oynar; bkz. W. Barthold, "*Argun*", *MEB İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: MEB Yay. 1978, s. 561.

²⁶¹ Emir Buka'nın Argun Han'ın İlhanlı tahtına geçmesi hakkında; bkz. İlhan Erdem, "*İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular*", *Tarih Arş. Der. C. 22*, S. 35, 2004, s. 110. Bazı resmi yazışmalarda Emir Buka'nın altamgası eğer yoksa elçiler kabul edilmemekteydiler; bkz. Mustafa Uyar, "*İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri*", *DTCF Der. C. 49*, S. 1, Ankara, 2009, s. 38. Bu da İlhanlı devlet adamlarının artık etkilerinin görülmesiyle birlikte hükümdarlar üzerinde de etkili olabileceklerinin sinyalini vermektedir.

3.1.5. Cihan Sultanı Geyhatu Han²⁶²

Argun Han öldüğünde oğullarından Gazan Mahmut ve Olcaytu Muhammed Horasan'da bulunuyorlardı. Geyhatu, sultanlığını kardeşinin elinden aldı. Emirler onu ihbar ederek onun hanlığına karşı ittifak yaptılar.²⁶³ Geyhatu, siyaset, cömertlik ve azamet bakımından korkulu bir padişah'tı.²⁶⁴ Yarlıklarda ismi İrci Turci olarak yazılırdı. Onun memleketinin kontrolü Emir Şektor'da²⁶⁵ idi. Emir Şektor'un himayesinde İran ve Azerbaycan taraflarına askerler gönderdi. Kendisi ise başka memleketleri işgal etmekle meşgul oldu.²⁶⁶ Üç sene boyunca herhangi bir kargaşa yaşanmadı. Dördüncü sene Baydu Oğul, Bağdat'ta isyan etti.²⁶⁷ Geyhatu Han, bu haberi aldığı anda hizmetindeki emirlerin yardımını da alarak bir hile ile Baydu Han'ı ve ittifaklarını tutuklayıp Tebriz'e gönderdi. Emir Ak-Buka, Baydu'nun korunarak Tebriz'e götürülmesi için Tuğacar'ı görevlendirip, ona: "Baydu'yu bağlayarak götür." dedi. Tebriz'de bulunan bazı emirler Baydu ile ittifak girişiminde bulundular. Bu sırada emirlerden Ak-Buka ve Tuğacar arasında yaşanan bir hadise üzerine Emir Ak-Buka dönerek, Geyhatu'nun hizmetine girdi. Geyhatu, Baydu ile savaşmak üzere yanına bir grup askeri de alarak İran'dan ayrıldı. Geyhatu yolda korkarak döndü, dönerken güzergâh üzerinde bulunan emirlerden bazıları Geyhatu'yu tutuklayıp Baydu Han'ın hükmü ile 694 yılının Cemaziye'l-evvelinde (1295) öldürdüler. Geyhatu'nun üç yıllık bir saltanatı oldu.

3.1.6. Baydu²⁶⁸ Han'ın Sultanlığı

Baydu Han, Tebriz'e gelerek tahta geçti. Tahta geçer geçmez Muinüddin Horasanî'yi azlederek yerine Cemaleddin Destcordanî/Destcordanî'yi²⁶⁹ vezirlik görevine getirdi. Merhametli ve cömert biriydi. Baydu Han, her ne kadar ataları ve babası gibi memleketler istila etmek istediye de bu doğrultuda şansı yaver gitmedi. Tahta geçtikten üç ay sonra arslan yürekli sultan Gazan Mahmut, ona karşı isyan etti. İki ordu karşı karşıya geldi. İki sonra savaş sancakları yukarı çekildi. Gazan ön tarafa ulaşıp akilane bir şekilde: "Baydu reistir, savaşa gerek yok, aramızda problem yok. Yalnızca Baydu ve ben, ikimiz aramızda konuşmalıyız." dedi. Baydu da bunu onayladı. Cenk saflarından sıyrılıp birbirilerine doğru ilerlediler. İki de atlarından inerek birbirileriyle karşılıklı söyleştiler. Sonra, sahrada bir müddet yan yana oturup konuştular. Aralarında ne konuştuklarını Allah'tan başka kimsenin bilmediği bir konuşma oldu. Gazan Han geri döndü ve Horasan'a gitmek üzere Demavend'e yönünü

²⁶² İlhanlı tahtına oturmadan evvel Anadolu valisi olan Geyhatu, Argun Han'ın kardeşi ve halefidir. Resmi yazışmalarda ve paralarda "Turci" ismini kullanmıştır; bkz. W. Barthold, "Geyhatu", "MEB İslâm Ans. C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1964, 770.

²⁶³ Tuğacar, Kunçakbal, Tugan-i Kuhistani ve Tugal gibi emirler Geyhatu'yu desteklemişlerdir; bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, a.g.e. s. 135.

²⁶⁴ Van yakınlarında Aladağ'da padişahlığını ilan eden Geyhatu, Azerbaycan'a doğru yol alırken Çoban oğullarından Muzafferüddin Yavlak Arslan Kastamonu ve çevresini ele geçirmişti; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", TDV İslâm Ans. C. 14, İstanbul: TDV Yay. 1996, s. 45.

²⁶⁵ Şektor, Şektur veya Şiktur

²⁶⁶ Geyhatu döneminde İlhanlı-Memluk mücadelesi devam etti. Geyhatu, Memluk Sultanı Melik Eşref bin Kalavun'dan Halep'i isterken Melik Eşref de Bağdat'ı istedi. Bu durum iki ülkeyi karşı karşıya getirdi ancak Melik Eşref'in ölümü üzerine bu savaş gerçekleşmedi; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", s. 45.

²⁶⁷ Geniş bilgi için; bkz. Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, a.g.e. s. 147.

²⁶⁸ Geyhatu'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Baydu Oğul, altı aydan fazla İlhanlı tahtında kalmamıştır. Argun'un oğlu Gazan, Emir Nevruz'un destekleriyle Baydu'ya isyan girişiminde bulunduysa da aralarında kısa süreli bir antlaşma hâsıl oldu. Birkaç ay sonra aralarında bir ihtilaf meydana geldi. Netice itibarıyla Nahcıvan tarafında tutuklanan Baydu yılında Gazan'ın fermanıyla öldürüldü; bkz. Abbas Kadyani, a.g.e. C. 2, s. 616.

²⁶⁹ Cemaleddin Destcordanî veya Destcordanî

çevirdi. Serav emirleri ve Gazan Han geri döndüler. Gazan Han, daha evvel zikrettiğimiz Emir Argun Han'ın oğlu Emir Nevruz'u çok sayıda askerle gönderdi. Bu ordu, Siyahkuh (Karadağ)'da²⁷⁰ Baydu Han'a yetiştir. Baydu Han'ın askerlerinden bir kısım vefasızlık edip Emir Nevruz'un safına geçtiler. Saltanatı yedi ay kadar süren Baydu Han, H. 694 (1295) senesinin Zilkade ayında öldürüldü.²⁷¹

3.1.7. Es-Sultanü'l-Adil, Padişah-ı İslam Gazan Mahmud²⁷² b. Argun Han

Sen yaşam meydanında bir atlı iken

Gökyüzünde yüz bin asır beliren yüz(ün), ateştir

Kaderin tasın dibinden bütün iyi şeyleri onun için çıkardığına, hiçbir asırda ondan daha adil bir şah ve daha yüce bir hüsrevin dünyaya gelmediğine gökyüzü ve zaman şahitlik etmiştir. Emirü'l-müminin Hz. Ömer'in²⁷³ adaletini, Anuşirvan'ın²⁷⁴ hukukunu ve Halife Mansur'un²⁷⁵ önlemlerini uygulamaya tesis eden bir padişahı. İslâm diniyle aziz olunan civanbaht bir padişahı. İslâm dininde sabit ve düşüncelerinde kararlı idi. Ülkesinde şeriat hükümlerini geniş ölçüde tesis etti. İslam ehlini kuvvetlendirdi. Bir taraftan ülkenin işlerini düzene sokarken bir taraftan da dünya barışına katkıda bulundu. Öyle ki Cemşid ve Hurşid'in hikâyeleri²⁷⁶ gölgede kaldı. Memleket yönetiminde sarf ettiği sözler kılıç gibi keskindi. Onun döneminde yüksek rütbe devlet erkânı ve emirler iğne kadar değer görürdü. Bir tümen reisinin atı bir çiftçinin tarlasına girerse o toprak devlet mülkünden ayrılıp o çiftçiye tahsis edilir, onun mülkü olurdu.²⁷⁷ Amu nehrinin kenarından Batı sınırının sonuna kadar emirler, hana karşı söğüt dalları gibi titrek idiler. Memleketin genelinde çiftçi reaya müreffeh ve imaretle meşgul idi. Devletin genelinde ele geçirilen yerlerde imar çalışmaları ön plana çıkıyordu. Toplumsal bir düzenlemeye giderek Müslüman ve Yahudilerin kıyafetlerini kuşanmalarını ve nişanlarını takınmalarını emretti. Şehirlerdeki ölçü ve tartıları yeniden düzenleyerek ülkenin tamamında tek tip ölçü uygulaması başladı. Gittiği her yerde şer'i hükümlerin uygulanması noktasında ciddi önlemler aldı. Onun döneminde puthaneler tamamen kapatıldı. Bağdat ve el-Hille

²⁷⁰ Türkçe kaynaklarda Karadağ olarak zikredilen kelime İstarhri ile İbn Havkal'ın eserlerinde Siyahkuh şeklinde ifade edilmiştir. Bölgeden ilk kez bahseden İstarhri, önceleri boş ve ıssız olan Mangışlak'ın X. Yüzyılda Oğuzlar tarafından doldurulduğunu kaydeder. Mangışlak, Hazar ülkesiyle Cürcaniye arasındaki sınır olarak gösterilmiştir; bkz. Ahmet Taşağıl, “Mangışlak”, *TDV İslâm Ans. C. 27*, Ankara: TDV Yay. 2003, s. 569.

²⁷¹ Şebânkâreî, Baydu Han'ın öldürüldüğünü ileri sürerken Barthold da onun Nahçıvan'da esir düştüğünü ifade etmektedir; bkz. W. Barthold, “Baydu”, *MEB İslâm Ans. C. 2*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 367.

²⁷² Abaka Han'ın eşi Despina Hatun'un etkisinde kalarak Hristiyanlığa ilgi duymaya başlamışsa da dedesinin ve babasının inancının Budistlik inancını benimseyen Gazan, Geyhatu'nun saltanatına isyan eden Baydu'nun hükümdarlığını kabul etmedi. Emir Nevruz'un teşvikiyle Elbruz'un Lar Vadisi'nde yaklaşık 100000 askeri ile birlikte Müslüman olan Gazan, Mahmut ismini aldı. Baydu ile yapılan mücadelede Baydu'nun kaçması sonucu Karabağ'da İlhanlı tahtına geçti. Bazı tarihçiler Gazan'ın siyasal olarak Müslümanlığını ileri sürse de Reşidüddin, Gazan'ın samimi bir mümin olduğunu ifade eder; bkz. Abdulkadir Yuvalı, “Gazan Han”, s. 429.

²⁷³ İslâm'ın ikinci halifesi, İslâm'ın en muhteşem simalarından ve adaletiyle bilinen biri; bkz. G. Levi Della Vida, “Ömer (Omar b. Hattab)”, *MEB İslâm Ans. C. 9*, İstanbul: MEB Yay, 1964, s. 468. H. 634'te Hz. Ebubekir'in vefatı ile İslâm'ın ikinci halifesi olmuştur; bkz. Mustafa Fayda, “Ömer”, *TDV İslâm Ans. C. 34*, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 45.

²⁷⁴ Sasani hükümdarı I Hüsrev'in unvanıdır. Arapça'da Anuşarvan, Farça'da Nuşirevan, Pehlevce'de Anusak Ruan şeklinde zikredilmektedir; bkz. Cl. Huart, “Nuşirevan”, *MEB İslâm Ans. C. 9*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 370. Ayrıca; bkz. Ahmed Tefazzülü, “Enuşirvân”, *TDV İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: TDV Yay. 1995, s. 255.

²⁷⁵ Detaylı bilgi için; bkz. Nahide Bozkurt, “Mansur”, *TDV İslâm Ans. C. 28*, Ankara: TDV Yay. 2003, s. 5-6.

²⁷⁶ Geniş bilgi için; bkz. Hasan Aksoy, “Cemşid ü Hurşid”, *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 342-343.

²⁷⁷ Türk devlet yapısında olduğu gibi Moğol devlet yapısında da toprak hanın ve ailesinin mülküdür anlayışı hâkimdir.

arasında su yolu açtı, Ferat²⁷⁸ suyu aktı. Daha sonra nehr-i Gazanî olarak adlandırılan bu sudan bir miktar Kâbe'nin içine, bir miktar Hz. Peygamber'in medfun bulunduğu gül kokulu türbeye, bir miktar emirü'l-müminin Hz. Ali'nin (k.v.) Meşhed'deki türbesine, bir miktar kutlu Seyyid Ebu'l-Vefa'nın türbesine konuldu. Irak şehirlerini, Tebriz ve İsfahan'ı Darü's-Seyyade ilan etti. Seyyidler ulu ve hürmet edilenler olarak bildi. Tebriz'de, yolcular için konaklama yerleri yaptırdı. Ucan'da bir kale yaptırdı. Başlarında bir işaret olarak sarı tüy bulunan zalim yol kesicilere karşı mücadele ederek yolları güvenilir hale getirdi.

İki nevbetlik askeri Şam'a göndererek ilk gönderdiği askeri grup Şam'ın genelini kuşattı ve o bölgenin değerli mallarını ele geçirdi. Moğol paralarında²⁷⁹ İslâmi tabirler ve Cuma hutbelerinde isim ve unvanlar kullanılmaya başlandı. Şam ve Mısır'da kendi emirlerinden şihneler görevlendirmek isterken özellikle Mısır halkının tepkisiyle karşılaştı. Bunun üzerine Moğol emirleri geri döndüler. Emiru'l-umera olan Kutluk Şah denetiminde buralara ordu gönderildi. Aralarında çetin bir savaş yaşandı ve akabinde Moğol ordusunun yolunu suyla doldular. Bu suyun etkisiyle Moğol askerlerinin baştan ayağa bütün vücutlarında yaralar oluştu ve yaralardan irin sızdı. Bu yaralar kenelerin bulaşmasına sebep oluyordu. Böylelikle kılıç darbelerinden çok bu mikrobik hadiseye maruz kalan Moğol ordusundan çok sayıda asker öldü, kalanlar da kaçarak geri döndü.

Padişah-ı adil bu yenilginin telafisi için hazırlıklar yaptı. Bu doğrultuda Musul'u ele geçirmek istediye de buna muvaffak olamadı. Vezirlik makamına Hoca Sadettin Savcı'yı²⁸⁰ getirerek siyaseten bir takım değişikliklere gittiğini somut olarak gösterdi. Saltanatının sekizinci yılında vefat etti. Rivayete göre zehirlendiği söylenilir. Onu, Tebriz'de daha yükseği bulunmayan bir kümbete defnettiler.

3.1.8. Es-Sultan Gıyaseddin Olcaytu Muhammed²⁸¹ b. Argun

Gazan Mahmud Han bir hadisede esir alınınca dönemin emirleri çaresizce sultanın kardeşi Gıyaseddin Muhammed ile anlaştılar ve onu hanlık tahtına geçirdiler. Gıyaseddin Muhammed Olcaytu iyi kalpli, iyi huylu, adaletli, cömert, hoş sohbet ve ulu bir kişiliğe sahipti. H. 704 (1304) senesi Muharrem'inde emirlerin ve hatunların anlaşması üzerine Ucan'da tahta çıktı. Olcaytu'nun dönemi Moğollar açısından en güvenilir dönemlerden biridir. Kardeşi Gazan'ın hukuksal çalışmalarını sürdürmenin yanı sıra bir takım düzenlemeler yaptı. Orduyu Mazenderan ve Gilan'a çekti. Hz. Âdem'den beri hiçbir padişahın itaat altına alamadığı şehirler onun döneminde alındı.

²⁷⁸ Üzüm şerbeti gibi tatlı içecekler için kullanılan bir ifadedir ve benzetme şekliyle kullanılmıştır.

²⁷⁹ Geyhatu döneminde ortaya çıkan hayvan hastalığı ve saray israfına bağlı olarak Moğol maliyesinde açık çıkmış, masrafları kapatmak için yapılan büyük borçları vadesinde ödeyemeyecek duruma gelmiştir. Bu nedenle, Asya karakterli mecburi kâğıt para (çav) basımına gidilmiştir; bkz. W. Barthold, "Geyhatu", s. 770.

²⁸⁰ Geniş bilgi için; Ercan Gördeğir, "Olcaytu Han Döneminde İlhanlı Vezirleri ve Devlet İçerisindeki Roller", *Universal Journal of History and Culture*, C. 1, S. 2, 2019, s. 102.

²⁸¹ Budist bir baba ile Nesturi Hristiyan bir annenin oğlu olan Olcaytu, çocukluğunda Olcaytu Buka, Matmudar ve Herbende / Harbende olarak anılmaktaydı. Ağabeyi Gazan ile birlikte Müslüman olan Olcaytu, İslâmiyet'i benimsedikten sonra Muhammed Hudabende Abdullah ismini almıştır. Gazan Han'ın vefatının ardından Ucan'a gelerek İlhanlı tahtına oturdu; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *TDV İslâm Ans. C. 33*, İstanbul: TDV Yay. 2007, s. 345.

Emirü'l-ümera Kutluk Şah'ın bir savaşta öldürülmesi üzerine Kutluk Şah Noyan'ın yerine Emir Çoban'ı²⁸² getirdi. Emir Çoban konusu Ebu Said Bahadır Han'ın padişahlığını ele aldığımızda zikredeceğiz.

Sultan Olcaytu Muhammed'in yönetiminde beş önemli isim ön plana çıkmıştı: Emir Çoban,²⁸³ Polat,²⁸⁴ Hüseyin, Sevinç İsen Kutluk, Sultan Muhammed'in veziri Hoca Sadettin Savcı idi. Bu dönemde yönetimde etkin bir isim olarak Reşidüddin Tabip görülmekteydi. Reşidüddin, sultanın gören gözü ve işiten kulağıydı. Musevi asıllı olan Reşidüddin İslam şerefine nail olmuştu.

Bir süre sonra vezir Hoca Sadettin Savcı ile hekim Reşidüddin Tabip arasında çatışma yaşandı. Hoca Reşidüddin, yönetimi Hoca Sadettin'den devralmak ve yönetim açısından daha da etkin olmak üzere fırsat kolladı. Hoca Sadettin bir ara kendisinin yetişmesinde etkili olan dostlarıyla bir araya gelmişti. Bunu fırsat bilen Reşidüddin, Hoca Sadettin Savcı'nın emirlerle beraber olduğunu, devletin malını dağıttığı ve bu vesileyle askerin sıkıntı yaşadığını ileri sürerek yaygara çıkardı. İki üç gün içerisinde Hoca Sadettin divanda söz sahibi olan naipleri toplamış ve kendi aralarında söz verdiler.²⁸⁵ Neyin konuşulduğu bilinmemekle birlikte Reşidüddin'in kolladığı fırsat doğuyordu. Bu mevzu için padişah divanı toplayıp hukuksal bir çözüm aradı. Reşidüddin, Hoca Sadettin'in hainlik içerisinde olduğunu, devletin mallarını dağıttığını ve böylelikle askerin nafakasız kaldığını ileri sürdü. Daha sonra sözlerine ilave olarak, emirleriyle birlikte hainlik planları içinde bulan Hoca Sadettin Savcı'nın padişahın yönetimini ve devlet erkânını töhmet altında bıraktığını söyledi. Reşidüddin, eğer Hoca Sadettin²⁸⁶ davada haklı bulunursa ben gammaz ve yalancıyım, peki yargı onu haklı bulmazsa (...) diye devam etti. Emirler, onunla ittifak halindedirler, diye de ekledi. Sonra cihan padişahı, Hoca Sadettin'i ve Bağdat dolaylarında kendisiyle birlikte hareket eden on yedi naibini aşağıladı. İki üç gün içinde, Hoca Sadettin²⁸⁷ ve kendisiyle ittifak halinde olan emirler tutuklandılar, olayın iç yüzünün ne olduğunu öğrenmek üzere karar kıldılar. Araştırma başladı. Sultan Olcaytu Muhammed'e göre suça karşılık gelen yasa yetersizdi. Bunun üzerine Sultan Olcaytu ve beraberindeki emirler bu hususta yasal düzenleme yaptılar. Bu süreç içerisinde Reşidüddin'in etkisi arttı. Padişah, Hoca Sadettin ve naipleri öldürmek konusunda daha kararlıydı ve öldürülmelerine işaret etti.

Makam itibarıyla her ne kadar kendisini zikretmediyse de Hoca Sadettin'den daha ulu olan Hoca Şahabeddin Mübarekşah Münşi isminde bir naip daha vardı. Hoca Şahabettin

²⁸² Çopan veya Çoban

²⁸³ İlk başlarda arka planda kalan Emir Çoban'ın Olcaytu'nun kızı Dolandı Hatun ile evlenmesi Emir Çoban'a hükümdar ailesine akraba olmanın yanı sıra siyasi anlamda güç kazandırdı; bkz. Ş. Cem Tuysuz, a.g.t. s. 64.

²⁸⁴ Polat veya Pulat,

²⁸⁵ Reşidüddin Fazlullah ile Tacettin Ali vezirlik görevinde idiler. Ancak sultanı etkisi altına alacak olan Tacettin Ali, Reşidüddin'i saf dışı bırakarak devletin idari gücünü kontrolüne alır. Bu sırada Emirü'l-ümera görevinde bulunan Emir Çoban ise devletin askeri gücünü kontrol altına almıştı. Çobanilerin öncüsü olan Emir Çoban, Moğolların Sulduz boyuna mensup olduğundan Çobanilere Sulduzlar veya Soldozlar da denilmektedir; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "*Ebu Said Bahadır Han*", *TDV İslâm Ans. C. 10*, İstanbul: TDV Yay. 1994, s. 218.

²⁸⁶ Zeki Velidi Togan, "*Reşidüddin Tabib*", s. 706.

²⁸⁷ Sadettin Savcı, Gazan Han tarafından Horasan, Mazenderan, Kumis ve Rey bölgeleri kendisine ikta olarak verilmesinin yanı sıra ordunun tagarı ve hazineden sorumlu kişi olarak atanmıştı. Daha sonra Savcı, 1292 yılında Gazan Han tarafından vergilerden sorumlu divan reisi konumuna getirildi. Gazan Han, bu görevlerde Savcı (Savcı)'ye yardımcı olması babından Reşidüddin Fazlullah'ı vezir olarak atadı. Savcı, bazı saray giderlerinde tasarruf sağlayarak devlet bütçesine katkıda bulunduğundan kendisine "al damga" kullanma yetkisi verildi. Bu durum bazı idarecileri rahatsız etmiş ve bu idarecilerin bir kısmı onun aleyhinde çalışmalarda bulunarak onun ölümüne sebep oldular; bkz. Ercan Gördeğir, a.g.m. s. 103-104.

Moğolca, Türkçe, Farsça ve Tacikçe yazabilen ve sanat ehli biriydi. Bu değerli sanat ve devlet adamının Gazan Mahmut Han için Rahbe fethinde yazdığı fetihname dikkate şayandı. Vefası ve kararlılığı ile de bilinen Hoca Şahabettin, Hoca Sadettin'in katilgaha götürüldüğünde cellatlara elli bin dinar vererek onlardan yardım diledi. Beni, Hoca'dan önce öldürün ve başımı onun ayaklarının önüne koyun, dedi. Gözlerini kapatmak istediklerinde, buna gerek olmadığını, iki rekât namaz kılmak istediğini söyledi. Namazını kıldıktan sonra Hoca'nın ayaklarını öptü ve ağladı. Önce Hoca Şahabettin, ardından Hoca Sadettin ve arkadaşlarını öldürdüler.

Hoca Sadettin öldürüldükten sonra devlet işlerinin sorumluluğu Reşidüddin Tabip'e devredildi. Reşidüddin de devlet işlerinde kendisine yardımcı olması için Tebrizli Ali Şah²⁸⁸ isminde birini görevlendirdi. Ancak kendisine yardımcı olunması için vezirliğe getirilen Ali Şah yazıyı bilmediği gibi devlet işlerinden de pek anlamıyordu. Böylelikle hem diğer vezirlerin aşağısında kalıyor hem de devlet işlerinin yükü yine Reşidüddin'in omuzlarında kalıyordu.

Padişah Olcaytu, Muhammed'in Hz. Resulallah'a ve çocuklarına düşkünlüğü fazla olduğundan seyyidlere gösterilen önem bu dönemde arttı. Özellikle bu hususta Ebher ve Zengan şehirleri ön plana çıktı. Öyle ki Ebher şehrinde olan Seyyid Tacettin Ebherî bir fırsat bularak, padişahın huzurunda on ikinci mezhebi açıkladı. İlaveten, İmamlık hakkının Hüseyin'in çocuklarına ait olduğunu ve önceki imamların (hulefa-yı raşidin) hakkının olmadığını söyledi. Padişahı, Şia-yı Ali mezhebine mail kıldı. Şia²⁸⁹ mezhebinde bir düzenleme yaparak padişaha sundu. İki üç gün içinde padişah Olcayto Muhammed, Şia mezhebini benimseyerek hutbelerden sahabe isimlerini çıkardı ve aynı şekilde sikkelerde on iki imam isimlerinin yazılmasını emretti.²⁹⁰ Ahali yeni mezhebe karşı çıktı ve yeni mezhebi kabul etmedi. Her şehirden geniş ölçüde bu duruma karşı çıkmalar oldu. Korkulan şey ise tüm şehirlerde bir ayaklanmanın olmasıydı. Hoca Reşidüddin bu konu ile ilgilenmiş²⁹¹ ve: "Eğer padişah bu mezhep üzerine devam eder ve halk da ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadı üzere devam ederse bu doğru olmaz." dedi. Padişah iyi biliyordu ki eğer bu mezhep rağbet görebiliyor olsaydı, halifeler döneminde bu gerçekleşirdi. O mezhepten hemen döndü ve Seyyid Tacettin Ebherî'yi yargıladı. Yasaya göre hareket edilerek Ebherî'nin masum olmadığı ileri sürüldü. Padişah tekrar ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadına döndü.

Onun eserlerinden biri Cennet Tepesi'dir. Eskiden beri sahralık bir yer olan Şerdyaz'da Senkar Kalesi'nin yanı sıra çok sayıda imaret yaptırdı. Bağdat yolunda da Çemçemal denilen küçük bir şehir yaptırdı.

²⁸⁸ Kimi kaynaklarda Tacettin Ali Şah olarak geçer; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "*Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani*", s. 20.

²⁸⁹ Hz. Muhammed'in ölümünün ardından Ali'nin meşru halife olarak kabul edilmesini hareket noktası addeden birbirinden çok farklı İslâmî mezheplerin büyük bir zümresi için kullanılan müşterek bir isimdir; bkz. Rudolf Strothmann, "*Şi'a*", *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 502. Detaylı bilgi için; bkz. İlyas Üzümlü, "*Şi'a*", *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 116-120 ve Mustafa Öz, "*Şi'a*", *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, s. 111-114.

²⁹⁰ Daha evvelki Moğol-İlhanlı sikkelerinde dört halifenin ismi yer alırken, Şia-yı Ali benimsendikten sonra sikkelerde on iki imamın ismi yazılmaya başlandı; bkz. T. H. "*Olcaytu*", *MEB İslâm Ans. C. 9*, İstanbul: MEB Yay. 1964, s. 389.

²⁹¹ Vezir Reşidüddin'in yanı sıra Nizamüddin ve Sultan Veled (oğlu Ulu Arif Çelebi aracılığıyla) de Olcaytu'yu Şiilikten ve emirlerinden vazgeçirmeye çalışmışlardır; bkz. T.H. a.g.m. s. 389.

Sultan Olcaytu tahtta kaldığı on iki yıl boyunca yaveri Toğmak ile güzel bir vakit geçirdi. H. 716 (1316) senesinin Ramazan’ında vefat etti. Allah bilendir.

3.1.9. Es-Sultan Alaeddin Ebu Said Bahadır Han²⁹² b. Olcaytu Muhammed b. Argun

Kitabın yazarı, H. 733 (1332-1333) senesinde kitabı yazmaya başladığını söyledi. Kitabı yazdığı sırada merhum Ebu Said Bahadır Han hayatta idi. Önsözüne onun hümayununun isim ve unvanını yazmıştı. Kitap tamamlandığında hazretin güvendiği kişiye takdim ettim. Bu kişi Ebu Said Bahadır Han’ın veziri Asıf’a yani Hoca Gıyaseddin Muhammed b. Reşid²⁹³ (Tuğmeduhullah bi-gufranuh)’a sunulma şerefine ulaştı. Bir ay sonra diğer cihan padişahı da kitabı görmeden vefat etti. Sultan Ebu Said’in ahvalini başka bir yerde anlatmayı, önceki haberleri de ekle yazmayı uygun buldum. Bundan gayem görüş sahibi birinin bu kitaptaki mütalaaları ileri sürerse kitabı yazdığı sıradaki padişah ile kitabın sunulduğu padişahın ayrı olduğu kanısına vakıf olması hususuna dikkat ettim.

3.1.10. Es-Sultan Ebu Said²⁹⁴ b. Muhammed Olcaytu

Sultan Ebu Said Horasan’da babasının yanında idi. Bayezid ve Bestam/Bistam adlarında iki kardeşi vardı ve bunlar daha babasının sağlığında vefat etmişlerdi. Dokuz yaşında iken babası vefat eden Ebu Said’i emirler yetiştirdiler. Babası vefat ettiğinde Horasan’da toplanan birkaç emir aldıkları karar neticesinde onu Bağdat’a gönderdiler. Ebu Said, Irak’a gittikten sonra H. 717 (1317) senesinin Cemaziye’l-Evvel’inin 5’inde emir ve hatunların ittifakıyla tahta oturdu.

Tahta oturmasında uluların, bilgelerin de etkisi vardı. Atalarından kalan devlet ve saltanatın yanı sıra şansının yaver gitmesi ve övgüye layık bir kişiliğe sahip olması onun tahta geçmesinde etkili olan başka unsurlardır. Bari olan Allah onun saltanatının önünü açmış ikbalini parlak kılmıştır. Ebu Said, ilme, ilmi talep edene, sanata, sanatçıya, fazilet ve erdeme büyük ölçüde ilgi duyuyordu. Sanatçıları koruyup onurlandırır, şairlere hürmet ederdi. Bu sınıflara çeşitli iyiliklerde bulunurdu. Her şehirde ulemanın nafakalarını temin ederdi.

İyi derecede Farsça konuşur ve yazardı. Mübarek zatları sever ve onları saygıyla anardı. Yumuşak bir karaktere sahip olduğundan onun döneminde çok sayıda olay yaşandı ve kendisine karşı isyan girişimleri gerçekleşti. Ancak o, tüm bu durumların üstesinden geldi.

Saltanatının üzerinden iki yıl geçtikten sonra bir iç savaş meydana geldi ve bu zorlu savaşı Allah’ın izniyle kazandı ve büyük bir beladan kurtuldu.

3.2. Emirlerin Ebu Said Han’a İsyanı

719 (1319) Senesinin ilk aylarında padişahın hizmetlilerinden olan güvercinciler ve Mekke-i Mükerre’deki ahucular, cihan padişahının sayesinde gelişen bazı olaylardan ötürü kayserlik mertebesi ve hüsrevlik makamını elde ettiler. Bunların öncülerinden biri Emir

²⁹² Olcaytu Muhammed Şam Seferi’ne gittiği sırada dokuz yaşındaki oğlu Ebu Said Bahadır’ı Horasan idaresine namzet gösterdi. Emir Sevinc’i de ona atabey ve Horasan bölgesine beylerbeyi olarak atadı. Hoca Reşidüddin’in oğlu Abdüllatif’i de vezir olarak gönderdi; bkz. Abbas İkbāl Aştıyānī, a.g.e. s. 256.

²⁹³ İlhanlılarda vezirliğin bir ölçüde babadan oğula geçtiği ilk ve tek örneği olan Gıyaseddin Muhammed b. Reşit, Reşidüddin Fazlullah Hemedani’nin oğludur; bkz. Şahabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdürreşid el-Havfi Hafız Ebru, a.g.e, s. 171.

²⁹⁴ Ebu Said Bahadır Han’ın atabeyi ve Horasan beylerbeyi olan Emir Sevinc, Ebu Said’i Sultaniye’ye götürerek onu hükümdar ilan etti. Ancak Ebu Said henüz çocuk yaşta denilecek kadar küçük olduğundan devlet idaresi Emir Sevinc’in kontrolü altındaydı; Abdulkadir Yuvalı, “Ebu Said Bahadır Han”, s. 218.

Kurumişi ve diğeri İrençi idiler ki bunlar emirler içerisinde en yetkili isimlerdi. Şeytan bunların kulaklarına fitne fısıldadı, bozgunculuk kuşu bunların burun deliklerine gurur tohumu bıraktı. Her birinin sinesinde hasetlik ve fesatlık birikti. Bir gün ansızın sapkınlıklarını göstererek isyana kalkıştılar ve halkı galeyana getirdiler. Düşmanlık kösünü çalmaya başladılar. Kadirşinas Ebu Said'in emirü'l-umerası olan Çoban Noyan²⁹⁵ ile muhalefete başladılar. Çoban Noyan'ı isyan bahanesi olarak gösterdiler. Bir sabah Çoban'ın evini kuşattılar. Ok ve kılıç çektiler. Çok sayıda insan öldürdüler ve Ebu Said kaçarak kurtuldu. Bir grup asker gafilane bir biçimde padişaha zarar vermek üzere toplandılar. Kendi aralarında tartıştılar. Bu gafilce davranışlardan çıkarılması gereken anlam şuydu, Firavun'un sihirbazlarının Musa'nın asasına karşı etkisiz olduğu gibi koğulmuş olan şeytanın da Rahman ve Rahim olan Allah'ın inayetine zarar veremezdi.

Seçkinler arasında düşmanlık varsa

Geride kalanlar arasında da bir öldürme arzusu olur.

Mumyalar, her nereye bulaşırlarsa

Haşerelelerin, bir sıvı akıtıp bozulacaklarını bilirler.

Bu mısralar, sultanın görüşüne göre kader ve kazanın analizi şeklindeydi. Her durumda ordunun bir kısmının lanetliklerin makamlarına ve beldelerine yöneceklerini açıkladı. Allah'ın izniyle sultan devletinin başında durdukça bu tür belalar önlenemediği gibi gökyüzünün altında nice fetihlerin olacağını bir takım ulu kişiler divanda söylediler.

Allah korur, millet yaren olur ve şans açık olursa

Gökyüzü istekli, halk istekli olursa fetih aşikâr olur.

Bahsi geçen senede(?) Allah'a tevekkül ederek Zengan dolaylarında evvelden göndermiş olduğu temsilcilerine yetiştirdi. Şefkatli ve insafı olan padişah Hak temsilcileri olarak belirlediği elçileriyle bir araya gelerek onlar hakkında görüşünü bildirdi. İlk Ebubekir adında birini elçi olarak belirledi. Moğol geleneğine göre bir vilayet Moğollara bağlanmak istenilirse gönderilen elçinin bu yönde uyandıracığı korku, baskı ve tehdidin etkili olacağına inanılırdı. Ancak Moğol İlhanlılarında İslâmiyet'in de etkisinin görülmesiyle birlikte elçiler Moğollara bağlanmak istenilen vilayetlere gönderilen elçilerin kullanmış olduğu ifade: "Allah'a, peygambere ve ulu'l-emre itaat edin" ayetinin etkisi ile elçilerin gönderildiği yerler tabiiyeti kabul ederlerdi. Ecel pençesi yakalarını tutmuş olan topluluklar ise elçiye ecel şerbetinden tattırdılar ve kimileri ise gönderilen elçiyi parçaladılar.

Kimin hayattan umudu kesilirse

Uzatmaz süresini koşar eceline

Elçilerinden bir kısmının öldürüldüğü haberini alan padişah Ebu Said Han askerlerine: "Ey peygamber! İnkârcılara ve münafıklara karşı cihat et, onlara sert davran, onların varacağı yer cehennemdir. Bu ne kötü bir sonudur."²⁹⁶ nidasıyla seslendi.

²⁹⁵ Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'un Celayirli Şeyh Hasan ile evli olmasına rağmen onu Emir Çoban'dan istemesi ve Emir Çoban'ın da buna olumsuz cevap vermesi üzerine Ebu Said Han ile araları açıldı; Ş. Cem Tuysuz, a.g.t. s. 78.

²⁹⁶ Tevbe Suresi, 73.

Okçulara;

“Hep birlikte ok çekiniz
Gökyüzünü oktan kara eyleyin
Savaşı büsbütün fil sahipleriyle yapın
Bunları ok yağmuruna tutun
Savaşı her fil binicisinin gözünde
Sert oklar, kirpiklerden fazla olmalıdır.” dedi.

Cihangüşa padişahın yarlığı etkili oldu. Askerlerinden bir kısmı Allah’a yalvarıp dua ettiler, bir kısmı da ok çekip günün ortasında ovayı kapkaranlık ettiler. Ebu Said Bahadır Han’ın askerlerinin özellikleri şöyleydi.

En şiddetli savaşın ortasın mızrak ve ok seslerinin şakırtısında
Yiğit adamlar kaçmazlar dururlar şahın arkasında
İri bir kil veya bir pusulanın merkezi gibi
Aynı safta, aynı yerde dururlar
Korkusundan, yüzünde kan belirir düşmanın
Dışardaki neferden, ayın ışıltısı söner
Saflarını düzelttiler, sonra harekete geçmek üzere
Kalplerini ve yönlerini düzene soktular.
Ağaç devirmek istediler, coşmak istediler, altı yüz kişiydiler
Oyuklardaki mantarlar oyuklarla sırdaş oldular
Ortalık onca arı ve keskince bir koku kapladı her yeri
Tonca ağırlıkta, keskince dallarla bezenmiş fazla bir ağaç.

Her ne kadar o emirlerin her biri döneminin cesuru ve biricik İsfendiyarı ise de bunlar karşı karşıya geldiler. Oklardan yağmur gibi kan damlıyordu. Cesurların isimleri kötülerin dillerinde ve kulaklarında feryat etti.

Zindanda kandan çok, yiğitler ve meşgale gördüm

Hava sert, zemin kızıl, felek kör ve yıldız sağır.

Cesaretle düşmanlara karşı galip geldi. O gün ay ışığı gökyüzünü o kadar aydınlatmış olmasına rağmen gökyüzünün aydınlığı Ebu Said (Enarullah ve burhanehu) hümayunlarının şemsiyesinin ve tacının gölgesinde kalıyordu. Ebu Said gökyüzü ile meşveret halinde idi. İsyan eden topluluklar perişan oldular. Karun hazinesi gibi yerin kalbine gömüldüler. Hazan mevsiminde dökülen yapraklar gibi fillerin ayakları altında ezildiler.

Ecel rüzgârında düşmanın ömrü dökülen yaprak kadar

Tabiat Nevruz'u hazan eyledi

Etraf mavi renkli bahçeler

Güllerin rengi, ölülerin kan renginden

Hakk'ın cesur askerleri batılın yaklaşık bin kadar neferini öldürdüler. Padişah-ı cihanbaht o gün kendisi de zırh giyindi ve yiğitlik naraları attı.

Ördek yavrusu ne kadar da dünde kalırsa

Denizin suyu bağrına yetişene kadardır

Amansız saldırılara dayandı

Korkuya hiç kapılmadı

Mızrağını salladığı yere acı tattırdı

Gürzü salladığı düşmanın canı yandı

Gökyüzünde muzaffer ulu sultan nidaları

Asilere karşı demirden zırh kuşandı şah

Yerdeki düşmanın feryadı şehinşah

O gün, o cihanbahtın unvanına “Bahadır Han” ilave edildi. O gün öyle bir şey yaşandı ki isyan eden emirler esir oldu. At ve eşek seyisleri, isyan eden serdarların boyunlarına birer yular takıp çekiyorlardı. Asileri bir yere topladılar. Tevbe secdesinin gerekliliğini veya aksine isyan edenlerin kılıç darbesiyle ya da zehir içirilerek öldürülmeleri istendi. “Asla” sesleri ve “istiğfar” nidaları arşa yükseliyordu. Bu sırada devletin payidar kalabilmesinin askere bağlı olduğunu düşünen cihan padişahı Ebu Said Bahadır Han, cümle askeri bağışladığını duyurdu.

Sonra askerlerin her biri bağlılığını bildirdi. Yay, kılıç ve zırhlarını sarayın avlusuna koydular. Bundan sonra her kim isyan edip kan dökecek olursa yargı önüne çıkarılıp, olay hakkında gerekli tahkikatın yapılacağı ve ilgili cezanın verileceği bildirildi. Herkes şaşırılmıştı. “O, kalplerinizdeki gizli şeyleri de bilir.”²⁹⁷ ayeti okunduğunda ellerini göğüslerine koyup, suçlarını itiraf ettiler. Kaan suçluların yan yana dizilmesini buyurdu. Onlara: “Kitabını oku!”²⁹⁸ denildiğinde utanmanın verdiği duyguyla özür dilediler. Ardından yapılan tahkikat sonucu affedilen zümrenin bir daha vefasızlığının olabileceği öngörüsünü taşıyan Ebu Said Han, yorgun düşen düşmanı kılıçtan geçirdi.

Etraftaki sultanlıklar ve dünya halkı şehinşahı kutlamaya geldiler.

Bu şanlı fetihde güneş yıldızları dağıtacak olursa

Bu, şahın eliyle ve şahın kılıcıyla olurdu.

Bu şanlı fetihde, Timir'in söylediği şey uzak-yakın ne kadar Türk ve Tacik varsa onlara korkuyu tattırmak ve sultanın heybetini göstermek imkânı bulundu. Emir Çoban, diğer

²⁹⁷ Mülk suresi, 11.

²⁹⁸ İsra suresi, 14.

emirlerle birlikte geldi. Kölelerin yaptığı şakaları yaptı, başını öne eğerek sultana dua etti. Diğer emirler de tahtın önüne gelerek başlarını önlerine eğdiler. Fetih sebebiyle “kutlu olsun” dediler. “Kutlu olsun” ifadelerinden sonra herkes yerine geçti ve Feridun²⁹⁹ onların her birine hak ettiği iltifatı yaptı ve herkesi giydirdi. Hazır bulunanlar mutlu ve memnun bir şekilde Şam’a gönderildiler. Ertesi gün yerin ve zamanın padişahı Ebu Said Bahadır Han emiru’l-umeralığa Emir Çoban’ı getirdi.³⁰⁰ Ülkenin yönetiminde onu ve dokuz çocuğunu görevlendirdi. Çocuklardan her birini, bir memleketin başına yönetici tayin etti. Emir Çoban’ın büyük oğlu olan Emir Hasan Şah’ı³⁰¹ Horasan Eyaleti’ne, Timurtaş’ı³⁰² Anadolu’ya tayin etti.³⁰³ Dürüstlüğü ile bilinen ortanca oğlu Hoca’yı payitahtta tutarak, onu genel naipliğe getirdi. Böylelikle Çoban ailesinin İlhanlı yönetiminde ağırlığı hissedilmeye başlandı. Çoban’a ağa³⁰⁴ unvanını verdi ve aynı minval üzere Çoban da sultana ihtiram etmede kusur göstermiyordu. Divanda sultanın kırk-elli adım ötesinde, el-pençe durur ve başını mahcup bir biçimde öne eğdi. Yeri öper ve sarayın toprağını gözlerine sürerdi. Emir Çoban ordunun başında sefere çıktığında hiç kimseye acı söz söylemezdi. Civar vilayetlerin idarecileri Emir Çoban’dan memnun idiler.

Senin naipliğinin aşkı can mülkünde oturuncaya dek

Meliklerin, yaban devletlerin halkının ve ordusunun bağı kan olur

Ali Tebrizî³⁰⁵ vezirlik makamına getirildi. Padişahın cülusunun öngörüsünde bulunan Hoca Reşidüddin’in idari işlerde bazı sıkıntıları oldu. Sultana gelerek pişmanlığını bildirdi. Padişah, ona Sultan Olcaytu’nun kabri başında durmak üzere iki-üç ay izin verdi. Bir grup, bu zata güvenmenin hata olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini ileri sürerler. Padişahı onu öldürmek üzere kendisine gönderirler ve onu kılıç darbeleriyle öldürdüler. Bahsi geçen olaydan önce hasetçilerin ve kötü dillilerin yüzünden Hoca Reşidüddin kılıç darbeleriyle öldürülmüş, azaları parça parça edilmiş ve her bir parçası bir beldeye gönderilmişti. Ölümü sırasında şu sözler ağzından dökülür:

Yıllar mutluluktan hafızamızı

Hiçbir korku boş laf değildi

Mülkümün dolunayı hüzne sahip olmadı

²⁹⁹ Muhtemelen, Feridun tabiri kadim İran’ın efsanevi kahramanının zafer, cömertlik ve adalet yanlarının Ebu Said Bahadır Han’a ithaf için kullanılmış olma ihtimali kadar, İlhanlı sarayında camedar olarak görev yapan bir saray görevlisi de olabilir.

³⁰⁰ Ebu Said Han tahta geçtiğinde emirü’l-umeralık mevzusu için Uygur Türklerinden olan Ebu Said’in atabeyi Sevinç ile Gilan Savaşı’nda büyük bir maharet sergileyen Çoban arasında yaklaşık üç ay boyunca görülen mücadeleyi Emir Çoban kazanarak sultanın da en yakınında bulunan isim olur; bkz. Ebu’l-Fazl Nebeî, *Çobaniyan Der Tarih-i İlhaniyan Ya Tarih-i Al-i Çoban*, Tahran, H. Ş. 1352, s. 129.

³⁰¹ Geniş bilgi için; Ahmed Temir, “Suldus”, MEB İslâm Ans.

³⁰² Geniş bilgi için; bkz. Ş. Cem Tuysuz, “İlhanlı Devleti’nin Anadolu Genel Valisi Timurtaş’ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Hayatı”, *Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Ens. Der. C. 22, S. 3*, Erzurum, 2018, s. 1649-1675.

³⁰³ Emir Çoban’ın bunlar dışında Bayram ve Dımışk Hoca adında çocukları da mevcuttur; bkz. Kemal Ramazan Haykıran, “Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üni. Sosyal Bilimler Ens. Der. S. 23, Muğla*, 2009, s. 164. Ayrıca; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Suldus ve Demirtaş”, *Belleten*, C. 31, S. 124, Ankara: TTK Yay. 1967, s. 602.

³⁰⁴ Farsça’da “ağa” kavramı sosyolojik boyutta kullanılıp günümüz kullanımıyla ağabey tabirinin karşılığıdır. Burada Çoban’ın sosyolojik bir yaklaşımla kendisinden üst olarak gördüğünü söylemek mümkündür.

³⁰⁵ Ercan Gördegir, a.g.m. s. 110.

Yaşama sevinci bize yokluk değildi
Devran bir fesatlık yapmak ister
Ne yazık ki güç ve takatımız var değildi
Emirler her ne yapmak istediye
Başka bir cihetle hayal değildi

Hoca Ali Şah, iki-üç sene kadar vezirlik makamında kaldı. Şeyh Cemal diye adlandırılan Cemaleddin İbrahim Halebi'nin oğlu Melik İzzettin Abdülaziz ile Ali Şah arasında bir rekabet başladı. Melik İzzettin Abdülaziz, sultana yakın bir mevki edindi. İddiaya göre vezirliğe geçememesinin nedeni Ali Şah idi ve Hoca Ali Şah, Şam ile ittifak halindeydi. Her sene mal, mücevher, kara ve denizin değerli taşlarını padişahın eteğine döker ki hanların ve emirlerin bütün develerinin ve binek hayvanlarının kulaklarını ve gerdanlarını değerli taşlarla süslerdi. Bu rekabet sırasında Ali Şah vefat etti. Emir Çoban Horasanlı bir vezir talep etti. Adına Sayın dedikleri Horasanlı biri vezir tayin edildi. Vezirlikte bir senesi tamamlandıktan sonra bir günahla onu suçladılar ve o da Moğol kılıcından tattı.

Daha evvel dediğimiz gibi Ebu Said Bahadır Han döneminde Emir Çoban ve ailesinin yıldızı parladı. Daha sonra Emir Çoban ve Dımışk Hoca vezirlikten azledilerek yerlerine Gıyaseddin Muhammed olarak bilinen Hoca Reşidüddin'in çocukları getirildi. Eserin başlarında Hoca Reşidüddin ismi zikredilmişti. Kararlaştırılan bu isim sultanın ölümüne dek vezir kaldı. Sahip İbad ve Yahya Bermekî'nin olumsuz çalışmaları onun ölümüne neden oldu.

3.2.1. Çobanîlerin³⁰⁶ Durumu

Emir Çoban'ın soyunun Türkmen olduğu rivayet olunur. Gilan³⁰⁷ Savaşı'nda öldürülen Kutluk Şah'ın süvarileri arasında bulundu. Çevikliği ve yiğitliği ile bilinirdi. Gilan Savaşı'ndaki maharetinden ötürü Sultan Olcaytu'nun dikkatini çekmişti. Onu, Kutluk Şah'ın yerine geçirdi. Sevinç Toşi zamanına dek sadece bin adamla sultanın atabeyliğini yaptı. Sevinç Toşi'nin müzmin bir hastalığa yakalanması, ona emirü'l-umeralığa yükselmesinin yolunu açtı. Her geçen gün güçlendi. Onun gelenek haline getirdiği şey daima derbend ve sınırlara yerleşmek idi. Naipliğinin ikinci veya üçüncü senesinde artık başkent için hazırды ve bir ay kadar padişahın mülazımlığını yaptı. Bu görevinden ayrılarak tekrar derbend muhafızlığı ve askerî konularla ilgilenmeye başladı ancak Dımışk Hoca adlı oğlunu sultanın mülazımlığında bıraktı. Dımışk Hoca, kendi yüksek mertebesini âlemin sultanının ve melikin elinden aldı. Bir süre sonra Dımışk Hoca kendisine sunulan nimetlere karşı haddini aşarak isyan etti. Sultana karşı sayısız nankörlükte bulunup, bazen sultanın gıyabında edepten uzak sözler sarf ediyordu. Bu sözler sultana ulaşmasına rağmen sultan onu affederdi. O kadar mal topluyordu ki hazinesi Ebu Said'in hazinesi ile yarışacak seviyeye geldi. Belki Ebu Said'in kendisine ait hazinesi de yoktu. Dımışk Hoca'nın hadsizlikleri devam edince bir gün sultan bir içecek sofrası tertipleyip, onun yakınlarını dinledi ve yakınları: "Padişahlığın ismi sendendir ancak gerçekte padişah odur." dediler. Bu söylem padişaha çok ağır geldi ve: "Hemen, onun başını önüme koyun." dedi.

³⁰⁶ Şahabeddin Abdullah bin Lütfullah bin Abdürreşid el-Havfi Hafız Ebru, a.g.e. s. 12.

³⁰⁷ Hazar Denizi'nin güneyinde ve Elbruz Dağlarının kuzeyinde yer alan bir İran kentidir. Geniş bilgi için; bkz. Cl Huart, "Gilan", *MEB İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: MEB Yay. s. 782. Ayrıca Hülâgu'nun Alamut'u zaptetmesi üzerine Deylemliler Gilanlılara karıştı. Olcaytu, 1307'de Gilan'ı İlhanlı topraklarına kattı. Geniş bilgi için; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *TDV İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: TDV Yay. 1994, s. 265.

3.2.1.1. Dımışk Hoca'nın Katli

Haset eden bir topluluk padişahın fermanını duyduklarında hemen Dımışk Hoca'nın evine saldırdılar. Dımışk Hoca elde ettikleri ile övünüyordu ve sultanın hükmünün bu hasetçi topluluk üzerinde etkili olduğu haberini aldı. Bu hususta yardıma ihtiyaç duyduğundan kaç sene boyunca kendisiyle müttefik olan kimi arkadaş ve emirlerden kimseleri padişaha gönderdi. Emir ve Noyanlardan hiç kimse ona yardım etmediler. Onların hallerinin ve sözlerinin yalan olduğunu öğrendi. Buna rağmen, o gece kaldığı kalede, kapıyı sağlamca kapadı ve işleriyle meşgul oldu. Bir gassalin, bin silahı dışarı çıkardığı ve bu silahları bin adama dağıttığı söylenilir. Silahların dağıtıldığı bu insanların hepsi ona bağlı köleler, onun yakın arkadaşları ve emrindeki askerler idi. Bin altın dinara on ferseng (fersah) koşabilen bir at, bu at kadar kıymetli bir kılıç aldığı sabah olur olmaz kılıcını kuşanıp kaleden çıktığı söylenilir. Sultaniye şehrinin kenarına geldiğinde şehrin kapıları kapalıydı. Kapılar engel teşkil edecek şekilde birer zincirle bağlıydılar. Zincir halkasını kılıç darbeleriyle parçalara ayırdı. Bir süre şehirde kalan Dımışk Hoca daha sonra şehirden ayrıldı. Ebu Said, şehirden yaklaşık bir fersah kadar uzaklaşan Dımışk Hoca'yı, takibe aldırdı. Padişahın has adamlarından olan Mısır Hoca adındaki biri buna yaklaştı. Dımışk Hoca her ne kadar atını hareket ettirmek istediye de at kımıldamadı. Bu günün felaket günü olduğunu hissetti. Elini kılıcına götürdü, kılıcını kınından çıkardı. Mısır Hoca, ona yetişti ve ona bir gürz darbesi indirdi ve atılan gürz darbesiyle Dımışk Hoca yere düştü. Dımışk Hoca: "Her ne kadar beni, sultana canlı götür." dediye de Mısır Hoca onu dinlemedi. Başını koparıp padişaha götürdüler. Ertesi gün Dımışk Hoca'nın başını kalenin yüksek bir yerine astılar. Ebu Said Han oturdu ve: "Her kim ki muhalefet barındıracak olursa akıbeti böyle olur." dedi. Sultanın emir ve noyanları gelip bir dizlerinin üstüne çöktüler, dua ve övgüde bulunup geri döndüler. O gün Dımışk Hoca'dan geriye kalan değerli eşyaları, mücevherleri, hazine ve defineyi dağıtarak naiplerin yükselen seslerini de kesti. Dımışk'ın tüm malı yağmalandı. Dımışk Hoca'nın yaşamı, Mısır Hoca ile nihayete erdi. Dımışk Hoca'dan bir erkek çocuk dahi geriye kalmadı.³⁰⁸ Dımışk Hoca'nın hayatta kalan iki kızı vardı ve bunlar bir süre zaman padişahının ailesinin hākimi oldular. Bu iki hatun, zamanın cemşdidinin devletine ebede yakın uğur ve ikbal kattılar. Adı gibi gönlü de şad olan kızı Dilşad Hatun, Ebu Said Han'ı kabul ederek hanımı oldu. Padişahın ölümünden sonra tahta geçti. Ömrü kıyamete dek sürsün. Allah bilendir.

3.2.1.2. Emir Çoban'ın Katli³⁰⁹

Dımışk Hoca, Ebu Said'in yasasının hükmüyle cezalandırıldığından bir grup padişahın huzuruna gelir ve Çoban'ın kendisiyle dürüst olmadığını ileri sürerler. Sultan hiçbir şey demeyip Çoban'ın adını da kötülükle anmadı ve aksine ona "ağa"³¹⁰ diye hitap etti. Bu hadisenin bilgisi Çoban'a ulaştığında, Çoban: "Ah! Bana ve çocuklarıma." dedi. Yazışmalar

³⁰⁸ Erkek çocukların ölümünden bahsedilmemekle birlikte ortaya çıkan Dımışk Hoca'nın erkek çocuklarının olmadığı yönündeki bir ihtimalden ziyade Ebu Said Han'ın muhalif olma olasılığını düşünüp Dımışk'ın erkek çocuklarını öldürdüğü ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Burada söz konusu olan durum Dımışk'ın çocuklarının varlığına ilişkin getirilebilecek eleştirinin Dımışk'ın çocuğunun hiç olmadığı yönündedir. Dımışk'ın, bir süre İlhanlı'yı idare edecek olan Dilşad Hatun ve bir başka kızının olduğu, dolayısıyla bu iki kızın varlığının bilgisi de Dımışk Hoca'nın erkek çocuklarının muhalefet korkusuyla öldürölüş olma ihtimallerini kuvvetlendiriyor.

³⁰⁹ Herat'ta 1328'de Gıyaseddin Kert tarafından öldürölüştür; bkz. Ahmed Temir, a.g.m. s. 10.

³¹⁰ Fars dilinde "ağa" tabiri, kişinin kendisinden büyük erkekler için "ağabey" anlamında kullandığının yanı sıra yine büyüklük arz edecek şekilde saygı anlamıyla da kullanılmaktadır.

başladı. Dımışk Hoca hadisesi ile kendisini ilgilendiren yönüyle yalvardı, özür diledi. Dımışk Hoca ile olduğunu düşündüğü çocuğunun öldürülmesi gerektiğine inanıyordu. Padişahın kılıcının muhalifler dışında kimseye çıkmadığını söylüyordu. Ebu Said durumu görmezden geldi ise de Çoban, sultanın vakarından korkuyordu. Çoban'ın etrafında çok sayıda asker ve kendisine meyil veren, ondan yana olan birçok emir vardı. Her ne olursa askeri ileri sürüp sultanı ele geçirmeli ve kendilerini bu düşünceden kurtarmalıydılar. Çoban, bu ahlaksız ifadelerle kanınca yetmiş bin asker toplayarak Kazvin'de bir ordugâh kurdu. Bu hareketlilikten şehrin cümle halkı korktu. Emirler ve vezirler de bu hareketliliğin farkına varıp, Çoban'ın askerlere sürekli yaklaştığını da gördüklerinden hana bir askerin dahi yaklaşmaması gerektiğini bildirdiler. Sultan Ebu Said Han: “Buna çare ve tedbir nedir? Hüküm ve takdir Allah'ındır. Allah Teâlâ, hanlığı bize lütfetmiş ve eğer tekrar alırsa emanet kendisindir. Eğer takdir buyrulmadıysa hiç kimse benden padişahlığı alamaz.” dedi.

Sonra, Çoban Ağa iki üç gün askerlerle birlikte kaldı ve padişah-ı felek henüz saldırıya geçmemişken meydanda çarpışmalara izin verdi. Bir gece şehrin kenarından geçtiler. Ansızın Çoban'da bir korku belirdi ve az sayıda bir grup askerin arasına girdi ve bir taraftan gitti. Emirlerin her biri o gece, Çoban'ın kaçış haberini alıyordu. Allah şöyle buyuruyor: “Ey iman edenler! Allah'ın size şu lütfunu hatırlayın. Üzerinize düşman ordusu gelmişti de onların üzerine şiddetli bir ordu göndermiştik. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”³¹¹

Ertesi gün geriye kalan askerler ki bunlar padişahlık ordusuna bağlı askerlerdi, hanın huzuruna gelip yere kapandılar ve: “Biz, o emirin emrinin memurlarıyız ki padişah onu başımızda sorumlu kıldı. Biz, Çoban'ın bizi sultanla savaşa sokacağından gafil idik ve gerçek böyledir.” dediler. Padişah bunların suçlarına karşın: “Onlar, bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar. Öfkelerini yener ve insanları affederler. Allah, işini güzel yapanları sever.”³¹² ayetini okudu ve onları affetti.

Çoban, Kazvin hududundan hareket ettiği gibi Ceyhun'dan geçmek üzere Horasan'a yöneldi. Bahadır Kaan'ı kendisi için şefaatçi kılmak üzere Bahadır Kaan'ın kendisine, hanedan mensubu kişilere ve emirlik düzeyindeki birkaç naibe gitti. Horasan'a ulaştığında bir gün boyunca düşündü. Sonra naipleri topladı ve onlara: “Yaş kemale ermiş diye düşünüyorum. 60-70 yıl yaşadım ki yaklaşık olarak “Hazret-i Fahr-i Kâinat”ın ömrü kadardır. Murad ettiğim her arzuyu Hak Teâlâ, Ebu Said'in devletiyle bana lütfetti. Bu gün yaşlı bir adamım. Sultanıma muhalefet etmek bana göre değildir. Memleketin ne halde olduğunu bilmeyen kaan beni takip etti.” dedi. Ardından kendileriyle dost olan Herat meliki Gıyaseddin'e doğru hareket ettiler. Gıyaseddin, kendisine karşı biat etmiş ve güvence vermiş bir idareciydi. Bu dönemde Emir Çoban'a göre kendisiyle birlikte olanlar makbul bir mertebeye yükselirler ancak son zamanlarda sultana karşı izlemiş olduğu muhalif politika ile başta sultan olmak üzere devlet erkânı nezdinde siyaseten düşmüştü. Emir Çoban'ın bu son döneminde onunla birlikte olanlar: “Biz, Allah'a aitiz ve şüphesiz O'na döneceğiz.”³¹³ dediler.

Emir Çoban'ın büyük oğlu Emir Hasan'ın Ceyhun'u geçerek Maverâünnehir hanlarının yanına gitti. Bir iki çocuk ve yanındaki has adamları ile bir yük hayvanının taşıyabileceği kadar hazine ile Herat'ın merkezine yöneldi. Emir Hasan, Melik Gıyaseddin'e

³¹¹ Ahzab, 9.

³¹² Al-i İmran, 134.

³¹³ Bakara, 156.

vardığı gün melik onu ganimet bildi, onu hürmetle karşılayarak menzile ulaştırdı. Gece olduğunda Gıyaseddin her iki çocuğu çağırdı ve: “Biliniz ki canım, hanlığım, varlığım dünyam ve ahiretim bu adam sayesinde.” dedi. “Nasıl?” dediler. “Ona söz verdim ki ona kast edersem dinimden olurum, kast etmezsem ve ona yardım edersem zamanın padişahına karşı asi olurum ve eğer gitmesi için ona yol gösterecek olursam her hâlükârda benden bilecekler. Bu durumda üç seçenek var ve her seçenek bir diğerinden kötüdür. Çocuklar: “Onu tutuklayıp sultana bir tutuklu gibi götürelim ve sonra yarlıg neye hüküm verecekse...” dediler. Aynı şekilde kararlaştırdılar ve iki üç gün boyunca Çoban’a riayet ettiler.

Padişahın hükmü ulaştığında Çoban’a kast ettiler. Çoban, o gün öldürüleceğinin işaretlerini aldı. Gıyaseddin’e bir mesaj gönderdi ve mesajında: “İhanet ettin, kötülük ettin, yalandan bana güven vermekle Allah’tan korkmadın mı? Yaşamım sona erdi fakat sen de mükâfatlandırılacaksın. Uygun bulursan senden üç ricam olacak: ilki, beni öldürdüklerinde burada gömme ve tabutla göm; ikincisi, benden Ebu Said’e bir mesaj göndereceksin ki Ebu Said tarafından bana bir güvence verilerek cesedim Mekke-i Mükerrreme’de tabutla gömülsün; üçüncüsü ise başparmağımı koparıp padişaha gönderesin” diyordu. Vasiyetleri okuyan Gıyaseddin, onu yay bağı ile öldürmek üzere iki asker gönderdi. Onu öldürüp başparmağını kestiler. Parmağı, saraya gönderdiler. İlahi kaza ve Çoban’ın himmeti... Padişahın huzurunda bulunan bir topluluk, Gıyaseddin’in Çoban’la bir olduğunu ve kesilen parmakların birbirinden ayrı olduklarını ileri sürdüler. Bu topluluk, onun parmağının işaretinin hamd ve sena halinde olduğu ve o işaretin de belirgin bir halde olduğu üzerinde duruyorlardı.

Çoban hakkında konuşmalar devam ederken Ebu Said, Çoban’ın tabutla birlikte getirilmesini emretti. Gıyaseddin, tabutu götürdü ve cihan padişahı Çoban’ı ölü halde gördü. Bunda bir hile ya da yalanın olmadığını anladı. Yazık ki Çoban Ağa iyi bir bende idi, dedi.

Çoban, gayet adil biriydi. İşleri şer’i hukuka göre yapar ve asla içki içmezdi. Bir rekât namazı üzerinden geçmezdi. Fazlasıyla sadakat sahibi biriydi. Şükür nişanesi olarak çok sayıda imaret ve hayrat yapmış ve Mekke’nin içinde bir kuyu yaptırmıştı. Daha evvel zikredildiği gibi çok adil biriydi ki bir gün onun Anadolu’da bulunan çocuğunun hakkında önemli görülen suçların başında gelen devlet hazinesinin tasarrufu veya kötüye kullanıldığı cihetiyle şikâyet geldi. Ebu Said, bunun anlamının ne olduğunu soruyordu. Çoban, Anadolu’ya giderek oğlunun yakasından tutup padişaha getirdi ve Ebu Said’e: “Siyaseten ne yapmak istersen yerine getir.” dedi. Bu durum, onun bilgeliğinin tezahürüyü.

Çoban öldüğünde ondan geriye bir kız çocuğu kaldı, adı Bağdat Hatun³¹⁴ idi ve bu hatun ömrünün sonuna dek Ebu Said’in hatunu olarak kaldı. Ebu Said, öldüğünde civar illere gönderdiği yarlıklar etkili oluyordu. Bu muazzam hatunun durumundan kısa bir şekilde Arpa Han’ın cülusu kısmında bahsedilecek.

Bu yıldan sonra Ebu Said’in devleti, her geçen gün ziyadeleşti. İkbalinin yıldızı güneşten daha parlak oldu. Bu iki-üç yıl zarfında bir gün fesat ehlinde bir grup bir yalan ortaya attılar. Gün gibi aşikâr olan bir yalanla, Bağdat Hatun’a iftira ettiler. Aslında dolaylı

³¹⁴ Bağdat Hatun, ilkin Şeyh Hasan-ı Bozorg olarak bilinen Emir Şeyh Hasan Celayir ile evlendi. Ebu Said Bahadır Han, güzelliği ile meşhur Bağdat Hatun’u gördüğü Bağdat Hatun 20’li yaşlardaydı. Ebu Said, Cengiz yasasına dayanarak onu Emir Çoban’dan istedi. Bağdat Hatun’un boşanması fikrini hoş görmeyen Emir Çoban, Ebu Said’in fikrinin değişme ihtimaline karşı kızını ve damadını Karabağ tarafına gönderdi. bu olaydan sonra Ebu Said, Emir Çoban ve çocukları hakkında su-i zan duymaya başladı. Dımışk Hoca öldürüldü. Emir Çoban Herat melikine sığındı, ancak Herat emiri Gıyaseddin Kert onu öldürdü ve parmaklarını da Ebu Said’e gönderdi; Abbas Kadyani, a.g.e. s. 635.

olarak Ebu Said'e kast ettiler. Bu sebeple onun başında toplandılar. Büyük ve adil II. Anuşirvan'ın noyanı Şeyh Hasan Noyan –ki bugün Cengiz Han'ın memleketinin başkentinin sorumluluğu onun omuzlarında ve dönemin hanının naibi- Anadolu serhatlerine geçer. Padişah Ebu Said vefat edince aslî merkeze geri döner.

Bu yegâne hücrenin ölümünün ardından memleketin bütün işleri vezirin omuzlarına yüklendi. Vezir, öyle bir idareci idi ki memleketin idarî işlerini doğru bir şekilde ele aldı. Seyfiye ve kalemiye işlerinde de mahirdi. Cihan padişahı Ebu Said'in sarayında büyük bir emir olan ve diğer vezirlerle uyum içinde olan bu büyük emir Şerefü'l-Hak ve'd-din Mahmud Şah idi. İran halkı ve askeri iki üç yıl boyunca onun merhametinin gölgesinde refah içinde yaşadı. Sonunda fesat ehli olanlar bu vezirin de ölümüne sebep olurlar. Fesat ehli olan bir grup dönemin padişahının huzurunda onu padişaha karşı kötilediler. İşlerinde bir süre sıkıntı yaşadysa da daha sonra aslî görevine tekrar döndü ve şahın yakınında olup aynı mertebede devam etti.

Ebu Said başarılı bir dönem geçirdi. Şansı yaver giden padişah, bütün zamanını güzel yüzlü insanlarla sohbet ederek lezzet almaya, semazenlerden semah tadı almaya, sazlı-sözlü şölenlerden keyif almaya ayırdı. İlme, ilim erbabının taleplerini karşılamaya meyilli olduğundan çoğu zaman meclisinde âlimleri, şairleri ve sanatkârları hazır bulundururdu. Sanatı, dinî ve dünyevî adabı öğrenmekle meşgul olurdu. Çok iyi derecede Farsça ve Moğolca yazıyordu. Güzel şiir okurdu. Kendi şiirlerinden bir kıta;

Allah zat-ı pakine ki şahlığımızı vermiştir
Ki dünya gamı da mutluluğu da bana gururdur
Aklı olan kimse bu dünyaya hile etmez
Ki zamane hile ve fesat fazlasıyla mevcuttur
Binlerce şükür Allah'a ki devletimi bağışladı
Öyle ki hiçbir insana bahşedilmemiştir
Biri ki millet İslam'ı dönemimde kabul etmiştir
Ki bütün müminlerin bütün nefisleri bununla mutludur
İkincisi bütün insanların istediği hayır,
Gönlümde, dünya muradı için sonsuzdur
Üçüncüsü dünyanın tacı, tahtı, memleketi
O ata ve babadan olanlar memnundur
Dördüncüsü odur ki bütün murad
Şükür allah'a ki bu saadetimi vermiştir
Gönlümdeki Mısır'a gel ta ki candaki Dımışk'ı göresin
Ki gönlümün arzusu Bağdat havasıdır
Said bir kişinin sonsuzda ismini

Allah azze ve celle Ebu Said koymuştur

Bu şiir, şebânkâre'ye ulaştığında herkes onu cevaplama başladı ve şiir için tebrik ettiler. Bu eserin yazarı olan Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hasan şebânkâreî kelimeleri ile cesaret göstererek cevaben bir şiir yazdı.

Zamanın gnl cihan padişahından ötürü mutludur

Ki zamanın ehlini adaletle mutlu etmiştir

Allah celle celaluhu kendinden inayet buyurmuştur

Yeryüzünün tüm memleketlerini ona vermiştir

Zaman boyun eğmiş, felek dost olmuş, yaşam itaatkâr

Dünya onun devletinde cennet yeridir

Ne fazilettir ki onun hakkında yapmamış olsun Allah

İlkin dünya, adaletinden tezyin olundu

İkincisi ki İşlam milletinin ve sancağının gölgesi

Yardımyla memleket genişlemiş

Üçüncüsü Fırat suyundan ta Ceyhun'a

Onun emrinin hükmü yazılmıştır

Dördüncüsü onun döneminde her nerede sanat varsa

Sultanın şahsı o kimse için güneşten daha güçlüdür

Beşincisi eşi benzeri olmayan Allah'ın inayetiyle

Gnl merhametli, kendi bağışlayıcı ve eli civanmert

Söylenilir ki Dımışk ve Mısır cennettir, naimdir

Dokuzuncu padişahın yanında iklim, Bağdat'tır

Onun döneminde çok sayıda hadisat meydana geldi ki bunların hepsini yazarsak çok uzun olur. Öyle bir padişahtı ki onun dokuz yıllık saltanatında dokuz devleti kendine bağlamayı başardı. şam, Mısır, Hint, Sind (Çin) gibi ülkelerden fazlasıyla mal, hediye ve vergiler gönderilirdi.

H. 728 (1327/1328) senesinde Hint memleketlerinin sultanı Ebu'l-Mücahid Muhammed Tuğluk şah'tır.³¹⁵ Onun döneminde on iki bin fersahlık Hint memleketinin ucu gezenle buluştu. İşlamiyet'i Hindistan'ın dört bir yanına yayar. Puthanelerin hemen hepsini yıkar ve putları kırar, bu durumu da etraftaki devlet ve milletlere yayar. Büyüklüğü, adaleti güneşten daha belirgindir. Kaç (bin?) eşek yüküyle hazine, mücevherler, hediyeler, parlak ve güzel kumaşlar, yakut, elmaştan kemerler, deri, buhur, kâfur, bitkisel ilaçlar ve elçiler göndermişti. Kendisini hürmete layık görmüyordu. Birkaç fil, pars, zebra, kaplan, gergedan,

³¹⁵ Geniş bilgi için; bkz. T. W. Haig, "Tuğluk (Tağlak)", MEB İşlâm Ans. C. 12-1, İstanbul: MEB Yay. 1979, s. 482-483.

papağan ve zebad kedisi, kartal ve bahrî, bulunmaz ölçüde altın ki yük hayvanlarıyla her şehre ulaşırlardı. Elitlerden ve haciplerden ismi Emir Abdullah olan ve vezirlerden İhtisanîn yanı sıra 500-600 kişi deniz yoluyla gönderildiler. Bu haber sultana ulaştığında, onlar hangi şehre ulaşırlarsa kendilerine kılavuzluk yapılmasını ve onları gruplar halinde saraya yetiştirmelerini emretti. Bu minval üzere onları Sultaniye şehrine ulaştırdılar. Hintli elçiler kendilerince yaklaşık bir ay kadar defalarca Sultaniye şehrine vardıkları halde kimse kendileriyle ilgilenmiyordu ve elçiler öylece yoruldu, üzüldüler. Vezirü'l-vüzera Gıyaseddin Muhammed b. Reşid'in onları kabul edip çağırması niçin geldiklerini sorması üzerine, padişahları tarafından dostluk ve iş birliği için gönderildiklerini söylediler. Sonra han, yüklerin büyük bir şölende dağıtılmasını buyurdu. Yüklerdeki eşyalar, emirlere ve askerlere dağıtıldı. Sultan Muhammed Tuğluk Şah³¹⁶ tarafından gönderilen hiçbir eşya padişahın hazinesini görmedi. Büyük şölenin tertip edildiği gün ordunun ve sarayın azametini göstermek için iki elçiye çağırıldılar. Elçiler, gözleriyle kıyamete tanıklık ettiler. Bayılıp yere yığılan bu iki elçinin bir süre konuşmaya takatleri kalmamıştı. Onları teşrif ve taltifle karşıladılar ve dostluk içeren mektuplarını cevapladılar. Daha sonra sultanın hizmetkârı ve tahsildarı olan Merağalı Seyyid İzzettin Yezdî'yi gönderdiler. Gur'da padişah gibi karşılanan bazı bilaklar ile Seyyid İzzettin taşlı bir yoldan geçerek yaklaşık altı ay zarfında Muhammed Şah'ın başkenti Delhi'ye ulaştı. Sultan Muhammed Şah'ın huzuruna çıktı. Şah, ona şemsiye ve değerli hediyeler sunarak onu değerli gördü ve ona kıymet verdi. Dua ve övgüsüne Sultan Ebu Said'i de ekledi. Ansızın, bilinmedik bir şekilde yere kapandı, diz çöktü ve gönderilen teşrif ile giyindi. Seyyid İzzettin üç ay kadar sultanın başkentinde kaldı. Kendisiyle Sultan Ebu Said'in sarayından götürdüğü maldan orada kaldığı üç ay boyunca Sultan Ebu Said için her gün bir altın tuman sadaka verdi. Sultan Muhammed Şah bu büyük himmete tanıklık ettiğinden şöyle dedi: "Ebu Said nasıl bir padişaktır ki onun bendelerinden biri onun sarayından, ordusundan bir süre uzak dursun, yabancı bir memlekete gelmiş olsun, gurbetin zahmetini ve yolculuğun eziyetini çekmiş olsun ve her gün padişahının canı için bir tuman sadaka versin. Ebu Said'in nasıl bir padişah olduğu bilinmelidir." Bundan ötürü heyecanlandı. Bir gün Seyyid İzzettin'e: "Kalk, içerdeki hazineye git ve orada gezin." dedi. Seyyid, hazineye girdi ve sultan onun ardından birini gönderdi ki her nasılsa bir şeyler alacak. Seyyid, o hazineye eşek yükleriyle yakut, zebrecet, elmas ve nefis mücevherler gördü. Altın ve gümüşle ilgilenmedi. Az da olsa bir dinara veya değerli bir madene bile bakmadı. Bir Kur'an-ı Kerim gördü. Kur'an'ın bir köşesinde asılı duran hemali aldı ve tahtın önüne gelip durdu. Sultan sordu: "Neden değerli herhangi bir şey almadın?" O da: "Bizi elçilikle gönderdiler, hamallık göreviyle değil." diye cevap verdi. Bu cevap Seyyid'in ihtiramının meziyetini, Ebu Said'in büyüklüğünü ve Sultan Muhammed Şah'ın heyecanını gösteriyordu.

Neticede Seyyid İzzettin'i temkinli bir şekilde göndermişlerdi ve felek ona gösterilen büyüklük ve hürmeti anlamlı kılıyordu. Döndüğünde, kendi kendine: "Eğer Muhammed Şah'ın benim şahsıma ve padişah için gönderdiği hediyelerin ne kadar olduğuna çaba gösterirsem hesaplayamayabilirim." dedi. Yakut, kırmızı taş, cevherlerden oluşan üç parçalık süs eşyalarını vermişti ki her bir parçası üç at veya üç deve yükü mala bedel oluyordu. Kıymeti

³¹⁶ Cavna Han, Hindistan'ın Varangal bölgesini ele geçirip buraya Sultanpur ismini vererek Müslüman bir kimlik kazandırmıştır. Bengal bölgesinin hâkimiyeti Firuz Şah'ın elindedir. Firuz Şah'ın ölmesi üzerine Bengal toprakları, Tuğluk'un kontrolüne geçer. Daha sonra babasının Bengal bölgesi üzerinde kurmuş olduğu hâkimiyeti öğrenen Cavna Han, babasını tebrik maksadıyla törenler tertip ettirdi. Ancak bu törenler sırasında Tuğluk ölür. Bundan sonra "Muhammed Şah" unvanını kullanan Cavna Han babasının yerine, devletin başına geçer; bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2013, s. 295.

yaklaşık yüz bin dinardır. Hediye­lik gönderdiği kumaşlar da bu üç parçalık eşya ile kıyaslanabilir. Bu, Sultan Ebu Said’in büyüklüğünün ve himmetinin kısa bir özetidir. Bahtı o denli açıktı ki yirmi sene boyunca tahtta kaldı. Hiçbir zaman yabancı bir atın toynağı onun memleketine girmemiştir. Hiçbir isyancı ona karşı varlık göstermemiştir. Allah Teâlâ ona çokça inayet etti. Görmediği çocuklarının haricinde dokuz erkek ve dokuz kız çocuğu vardı ve sadece bir kız çocuğundan mutluluk yaşadı. Ne fayda!

Bari (Allah (cc.)), onun devletinin ağacını meyve ile donattığından cümle arzusu kabul oluyordu. Yirmi yıl kadar süren saltanatı, bir asır gibi geçti. H. 736 senesinde kışlak olan Bağdat’a geçmeyi kararlaştırdı. Ansızın haberciler geldiler ve Batu Han’ın oğullarından Kıpçak hanı Özbek Han’ın İran ve Azerbaycan’ı ele geçirdiğine ve eskiden beri Batu’nun memleketine dâhil olduğu iddiasını Ebu Said’e bildirdiler. Bu iddialar restleşmelere dönüştü ve defalarca tekrar etti. Sultan Ebu Said bunu kabul etmeyip, askerlerini Derbend’den geçirmeye karar verdi. Bağdat’ta ilerlemeyi durdurup İran Karabağı’na ilerlemeyi emretti. Sonra veziri çağırarak, ona: “Sen, emirlerin neler yaptıklarını biliyorsun, emirlerin cümlesi sultandan uzaktır. Herkes sınırlarla meşguldür. Şeyh Hasan Rum diyarında ve Şeyh Ali Hafız da iklim-i rabi’de bulunuyorlardı. İklim-i rabi’ yani Horasan bölgesi Şeyh Ali Hafız’ın tımar bölgesiydi. Şeyh Ali Hafız’ın dayısı olan Ali Paşa ise Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Irak-ı Arap ile ilgileniyordu. Emir Mahmut Şah ise rikab-ı hümayunun mü­lazu­mı ve oğulları da ayrı ayrı Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve saire sınırların hâkimi idiler. Bu açıklamalar sana yeterli olmalıdır.” dedi.

Vezir, bunu duyduğunda perişan bir hal aldı. Adı sanı ne olursa olsun asker öldürmek onun işi değildi. Öldürmek, onun tabiatında yoktu. Buna cevap verecek gücü de yoktu. Ardından, duyduk ve itaat ediyoruz, deyip işleriyle meşgul olmaya başladı. Cihan padişahına, bu yönüyle kısmen de olsa ayrı düşünüyordu. Bu haddi aşmanın ve yorgunluğun şaraptan kaynaklandığı hususunda ittiba ettiler. Ertesi gün bu durum hararetli ve yakıcı bir ateşe dönüştü. Kâsenin dolduğu malum olundüğundan devlet erkânı hakkında kötü nazarı, zamanla ihaneti ve cefası açıklamaya ihtiyaç duymaz. On yedi gün ağır hastalandı. H. 736 (1335) senesinin Rebi’ü’l-ahir ayının on üçünde salı günü tahtı, bahtı geride bırakarak Cennet-i Rıdvan’a uğurlandı. Allah’ın rahmeti üzerine olsun. Bu çetin haber Şebân­kâre’ye ulaştığında ciğerleri dağladı. Saltanat bağına yeni geçmiş birine yüreğim yandı ve feryadım çıktı. Onun ardından birkaç beyit yazdım. Her ne kadar bu miskin­in şiiri uygun değilse de kitapta yazıldı. Bu beyitler sert ve ağır olursa benim nazlılığımdan kaynaklanır. Birkaç ham sözü mersiye şeklinde yazdım. Fazilet erbabı bu bendeyi mazur görerek kereminizle mazeretimi hafifletiniz.

Yüksek sesle figan ve dönen bu gökyüzü

Yok olmaktan figan ve akılsız zamanın cevri

Bu nasıl bir oyun ki hilecinin çarkı döner

Nasıl bir oyundu ki feleğin elindeydi yanlışlar

Di ayında bulutlar kaplarken semayı, inlemem nafileydi

Nisan ayında bulutlar kaplarken her yeri ağlamam beyhudeydi

Canım ve gönlüm yandığında, tenimi ve giysimi parçalayayım

Şah-ı cihanın ölümünün gamından, mateminden yanayım
Allah'ın dininin yücesi, Cengiz neslinin ışıǒı
Bahadır Han, yerin ve zamanın padişahı
Cihan sahibi civanbaht, yedi iklimin padişahı
Halkların koruyucusu, şahlık merkezinin iftiharı
Şah-ı cihanbahş, Ebu Said'e özlem
Ki şahlık makamından yerin altına konulan
Rebi'ü'l-ahirin on üçünde Salı günü
Yedi yüz otuz altı senesi, Kur'an hükmü
O kimse ki otuz beşinci yıl ile makbul olagelsin
Amcası Gazan'ın devri başlamış olsun
Osfend ayından altı gün geçip
Ki Farşlılarca vergi vakti olup
Koca sultan tahtından bahtından oldu
Ruhu aslî memlekete göç edip durdu
Mezarda nazenin endama ve tene hasret
Tacını tahtını kenara koyan şaha özlem
Onun lütfunun ölçüsüne hasret
İkram ve izzet madeni şaha özlem
Mualla burcunun, kerem köşkünün özlemi
Emniyet mülkünün ve aman şehrinin özlemi
Herkes ki duyar onun adaletine bin özlem
Ayrılığı dünya ehlinin canına elem
Hangi gönül ki yanmadı onun ayrılığından
Hangi göz ki ağlamadı ayrılığından
Ölümüne, Azrail bile ağladı
Canından gençliğini aldığında
Gökyüzünden yedi saray ve bir taht düşerse
Ve eğer gökyüzünden parlak yıldızlar dökülürse
Eğer dünya kandan derya olursa

Eğer ateş gökyüzünün yüreğini dağlarsa
Ne fayda ki Yaratan'ın hükmü budur
Ki hiçbir nefis ölümsüz kalamaz
Her kişi ki içmelidir, çaresiz
Zamanın “küllu men aleyha fan”camından
Baki olan Allah'tır ve O'nun saltanatı hak
Kahir, Kahhar, Rahim, Rahman ve muhakkak
Ey büyüklük sahibi Allah'ım! Sen, onun ruh-u pakını
Kereminle dâhil eyle Cennet-i Cavidan'a

Sultan Ebu Said, uzun veya kısa biri değildi. Güzel yüzlü biri idi. Beyaz ile sarı arası bir renge sahipti. Fazlaca Moğol'a da benzemeyen, ne çok iri ne de çok küçük gözleri vardı. Ölçülü davranışları, hoş bir sohbeti, yumuşak ve latif bir sesi, açık bir konuşması olan biriydi. Çok sayıda hanımı olan Ebu Said'in esas hanımı, amcası Gazan Han'ın kızı Ulçek Hatun³¹⁷ idi. Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'un yanında mutlu olduğu kadar diğer hanımların yanında mutlu değildi. Ömrünün sonlarında Dımışk Hoca'nın kızı Dilşad Hatun'u aldı ve onu da çokça seviyordu. Bağdat Hatun, bu hanımı kıskanıyordu. Sultan Ebu Said Han'ın daima bir çocuk sahibi olma arzusu vardı. Allah Teâlâ, bu arzusunu ömrünün sonuna dek ona nasip etmedi fakat vefat ettiğinde Dilşad Hatun hamile idi ve sultanın vefatından yedi ay sonra Dilşad Hatun'un bir kızı oldu.

Ebu Said'in baştan sona zikrolunan ahvali budur. Şimdi onun vefatından sonra olan hadiseleri yazalım. Allah'ın inayetiyle... Allah bilendir.

3.3. Arpa Han'ın Cülusu ve Saltanatı

Ebu Said vefat ettiğinde, çadırdaki hazırda bulunanlar arasında vezirlerden Gıyaseddin Muhammed ve Emir Şerafettin Mahmut Şah haricinde kimse yoktu. Ebu Said'in vefat ettiği gece Emir Şerafettin Mahmut Şah ve vezir birlikte idiler ve olası durumlar için önlemler almakla meşgul idiler. İlk maslahatları, emirlerin bir araya gelmelerini sağlayarak hanlık mevzusunu dile getirmek ve böylelikle padişahlık tayinini kolaylaştırmak oldu. Sultan Ebu Said'in Satı Bik ismindeki kız kardeşinin de maslahatı bu yöndeydi. Başka bir şey bu hükme karşı ileri sürülemeyeceğinden, vezir: “Eğer ayrıca sözlü bir şekilde kavga edecek olursak ve padişahlık müstakil olmayacaksa halk eziyet çekecek ve haksız yere kan dökülecek.” dedi. Sultan Ebu Said, öleceğinin emarelerini gördüğü zaman: “Eğer ölüm bize gelirse Toluy'un soyundan ismi Arpa olan bir şehzadeye padişahlığı bırakmışım, onu tahtıma çıkarınız.” dediği söylenilir.

Bunlar konuşulduğunda orada hazır bulunan, ileri görüşlülüğü ile de tanınan Emir Şerafettin Mahmut Şah, vezirin amacının Ebu Said'in vasiyet yetkisini almak olduğunu anladı. Emir Şerafettin Mahmut Şah, bu şehzadeyi görüyor, tanıyordu. Onunla geçmişe dayanan bir dostluğa sahipti. Emir Şerafettin Mahmut Şah: “Eğer öyleyse Toluy Han'ın neslinden bir padişahzadeye bu haberi götürebilirim.” dedi. Vezir: “Onu aynı an getirmeli ve

³¹⁷ Ölçek veya Elçek Hatun

tahta oturtulmalılar.” dedi. Emir Mahmut Şah derhal atına binip, o gece Arpa’nın çadırına gitti. Arpa’yı bu yönetim sorumluluğu için kötü bir hal aldı. Bu hal, Ebu Said’in onu her gün tayin edip, onu tanımayan birilerine tanıtması kadar kötüydü. Ebu Said’den başka adını, sanını bilen yoktu. Arpa, bir gece yarısı Emir Şerafettin Mahmut Şah’ın kendi evine geldiğini gördü ve korktu. Arpa, kendi kendine: “Ne oluyor?” dedi. Emir, ona: “Korkma, güzel bir iş için geldim, kalk ve benimle gel.” dedi. Arpa kalkıp, kılıcını kuşandı ve Emir Mahmut Şah’la birlikte gittiler. Ebu Said’in çadırına vardıklarında Ebu Said’in annesi Hacı Hatun’u hazır bulundurdular. Ebu Said’in kız kardeşi Satı Bik ile ittifak yapıp Arpa’ya padişahlık selamı vererek ona biat ettiler. Ertesi gün, sultanın ölümünü açıkladılar ve taziyeleri kabul etmeye başladılar. Cuma günü, hutbeyi Arpa Han adına okuttular. Unvan olarak ona Sultan Muizü’ddünya ve’ddin Mahmut okuttular. Ertesi gün, H. 736 (1335) senesinin on sekizinci gününde İran Karabağ’da tahta çıktı. Aynı gün Sultan Ebu Said’in tabutunu cevherlerle süsleyip Sultaniye şehrine gönderdi.

Soy olarak Arpa Han’ın Hülagu’nun yeğeni Tukudi Kavi’nin oğlu olduğu ileri sürülür.³¹⁸ Moğol tarzını, geleneğini ve ayinlerini bilen fakat Tacik’i pek bilmeyen bir padişahı. Yiğit biriydi ve ilk iş olarak Özbek Han’ın askerilerini kırdı. Daha Ebu Said hayatta iken Özbek Han’ın Derbent’i ele geçirmek üzere planları vardı. Ebu Said’in vefat haberini aldığı anda Derbent’i geçerek Karabağ yakınlarına kadar geldi. Askerlerini, Kor Suyu kenarında konuşlandırdı. Arpa Han, Kıpçak askerlerinin saldırısını duyunca vezir ve emirlerle birlikte çok sayıda askeri de yanına alarak harekete geçti. Cesur bir şekilde Özbek Han’ın ordusunun karşısına çıktı. Kırk beş gün beklediler. İki üç gün savaştılar. Bu esnada sahrada yetişen bir ot türünü yiyen Kıpçak ordusunun atları telef oldular. Özbek Han, Arpa Han’ın ordusunun her anlamda kendi ordusundan üstün olduğunu anlayınca gece yarısı devasa bir ateşin yakılmasını emretti ve bu arada kaçış planını tasarladı. Arpa Han, muzaffer bir komutan ve sultan olarak tahta geri döndü. Bu, Arpa Han’ın ilk fethiydi. Arpa Han hatırı sayılır çok iş yaptı. Bütün bunlar halkın barış ve esenliği içindi.

3.3.1. Bağdat Hatun³¹⁹

Emir Çoban’ın kızıydı.³²⁰ Başta emir-i adil ve civanbaht padişah Cengiz Han’ın yakın dostlarından olan İlek Han Noyan’ın torunlarından Şeyh Hasan’ın eşi idi. Ebu Said Han vefat ettiğinde bir süre İran topraklarının hâkimi oldu. Bağdat Hatun, zaman ve mekânın padişahı Muzafferü’ddünya ve’ddin Muhammed (Halidullah Mülkuh ve saltaneh)’in³²¹ mürebbisidir

³¹⁸ Reşidüddin Fazlullah’ın oğlu vezir Gıyaseddin Muhammed Reşidî, bir dönem İlhanlı devlet kadrolarının oluşmasında etkili olan bir idarecidir. Reşidî, Hülagu’nun kardeşi Arıg Buka’nın haleflerinden olan Arpa Han’ı “ilhan” seçerek devletin başına geçmesinde rol oynadı; Fatemeh Rostami, “İlhanlıların Siyasi İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü”, *Yalova Sosyal Bilimler Der.* Yıl: 8, S. 17, Yalova, 2018, s. 235.

³¹⁹ Suldus aşiretinden Çoban bin Melik bin Tudun Noyan’ın kızıdır; bkz. Enver Konukçu, “Bağdat Hatun”, *TDV İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: TDV Yay. 1991, s. 444.

³²⁰ Cengiz Han’ın babası Yesügay Bahadır’ın yakın dostu olan Sorğan Şıra’nın soyundandır. Sorğan Şıra’dan ötürü bu kabile Sorğan Şıra kabilesi olarak adlandırılrsa da Cilavun, Sudun / Sodon veya Suldus / Suldus şeklinde de adlandırılır; bkz. Ebu’l-Fadl Nebel, a.g.e, s. 68-69.

³²¹ Yazarın ifadesine göre Sultan Ebu Said Han’ın sadece Dilşad Hatun’dan çocuğu vardı ve o da mezkûr hanın vefatından sonra dünyaya gelmişti. Dolayısıyla Ebu Said Han’ın Bağdat Hatun’dan çocuğu yoktu. Bağdat Hatun’un mürebbilik ettiği sultan Muzafferü’ddünya ve’ddin Muhammed ile evliliğine bakılacak olursa Arpa Han’ın küçük yaşta tahta çıkması dikkati çeken husus olacaktır. Daha önce devlet idaresinde Bağdat Hatun’un etkinliğini ve idareciliğini de göz önüne alacak olursak Arpa Han’ın devleti yönetme hususunda yetiştirdiğini söyleyebiliriz. Arpa Han’a verilen Muizü’ddünya ve’ddin Mahmut unvanı ile yukarıda zikrettiğimiz unvan arasında sıkı bir benzerlik bulunduğunu, dolayısıyla Bağdat Hatun’un evlendiği bu kişinin Arpa Han olduğunu savunuyoruz; bkz. Enver Konukçu, a.g.m. s. 444.

ve ondan iki çocuğa sahiptir.³²² Ebu Said Han'ın gönlü bu hatunda olduğundan Dımışk Hoca ve Emir Çoban aradan çekildiler. Moğol geleneğine göre Ebu Said Han, Bağdat Hatun'u tasarruf hakkına sahipti ve Şeyh Hasan Noyan'a ululardan birinin kızını uygun buldu. Ayrıca Şeyh Hasan'a lütuflarda bulunarak onu Bağdat Hatun'dan uzak tutmaya ikna etti. Şer'en verilen sözlerin ardından Bağdat Hatun, Ebu Said Bahadır Han'ın eşi oldu. Memleket işleriyle ilgilenen kadar ali bir kadındı. Onun adıyla etraftaki memleketlere yarlıkların yanı sıra sayısız nimetler de gönderildi. Fakat devlet erkânı daima sultanın yanında ileri geri konuşarak kadınlara güven olmadığını, böylelikle padişahın ona itimat etmemesini ileri sürüyorlardı. Ebu Said Han söylenenleri kabul etmedi. Birlikte aynı elbisenin içindeki bir vücut olduklarını göstermeye çalıştılar. Sonra, mutluluk ve şeref tahtının sahibi Dilşad Hatun'u, Sultan Ebu Said'in eşi olarak görmekteyiz. Dilşad Hatun³²³ buluğa ermişti. Dilşad Hatun, Bağdat Hatun'un yetiştirdiği bir yeğeni ve de komşusu idi. Güzel olan bu kızı Moğol geleneğine göre ki "nerede bir güzel olursa, o hanın hizmetine girmeli" anlayışı gereği Bağdat Hatun, kızı Ebu Said Han'a feda etti ve han da bunu kabul etti. Dilşad Hatun bir müddet padişahın eşi oldu ve Bağdat Hatun yaptıkları için pişman olmuştu. Ancak üzölmek fayda sağlamıyordu. Ebu Said vefat ettiğinde ise utancından başını kaldıramıyordu. Arpa Han'a da iltica etmeyen Bağdat Hatun'u, Ebu Said'in vefatından sonra Arpa Han her ne kadar istediye de bu mümkün olmuyordu. Bağdat Hatun'un hasetçileri Arpa Han'a, Ebu Said'in zehirlendiğini ve zehrin Bağdat Hatun tarafından verildiğini bilgisini sundular. Bağdat Hatun tarafından yazıldığı ileri sürölen bir mektup ele geçirilir. Mektupta yazılanlara göre Bağdat Hatun'un Özbek Han ile ittifak halinde olduğu ve Arpa Han ile muhalefet halinde olduğu söylenilir. Arpa Han öfkeli bir padişah olduğundan güvensizlik ihtimali üzerine Bağdat Hatun'u öldürmek istedi. Bir gün Bağdat Hatun hamamda iken onun işini bitirmek üzere müvekkiller gönderdi. H. 736 (1336) senesinin Rebiü'l-Ahir ayının sonlarında Bağdat Hatun'u asalarla öldürdüler. Bu büyük hatunun sonu feci oldu, Ebu Said ve ona yazık oldu. Hak Teâlâ dönemin padişahı Halidullah Mülkuh ve Saltane³²⁴ ile Şeyh Hasan Noyan'ın sözündeki Nuşirevan'ı, Halidü'd-devle'yi berhüdar eylesin.

3.3.2. Emir Şerefü'l-Hak ve'd-din Mahmut Şah Tab-ı Misvah

Türk asıllı olan Mahmut Şah,³²⁵ yaş itibariyle kardeşi Mübarek Şah'tan büyük idi. Eskiden beri İran memleketinin işlerini düzenlemek üzere İncu idaresinde bulunuyordu. İncu'nun has adamlarından ve büyük divanın sorumlularından biri idi. İncu, Fars memleketini Mübarek ve Mahmut isimli bu iki kardeşe tımar etmişti. Her iki emir de yeterli bilgi ve donanımın yanı sıra ihtişama sahiptiler. Kardeşlerden biri merkezde bulunur ve diğeri de memleketin işleriyle ilgilenirdi. Bunlar ölçüsüz nimetlere ve sayısız nokerlere sahiptiler. Adil

³²² Bağdat Hatun'un, Şeyh Hasan Noyan ve Ebu Said Han'dan başka bir evlilik yapmış olma olasılığı söz konusudur. Yazarın ileri sürdüğü Ebu Said'in çocuklarının olmadığı ve olan çocuğun da Ebu Said'in vefatından sonra Dilşad Hatun'dan olan oğludur; bkz. Enver Konukçu, a.g.m. s. 444.

³²³ Şemseddin Sami, "Dilşad Hatun", "Kamus-u Â'lam", C: 3, İstanbul, H. 1308, s. 2152.

³²⁴ Cümle içindeki "dönemin padişahı Halidullah Mülkuh ve Sultane" ibaresinden yola çıkarak doksan birinci dipnotta ileri sürdüğümüz gibi işaretler Bağdat Hatun'un Arpa Han ile evlendiğini ihtimalini artırıyor.

³²⁵ Şebânkâreî, Mahmut Şah ve kardeşi Mübarek Şah'ı, İncu'nun has adamları ve büyük divanın sorumluları olarak ele alır. Rıza Kurtuluş, Mahmut Şah'ı, İlhanlı hükümdarı Olcaytu tarafından kurulan hassa arazilerine karşılık gelen "incu" idaresiyle görevlendirildiğini ve bundan sonra "Al-i İncu" şeklinde anılacak İncuların kurucusu olarak Şerafettin Muhammed Şah'ı gösterir; bkz. Rıza Kurtuluş, "İncülular", TDV İslâm Ans. C. 22, İstanbul: TDV Yay. 2000, s. 280. Osman Gazi Özgüdenli "incü" kavramının Eski Uygur ve Moğol metinlerinde "ençü, inçü, enci" şekillerinde yazıldığını ve çeşitli sözlüklerde köle, miras, çeyiz, kul gibi anlamlarıyla karşılandığını ifade eder; bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", TDV İslâm Ans. C. 22, İstanbul: TDV Yay. 2000, s. 281.

ve insaf sahibi idiler. O hükümete yed-i beyda³²⁶ dokundu. Emir Mübarek Şah vefat ettiğinde dönemin padişahının hükmü ile Fars memleketinin işleri Şerafeddin Mahmut Şah'a bırakılır. O da Fars memleketinin mutasarrıflığına ve yönetimine Cemalettin İbrahim'in oğullarını getirdi. Kazara, Melik İzzettin Abdülaziz ve Emir Şerafettin Mahmut Şah arasında bir husumet yaşandı. Melik İzzettin donanımlı ve güvenilir biri olduğundan Emir Şerafettin rahatlıkla ona güvenebiliyordu. Melik İzzettin, Emir Çoban'ın ok darbesiyle ölünce yönetim ve idare konusundaki işler tekrardan Emir Şerafettin Mahmut'un omuzlarında kaldı. Emir Şerafettin, Sultan Ebu Said'i yücelterek onun iltifatına mazhar oldu. Yaptıkları ile isminden bahsettiren Emir Şerafettin için Ebu Said inayetleri artırıyordu. Emir Şerafettin, yönetimde öyle bir yetkinlik kazandı ki Irak, Irakeyn, Fars, Isfahan, Kirman ve Lor dâhil sultanın tüm topraklarından sorumlu oldu. Çoban vefat ettiğinde emirlik ona kaldı ve onun al damgası etraftaki memleketlere gönderildi. Emir Çoban'ın vefatının ardından tahta geçen Mahmud Şah adaletli, iyi kalpli biri olan büyük oğlu Emir Mesud Şah'a Kirman ve Mekran merkezinden Çin ve Hint sınırlarına kadar olan toprakları verdi. Mahmud Şah tahtı oğlu Mesud Şah'a bırakarak ona devleti ve tahtı kendisine bıraktığının bir alameti olarak şemsiye, ordu, ödülleri ve köleler verdi. Diğer oğlu Nuşirevan-ı Sani, büyük emir, devletli, şevket ve heybet sahibi Gıyasü'd-dünya ve'd-din Keyhüsrev'i Fars tahtının mutlak naibi tayin ederek Mesud Şah'a verilen topraklardan geriye kalan Fars topraklarını da ona verdi. O, memleketin yönetiminde Hz. Ömer'in adaletini tesis etti ve Gazanilerin töresini canlandırdı. Abdarın kılıcı ile zulmün tozunu yele verdi. Şiraz'da bozgunculuk yapan bir topluluğun boynunu vurdular. Kılıcının kendisine verdiği güvenle Şiraz tahtında oturmaktadır. Kılıç korkusundan asilerin başlarını dışarı çıkarmaya cüretleri kalmamıştı. Öyle ki o yıl içerisinde üç kez taht değişikliği yaşanmasına rağmen hiç kimse isyan etme cüretinde bulunamadı. Bir dükkândan izin olmaksızın bir elma dahi almaya cüretleri yoktu. Bu dönemde, yollarda kılavuz olmaksızın altın ve değerli eşyalarla yüklü atlar güvenle ilerleyebiliyordu. Allah Teâlâ onu ve kıyamete dek sürecek olan devletini payidar kılsın.

Emir Şerafeddin Mahmud Şah'ın devletinin ve saadetinin yıldızı her geçen gün daha da parlıyordu. Padişah Ebu Said, yönetim işlerini kengeşi toplamadan yürütmezdi ve her işi kendisine danışır. Dönemin padişahı tüm işlerinde ona danışır ve dönemin veziri Gıyaseddin Muhammed b. Reşit de memleketin işlerini onunla birlikte ele alırdı. Birbirleriyle vuslat nikâhı yapmışlardı. Bu minval üzere H. 735 (1334/1335) senesine kadar, az bir süre de olsa talih Emir Şerafeddin Mahmud Şah ve oğlu Celaleddin Mesud Şah'tan yana oldu. Bir gün, bir sofranın başında kopan bir gürültü oldu ve Celaleddin Mesud Şah'ın yardımcısı eve sığınarak, Emir Şerafeddin Mahmud ve Celaleddin Mesud'a sığındı. Ertesi gün Ebu Said Han, Emir Şerafeddin'e serzenişte bulunarak duruma üzüldüğünü belirtti. Ebu Said Han: "Ben, sana ve çocuklarına İran ve Turan'ın tamamını vermişim ve çocuğun benim karşımda edepsizlik yapıyor." dedi. Emir Şerafeddin akilane bir biçimde özürler dileyerek: "Bunlar iki genç çocuktur ve birbirleriyle tartışmışlar, arbede olmuştur. Mesud'un çocuğunun hitabını yoldan geçenler de duydu." dedi. İki üç gün boyunca sultan Ebu Said'in zihnini şüpheler kemiriyordu. Çözümü ise Emir Şerafeddin Mahmud Şah'ı Şiraz'a göndermekte buldu. Emir

³²⁶ Kuran-ı Kerim'de Taha/22, Neml/12 ve Kasas/29-32 surelerinde geçen Hz. Musa'ya dair mucizedir. Musa (as)'ın elini koynuna koyup çıkardığında bembeyaz bir ışık saçtığı bilgisine ulaşılır. Tevrat'a göre Hz. Musa (as)'ın Medyen/Midyan kâhini Yetro'nun sürüsünü otlatırken bir ateş gördüğü ve Tanrı'nın ateş içerisinde seslenerek Musa peygamberi İsrailoğullarının Firavun'dan kurtarmak üzere kendisine mucize olarak da bu mucizeyi vermiştir; bkz. Ömer Faruk Harman, "Yed-i Beyzâ", TDV İslâm Ans. C. 43, İstanbul: TDV Yay. 2013, s. 376.

Şerafeddin, Fars memleketinin yoğun işleriyle meşgul olursa sultanın öfkesi nispeten de olsa dinecekti.

Allah, padişahın harekete geçmesini emretti ve Emir Şerafeddin iki üç gün İsfahan'da kaldı. Emir Şerafeddin, sessizce Şiraz'a gelerek halkı ve olan hadiseleri rapor etti. Divanî ve has malların kaydını oluşturdu. Şiraz, Emir Şerafeddin'in yıldızının parladığı şehir idi. Bu süre zarfında devlet, Şiraz emirleri tarafından idare ediliyordu. Şiraz, Fars eyaletinin merkezi konumunda idi. Memleketin tüm kademelerinde işlerin yolunda olduğu ileri sürülürse, cihangir padişahın öfkesinin dinebileceği umut ediliyordu. Böylece, görkemli bir hazırlığın ardından bir elçi sultana gönderildi. Aynı zamanda, sultanın hizmetine sunulmak üzere bir ordu tertip edilerek gönderilen elçi aracılığıyla padişahın merhametine nail olunmak isteniliyordu. Bu güzel tutumlar padişah ile Celaleddin Mesud Şah arasında yeni bir barış ortamı hazırlarken, Celaleddin Mesud Şah'a da yeni bir sorumluluk gözüküyordu. Gıyaseddin Keyhüsrev'in emirzadesine merhamet olundu. Fars ve Kirman eyaletlerinin yanı sıra babasının idaresindeki yerler de onun idaresine bırakıldı. Celaleddin Mesud Şah da babasının mülazımlığını yapmak üzere görevlendirildi ve bu iki kişi merkezde yönetiminde yetkin kılındı.

Sultanın vefatıyla birlikte devleti de sona erer. Sultanın ölümünden evvel zikrolunduğu gibi Emir Şerafeddin Mahmud Şah, Arpa Han'ın devleti için çaba gösterir. Mahmud Şah'ın âdeti gereği, kendine yaraşır şekilde Arpa Han'ın başkentinde şartları en iyi şekilde yerine getirirdi. Hilecilerin, vefasızların yıldızları çabuk söner. Ancak haset ehli bir topluluk, dönemin veziri ve onun arasında ileri geri konuşmaya başladılar. Bunların gammazlıklarından, bu ikisinin arası açıldı. Emir Şerafeddin'in yanında, vezirin Batu'nun tarafını tuttuğunu; vezirin yanında Emir Şerafeddin'in kendisine güvenmediğini; Arpa Han'ın yanında da Emir Şerafeddin'in Arpa Han'a ilgisi için pişman olduğunu ve Emir Şerafeddin'in Özbek Han'la yazıştığını gammazladılar. Ayrıca Emir Şerafeddin'in Rum tarafına, Şeyh Hasan'a da mektup yazıldığını ve dayısı Ebu Said'in, Emir Ali Paşa ile ittifak yaptığı dedikodusunu yaydılar. Bunun üzerine vezir ve Arpa Han, Emir Şerafeddin hakkında zanda bulundular. Dönemin padişahı kimden şüphelenir veya kime töhmette bulunursa onun yıldızı sönerdi. Padişah, bir gün Türklerden birini çağırarak merhum emiri öldürmeye gönderdi. O lanetli de muhassıl olarak gönderildiğinden: "Arpa Han, bizi, sizden malı tahsil etmek üzere gönderdi." dedi. Emir Şerafeddin ölümünden habersiz olduğundan, cevabı sert oldu. Ansızın, korkmadan kılıcını çekti. Emir, gelen kişinin kılıcına davranacağı hissine kapılarak önce davrandı. Muhassıl olarak gönderilen kişi, zat-ı adilane emiri öldürdü.

Sonra bu kişi, Arpa Han'ın yarlığının hükmüyle Mahmud Şah'ın ölümüne sebep olan vezire gitti. Vezir de ölümünden habersizdi. Vezir, la havle ve la kuvvete illa billah çekip: "Onu saltanata getirene karşı vefası buysa, bize ne yapar?" dedi.

Evet, feleğin çarkı böyledir. Allah, onu cennet bahçesinde meleklerle yar etsin. Onun çocuklarına devletinden ve mülkünden ayrı ayrı pay versin. Durum baştan sona böyledir. Allah bilendir.

3.3.3. Arpa Han ve Vezirin Durumları, Bunların Oyrat Askerlerince Öldürülmesi

Arpa Han yönetimi ele aldıktan sonra Ebu Said'in kız kardeşi ile nikâh kıydı. Emir Şerafeddin ve Bağdat Hatun'u öldürttü. İktidarı ele geçirdiğinden son derece gurur duyuyordu. Vezir, Arpa Han'ın henüz iktidarının tam anlamıyla kabul edilmediği yönünde

sürekli kendisini uyarıyordu. Vezirin gerekçesi ise her bir emirin bir memleketin başına geçtiği ve Arpa Han'ın padişahlığını kabul etmeyen üç emirin bulunduğuydı. Biri, Elkan Noyan'ın torunu olan Şeyh Hasan Noyan³²⁷ ki kendisinin oyu olmaksızın hiçbir işin yapılmazdı. Özellikle Emir Şerafeddin'in oğlu Mahmud Şah yani Celaleddin Mesud Şah, Şeyh Hasan'ın hizmetinde olan biridir. Diğer yandan Ebu Said'in dayısı olan Ali Paşa³²⁸ Diyarbakır, Musul, Kürdistan ve Bağdat üzerinde kurmuş olduğu otoriteye karşı rüzgârın dahi ödü kopuyor. Üstelik bu sayılan eyaletlerdeki halk, senin padişahlığına razı değil. Horasan'ın hamisi olan Şeyh Ali de Maverâünnehir'deki hanlara daha yakındır. Bunların korkunç hileleri var. Vezir bu üç ismi ileri sürdükten sonra Arpa Han: "Asıl başkent ve sultanlık ordusu bizde olduktan sonra gerek var mı?" dedi.

Arpa Han, bu süreç içerisinde Oyrat³²⁹ askerlerinin saldırısı ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine Ali Paşa harekete geçti. Hadise şöyle cereyan etmişti. Arpa Han, eskiden beri emir olan Emir Sevinc'in kardeşi Emir Ürgenc'i Ali Paşa'ya elçi olarak göndermiş ve merhamet içeren bir yarlıg yazmıştı. Yarlıkta: "Git, onu mutlu et ve ona iyilikle davran." deniliyordu. Ürgenc, Ali Paşa'nın memleketine vardığında onun azametini gördü. Allah'ın kazası tecelli ediyordu. Ürgenc, Ali Paşa ile anlaşarak: "Benimle gel ki senin, tümü Uygur kabilelerinden olan askerlerin var ve benim de bir tümenlik askerim var ki senin askerlerinle eşdeğerdir. Bu gün işbirliği günüdür ve bunların hepsini Arpa Han'ın askerlerinden ayırmalıyız." dedi. Bu anlaşmayı sağlamlaştırarak Arpa Han'a karşı saldırı hazırlığına başlarlar. Arpa Han için ömrünün tandırından yiyecek ekmeği kalmamıştı. Arpa Han'a göre vefasızlar, onun ordusundan asker alarak kendisine ihanet etmişlerdi. Arpa Han, vezirle birlikte ordusunun başında Merağa hududuna vardı. İki ordu, o sahrada karşılaştı. H. 736 (1336) senesinin Ramazan'ının 17. günü, arabulucular her ne kadar bir barış ortamı hâsıl olsun diye çabaladıysa da Arpa Han ve vezir, sahip oldukları sultanlık ordusuyla gururlanarak: "Bizim on üç tümenlik askerimiz var, tüm Oyrat kabileleri ile Ali Paşa'nın toplamda iki tümeni var. Ne yapabilirler?" dediler. Bir hainliğin olduğunu, kaderin onlara ne cevap vereceğini bilemediler. Sonra Ürgenc, kendi himayesinde bulunan Uygur askerleriyle Ali Paşa'ya yardım edilmesini kararlaştırdı. Bir tümenin başındaki İsen Kutluk'un oğlu Emir Mahmud, kendi komutasındaki askerleri ile söylenenleri uyguladı. Her hâlükârda tümenlerinin başında hazır bulunan tüm emirler hainlik ittifakına katıldılar. Arpa Han, dahi bir adamdı. Arpa Han, vezire: "Bu emirlerin kalpleri temiz değil. Önce bunların çoğunu öldürmek ve sonra savaşmak gerekir." dedi. Vezir cevabında: "Zaman dardır, evvela çare düşmanı aşikâr etmeliyiz. Sonra icaplarına bakmalıyız." dedi. Aynı gün, elçiler savaş meydanına geldiler. Ramazan ayının 18. günü savaş nidaları yükseldi. Arpa Han ile vezir silahları kuşandılar. Vezir yiğitçe bir adamdı. Mertlikte ve cesarette benzeri yoktu ve askerine

³²⁷ Emir Şeyh Hasan b. Emir Hüseyin b. Akboğa şeklinde de kaynaklarda ismi zikredilen Şeyh Hasan-ı Bozorg, Elkan (İlkan) Noyan'ın torunudur. Şehzade Musa adına saltanat iddiasında bulunarak Oyratlardan Ali Paşa (Ebu Said Bahadır Han'ın dayısı) ile mücadele etmiştir; bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *TDV İslâm Ans. C. 16*, İstanbul: TDV Yay. 1997, s. 311. Celayirliiler hakkında; bkz. Haşim Recebzade, "Celayiriyân", *Ayine-i Miras*, 89/3/16 p, s. 109-130. Bkz. Muzaffer Ürekli, "Celayirliiler", *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, s. 264-265.

³²⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) (Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları)*, Ankara: Ankara Üni. DTCF Yay. 1972, s. 145.

³²⁹ Kendilerini Kalmuk olarak adlandıran bir Moğol halkının Türkçe adı. Radloff'un "Wörterbuch"unda Kalmak (Orta Asya şivelerinde), Kalmık (İdil şivelerinde), Kalmuk (Kırım tabirlerinde) şeklinde kullanıldığı ifade edilmektedir; bkz. W. Barthold, "Kalmuklar", *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 140. Ayrıca; bkz. Mirza Bala, "Kalmuklar", *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 141-142. Geniş bilgi için; bkz. Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", *TDV İslâm Ans. C. 24*, İstanbul: TDV Yay. 2001, s. 267-268.

güveniyordu. Emirlerin sahteliği ortaya çıksın diye askerlerini öyle bir düzene soktu ki kendisi sol tarafta yer aldı ve Arpa Han'a askerinin sağ tarafında durmasını söyledi. Amaç birlikte olmadıklarını, askerinin bazılarının vezir için ve bazılarının da Arpa Han için ayrı ayrı savaştıklarını göstermekti. İş erken başladı. Bunun üzerine vezir ile padişah yaklaşık yarım fersah birbirilerinden uzaklaştılar. İlk saldırıda Oyrat askerleri, birbirilerine karıştılar. Sağ taraftan Arpa Han'ın 200 (200.000?) atlı ile geldiği söylenilir. Ali Paşa bu durumu görünce kaçış planı yaptı. Ürgenc ve diğer hain emirler, işarete hazırıldılar. Arpa Han'ın askerlerinin galip geldiğini gördüklerinde, daha evvel anlaştıkları şekilde işaret verdiler, bağrışıp çağrıştılar. Bir seferde Arpa Han'ın askerlerinin ardından 5-6 tümen ayrıldı. Ali Paşa'nın askerlerine katıldılar. Ayrıca hileye başvurdular. Bir kişi vezire gelerek: "Sen ne durmuşsun, Arpa Han'ı öldürdüler ve askerler hezimete uğradı." dedi. Başka birileri de Arpa Han'a gidip: "Veziri paramparça etmişler, sen ne bekliyorsun." dediler. Bütün bunlarla birlikte az sayıda kalan askerler de bu haberi duyunca mağlup oldular. Vezir ümitsiz olmadı ve Arpa Han da sebat etti, her ikisi direndiler. Sonunda vezir, esir alındı. Arpa Han ise baskı ve zulmün tarafında durdu, sert bir gürz darbesi yiyinceye dek. İşkencelere maruz kaldı. Bu savaş meydanında düşman askeri dışında hiç kimse bulunmadı. Gün ışıldayınca gittiler, kimin nereden kaçtığını hiç kimse bilemedi. Hain olan emirler, Arpa Han'ın ordusunu yendiklerinden ve veziri de esir aldıklarından, Arpa Han'ın da kaçtığı haberini aldıklarından hepsi Ali Paşa'ya gelerek önünde diz çöktüler. Sonra: "Biat ve sorumluluk şartlarını yerine getirdik." dediler. Ali Paşa, hepsini övdü. Oyrat askerlerini, Arpa Han'ın çadırına gönderdi. Askerler, çok sayıda ganimet buldular. Ertesi gün Ali Paşa, Tebriz'e yönelmeyi kararlaştırdı. Askerlerini de yanına alarak gurur ve azametle oradan ayrıldı.

3.4. Musa Han'ın³³⁰ Cülusu³³¹

Baydu Han'ın Ali isimli oğlundan olan genç bir torunu vardı ki bu kişi Ali Paşa'nın hizmetinde idi. Bu çocuk, Bağdat'ta büyümüştü. Ali Paşa'nın kimi padişahzadeleri ülke yönetiminde değerlendirmek üzere seçtiği söylenilir.³³² Şair Bafî, Bağdat şehrinden gelir ve: "Beraberimde getirdiğim bir padişahzade var, Baydu Han'ın torunudur." dedi. Ali Paşa, çocuğun getirilmesini emreder. Onu getirdiklerinde, Ali Paşa baştan aşağı çocuğu süzer ve kendisinin devlet yönetimi için seçtiği çocuklardan daha fazla onda şehzadelik alametlerini görür. Onu tahta oturtarak adını Musa Han, unvanını da Nasirü'd-din koydu. Musa Han H.736 (1336) senesinin Ramazan ayının 20'sinde tahta oturdu. Musa Han tahta geçtiğinde baş gösteren ilk olay vezirin yargılanmasının istenmesiydi. Ebu Said Han döneminden beri Ali Paşa ile biat halinde olan vezir, kendi aralarında var olan yemine istianeden Ali Paşa'nın kendisine kast etmeyeceğini düşünüyordu. Vezir, Musa Han dönemindeki ilk günlerini yaşıyordu. Ali Paşa vezire bir elçi göndererek, vezirle anlaştıklarını ve bundan sonra ülke gündeminin ne tür bir sorunu veya hadisesi söz konusu olursa vezirden bunların kendisine rapor edilmesini istiyordu. Aynı zamanda defter ve malların kendi kullanımına sunulmasını

³³⁰ Muinüddin Celaleddin Muhammed Muallim Yezdi, *Tarih-i Al-i Muzaffer*, Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1346, s. 2.

³³¹ Mustafa Demir, *"İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler"*, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 652.

³³² Oyratlı Ali Paşa, Arpa Han'ın İlhanlı soyundan olmadığı gerekçesiyle onu ortadan kaldırıp, Musa Han'ı tahta geçirdi. Çobanoğulları ve Celayirlerin mücadelesinde ilkinden (muhtemelen Çobanoğulları) yana taraf tutarken Gıyaseddin Reşidî'nin doğrudan katlinde rolü vardı. İlhanlı Devleti yıkılmaya yüz tutarken Oyratların önderi olarak gövde gösterisinde bulundu. Oyratlar, onun ölümünden sonra tekrar farklı devletlere veya cenahlara taze kan oldular; bkz. Fatemeh Rostami, a.g.m. s. 238.

istiyordu. Vezir, kendisinin sağ bırakılmayacağını anlamıştı. Onların ardından onca kaba söz sarf ettikten sonra: “Hiçbir şekilde kurtulmayacağım. Ebu Said ve Arpa hanların öldürülmelerinin yanında benim de öldürülmem acayip olmaz.” dedi. Vezir, elçiyle gönderdiği mesajında ise sizler Allah’ı düşman eylediniz ve Allah size karşılığını verecek, diyordu. Vezir, bu mesajı gönderdiği günün gecesinde oklarla öldürüldü. Yeterince tecrübeli olmayan vezir, iyi bir Müslüman idi. Allah, onu affetsin.

Ali Paşa, veziri hallettiğinden atlılarla Arpa Han’ın aranılmasını istedi. Herkes Arpa Han’ı bulmak için adeta seferber olmuştu. Gilan’da halkın yakasından tutup, halka ağır eziyetler ederek Arpa Han’ı soruşturdular. Halk, korkusuz bir şekilde: “Ebu Said Ağa bizi kendi yurdunda barındı. Şimdi namert kimseler bize eziyet ederek bizleri bir bir öldürüyorlar. Onu H. 736 (1336) senesinin Şevval ayında öldürdüler ve ondan üç çocuk geriye kaldı ki bugün bunların nerde olduklarını bilmiyoruz.” dediler.

Arpa Han’ın da işi tamamdı. Ali Paşa, nökerlerin ve naiplerin cümlesini ülkenin farklı yerlerine göndererek memleketi ele geçirdi. Hazinesinin tamamını harcadı ve tüm vilayetlerin mallarını dağıttı. Adamları, Türklerden ve sert kalpli Moğollardan idi. Yağma için vilayetleri kendi aralarında paylaştırmışlardı. Her türlü işkenceye başvuruyorlardı. Halkın malları yağmalanıyordu. Şeyh Hasan Noyan ile aynı fikirde olan Ali Paşa, Şeyh Hasan Noyan’a elçiler göndererek: “Büyük emir sensin. Ben senin maslahatına muhtacım. Her şekilde senin buyruğuna uyarım.” diyordu. Şeyh Hasan da Ali Paşa’ya elçiler göndererek onun gönlünü okşuyordu. Şeyh Hasan: “Biten bu savaş tümüyle bir hatadır. Cengiz Han yasalarına göre hanlık mücadelesinde savaşa yer yoktur. Muhalefet kastıyla padişahın askerleri ve emirler arasında tefrika çıkaranlar yağma ve helak olur.” diyordu. Böylelikle Ali Paşa, büyüğü ve Hülagu’nun yeğeni olarak ifade ettiği Şeyh Hasan’a: “düşmanın gelip gelemeyeceği ölçüde bir orduya sahibim. Sizin gibi değerli zatların nazarında, kendimi padişahlığa yakın hissediyorum. Yakın zamanda da size geliyorum.” diyordu. Akıllıca stratejileri olan Şeyh Hasan Noyan ise bu sözlere karşı tedbirler alıyordu. Şeyh Hasan, güzel sözlerle Ali Paşa’yı güvende hissettirerek hatır gönül ile onu teselli ediyor ve etkisi altına alıyordu. Ali Paşa kurt gibiydi. Gurur şişesindeki şeytan yüzlü kişi olduğu söyleniliyordu. Ali Paşa ve Şeyh Hasan Noyan’ın her biri ayrı ayrı asker topluyorlardı. Bir keresinde başarılı olan Oyrat askerleri o yıl içerisinde gayet güçlü, cesur oldukları gibi aynı zamanda bolluk içinde idiler.

Şeyh Hasan Noyan kendi komutanlarıyla bir dizi görüşme yaptıktan sonra Gürcü askerlerini hazırladı ve bir takım önlemler aldı. H. 736 (1336) senesinin Kurban bayramı yaklaşıyordu. Kurban bayramından sonra Şeyh Hasan’ın askerleri Tebriz’e uzaklığı iki gün olan Karadrah’a doğru yol aldılar. Ali Paşa da askerle birlikte Ucan’dan ayrıldı. Ali Paşa aynı zamanda bir sulh ortamı olması için de beraberinde gir grup arabulucu götürdü. H. 736 (1336) senesinin Zilhicce ayının 14ünde iki ordu karşılaştı. İlk vuruşmalarda Oyrat askerleri galip geldiler. Şeyh Hasan’ın askerleri bunlara destek verdiler. İki taraftan da çok sayıda asker öldürülmüş, öyle ki savaş alanı boşalmıştı. Ali Paşa beraberindeki çok az sayıdaki askerle Rig Tepesi’ne gelerek orda durdu. Düşmana karşı galip gelmiş edasıyla avunuyordu. Zaferin kendilerine ait olduğunu savunuyordu. Sancağını yükselterek tepede durdu. Şeyh Hasan Noyan da yaklaşık yarım fersahlık mesafedeki bir tepede durarak sancağını yere dikti. Şeyh Hasan’ın yaklaşık bin askeri kalmıştı. Ali Paşa’ya askerlerini kırdığı için gönül koymuştu. Ansızın, Emir Celaleddin b. Mesud Şah b. Mahmud Şah, o cesur aslan, silahlarını kuşanmış olan bin atlı ile Şeyh Hasan’a ulaştı. Vaziyeti öğrendikten sonra askerleriyle saldırıya geçmeden evvel Şeyh Hasan’a: “Tepenin başında, Ali Paşa’yı görüyorsun değil mi?” dedi.

Şeyh Hasan da: “Eğer, o kişi Ali Paşa ise fırsatı iyi değerlendirmek gerekir.” dedi. İki bin hızlı süvariye ileri sürdüler. Ali Paşa da tepede durmuş idi. Kendilerine doğru gelen askerlerin düşman askeri miydi yoksa desteğe gelen bir grup asker miydi, bilemiyordu. Hezimet sonrası kardeşi Muhammed Bey’in yardıma geldiğini düşünüyordu. Bunun için öncü bir iki grup göndererek gelenlerin kim olduğundan emin olmak istiyordu. Bu öncü gruplar gidip durumu öğrenmeye çalıştılar ancak Muhammed Bey konusunda yanıldıklarını anladılar. Bunlar Emir Şeyh Hasan, Emir Mesud Şah ve bunların askerleriydiler. Ali Paşa’nın gönderdiği öncü gruplar kendi aralarında bölünüp olayın iç yüzünü tam olarak öğrenmek istediler. Bu öncü gruplar gecikince Ali Paşa bunların ardından bir iki grup daha atlı gönderdi. Askerinin çaresizliğini gören Ali Paşa sahraya kaçtı ve savaş meydanında ölen askerlerin arasında saklandı. Ali Paşa ölü taklidi yaptı. Emir Mesud Şah ve Şeyh Hasan ikisi birlikte: “Ali Paşa elbette buradadır.” diye bağıldılar. Atlıları savaş meydanı tarafına sürdüler. Bir süvari ölen askerlerin arasında gezinerek onu aramaya başladı. Padişahane kuşanan birinin ölümlerinin arasında kazara hareket ettiğini gördü. Süvari, o kişiyi bulduğunda onun Ali Paşa olduğunu ve yaşadığını söyledi. Durumu teyit etmek için gönderilen biri ise üzerindeki Mısır ipeğinden dokunmuş elbiselerin sıradan bir asker elbisesi olmadığını ve bunun Ali Paşa olabileceğini söyledi. Bunlardan biri Ali Paşa’ya kim olduğunu sordu. Ali Paşa, soran kişiyi tanımadığından kendisinin Ali Paşa olduğunu söyledi. Herkesin aradığı sensin, diyerek onun başını kesti ve noyanın önüne koydu. Bu süvarinin, Şeyh Hasan’ın muhafızı ve aynı zamanda onun fedaisinin oğlu olduğu söylenilir.

Ali Paşa öldürülmüş ve Musa Han’ın etrafında toplanan Oyrat askerleri de güç yitirmişti. Musa Han az sayıda kalan Oyratlar ve Ali Paşa’nın kardeşleriyle Bağdat’a geri döndü. Şeyh Hasan Noyan da Celaleddin Mesud Şah ile birlikte bir tepenin üzerinde durdular. Askerler bu tepenin önünde toplanıyor ve herkes onun hizmetine giriyordu. Askerin tamamı tepenin önünde toplanana dek zafer gösterilerinde bulundular. Zafer sevinci ile başkent Tebriz’e döndüler. Ertesi gün, cülus hazırlığına başlandı.

3.5. Kutlu Cihan Padişahı Muzafferü’-d-dünya ve’-d-din Muhammed Han’ın³³³ Cülusu

Yeryüzüne Allah’ın inayeti, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi, ümmetin önderi, yeryüzünün dörtte birinin büyük sultanı, şehinşah-ı azam Muzafferü’-d-dünya ve’-d-din Muhammed Han’ın (Allah şanını yüceltsin) kıyamete dek saltanatı sürsün. H. 736 (1336) yılının Zilhicce’sinin 15’inde tahta oturdu. Şeyh Hasan Noyan geçmişte yapmış olduğu bozgunculuk faaliyetlerine tekrar başladı. Etraftaki memleketlere de saltanatta hakkının bulunduğu yönünde yarlıklar gönderdi. Bu dönemde halk ve ordu, refah ve huzur içindeydi. Bugün, başvezirliğe yakın görülen, dönemin ikinci bilgisi vezirlerin sultanı Hoca Zekeriya Abdurrahman vezirliktedir. Hoca Zekeriya’ya atfedilen değere göre kendisinin merkezde kalması hak icap ediyordu. Muhammed Han, Emir Celaleddin Mesud Şah’ı İran toprakları üzerinde söz sahibi kıldı. Babasının elinde bulunan toprakları oğlu Gıyasü’-d-dünya ve’-d-din’e bıraktı. Saraydaki mülazemetlik görevini Emir Celaleddin Mesud’a devretti.

İş ve görev taksimi tamamlandığından ve uzak yakın herkesin de bu görev taksimini duyduğundan Musa Han da Ali Paşa’nın kardeşleriyle Bağdat’a gittiler. Ali Paşa’nın saklanmış olduğu kaleyi aradılar. İsyana teşebbüs ettiler, o memleketin malını yağmaladılar.

³³³ Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar” adlı makalesinde çizmiş olduğu tabloda Muhammed Han’ın Şeyh Hasan-ı Bozorg tarafından tayin edilen bir ilhan olduğunu belirtir; bkz. Abdulkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, “TDV İslam Ansiklopedisi”, Cilt: 22, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 105.

Dönemin padişahı Muzaferüddünya Muhammed Han henüz doğuyu tanımadığından yaşanan bu hadiseler göz yumuyordu. Geçmişte yaşanan birkaç karışıklığın kalıntılarıyla meşgul oluyordu. Henüz tam olarak işler yoluna girmeden Irak ve Horasan taraflarında hastalık belirdi, sıkıntılar belirdi. Bu hastalıklarla ilgilenildi. İçki yasaklandı ve bu süreçte içkiler döküldü. Hastalığın belirtileri de yavaş yavaş ortadan kalktı. Bu rivayet Uygur topluluğunun ve Horasan askerlerinin baskılarının hikâyesidir. Allah'ın yardımı ve hüsn-ü tevfiği ile...

3.6. Kutlu Sultan-ı Azam Tuğa Timur Han³³⁴

H. 733'te (1332-1333) Ebu Said Bahadır Han ölmeden önce Tuğa Timur'un³³⁵ padişahlığı hakkında Sudi Ka'un ve oğlu şehzade Emir Şeyh Ali ile ittiba ettiler. Damadı Şeyh Muhammed Bazrengî'nin komutasındaki tümenle Horasan'a geldi. O vakit, Ceyhun Nehri'nin kenarından Horasan, Mazenderan, Kums, Kuhistan, Herat, Sistan ve Veramin'e kadar Irak serhatlerinin emirü'l-umerası Emir Şeyh Ali Kuşçu idi. O zaman Tuğa Timur orduda mülazım idi. H. 733'te Sudi Ka'un vefat etti. Tuğa Timur kendisine ulaşan yarlıg gereği askerlerini toplayarak Horasan'a geldi. Asıl yurt olarak kendilerine Serahs'ı belirlediler. H. 736'da (1335) Rebiü'l-evvel ayında Ebu Said Han'ın vefat haberi Horasan'a ulaştı. O günlerde birkaç elçi de Irak'tan gelmişti. Arpa Han'ın yarlığını Tuğa Timur'a sundular. Arpa Han'ın gönderdiği yarlıkta Ebu Said'in seçmiş olduğu hâkimlerin, vezirlerin ve emirlerin değiştirilmemesini belirtiyordu. O yıl, Emir Hüseyin Gürgen'in oğlu Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un elçileri de gelmişlerdi. Arpa Han'ın ve Emir Gıyasüddin Muhammed Reşit ile kardeşlerinin ölüm haberlerini getirmişlerdi. Emir Şeyh Hasan'ın padişah olarak seçtiği Sultan Muhammed'in yarlığını getirdiler. Yarlığın içeriği tüm vezirlerin ve emirlerin işlerinin başında durmaları yönünde idi.

Bu yarlık ulaştığında Emir Şeyh Ali, Hoca Ahmet Best, Şeyh Şahabettin Cami, Şeyh Şerafettin Bestam, Şeyh Kudbüddin Cami, Hoca Fazlullah Mehne, Bahrabad şeyhleri ve sair ulema gibi emirlerin, şeyhlerin ve ileri gelenlerin yanı sıra emirlerden Şeban emiri Emir Kutluk Şah'ın oğlu Emir Mahmut İsen Kutluk, Emir Mübarek Bigantimur'un oğlu Emir Çoban Kutluk, Emir Hayatuğa, Emir Argun Şah, Nevruz emirleri, Emir Şeyh Ali Hindu, Emir Abdullah Molla, Rey emiri Melik Yesavul, Emir Muhammed Tokal ve kardeşleri, Tus emiri Emir Toğmuş, Uygur emirleri, Emir Şeyh Akbuka, Emir Bayram Şah, Emir Muhammed Saygan Amahî, Emir Muhammed Cerağda, Emir Yeklav, Emir Talha, Niktimur Ağa, Emir Yalvaç, Emir Sevinç, Emir Ali Mikail ve oğulları Roktak ile Tokmak, Dehistanlı Emir Cerik, Emir Mahmut Tanbuka, Emir Muhammed Alatemur, Emir Şadi Şeker, Emir Nurin Kançi,

³³⁴ Minorsky'nin ifadelerine göre kimi kaynaklarda Tuğa veya Toğa şeklinde geçer. V. Minorsky, Nizamüddin Şamî'nin "Zafer-name"sine dayanarak Tuğa Timur'un adının Toğ (Tuğay) şeklinde yazıldığını ve Fraehn'in tavsif ettiği bir sikkede Toğan şeklinde yazıldığını ifade eder. Soy itibariye altıncı kuşaktan Cengiz Han ile akrabalık bağına sahiptir. Ebu Said'in ölümü üzerine Şeyh Hasan-ı Bozorg, tahtta gözü olan Muhammed'i iş başına getirdi. Uygur İgrenc (İrenc) gibi bazı idareciler bu durumdan hoşnut olmayarak Horasan emirlerinden Şeyh Ali b. Kuşçu, Ali Cafer, Argun Şah'tan yardım alarak Tuğa Timur'u han ilan ettiler; bkz. Vladimir Minorsky, "Tuga Timur", "MEB İslam Ansiklopedisi", C: 12/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, 480.

³³⁵ Hasan-ı Bozorg Celayir'in Muhammed'i İlhanlı tahtına çıkarması üzerine Hasan Bozorg'un emirleri arasında huzursuzluk baş gösterdi. Prens Ali Cafer, Şeyh Ali Uygur Ürgenç ve diğer birkaç emir 1337'de Tuga Timur'u İlhanlı hanı ilan ettiler. Tuga Timur, emirleriyle birlikte 1327'de Azerbaycan'da batıya doğru Sultaniye'ye kadar ilerledi. Diğer bir müddei Musa Han lehine harekete geçen Uyratların hücumunu püskürttü ve Uyratların tımarı yemi Hemedan'ı yağmalattı. Bu gelişme üzerine Tuga Timur ve Musa Han, Muhammed Han'a karşı uzlaşmaya gittiler ve İran'ı aralarında taksim etmeyi kararlaştırdılar. Fakat Mayıs 1337'de Garmarûd'da Hasan-ı Bozorg'a mağlup oldular. Musa ve emirleri yakalanarak Temmuz 1337'de idam edildi. Tuga Timur ise Mazenderan ve Horasan'da ailesinin başında hüküm sürdü; bkz. Mustafa Demir, a.g.m. s. 653.

Emir Kotimur Ham, Emir Kutluk Şah Mümin ve Emir Yüca'nın oğulları, sair emirler ile vezirlerden Alaeddin Muhammed, Hoca Radiü'd-din Abdullah, Hoca Mansur Celaledin, Hoca Gıyaseddin Hindu, Muizüddin Hüseyin gibi cümle melik, amil, rüstemdar ve vezirleri meydanda topladı. O sene içerisinde büyük bir kurultay toplayarak emir ve vezirlerden husumetleri olanların aralarındaki problemler kaldırıldı. Böylelikle birlikte alınan tedbirler doğrultusunda Melik Muizüddin ile Emir Abdullah Molla ve Argun Şah ile Emir Hayatuğa arasındaki problemlere son verildi. Emir Argun Şah, Emir Şeyh Ali'nin damadı olduğundan Emir Hayatuğa, Emir Şeyh Ali'nin damadı Emir Argun Şah'ın tarafını tuttuğundan şüphe duyarak kırılmıştı. Herkes çadırlara çekildi. Emir Hayatuğa izin alarak Tabriz'e, dayısının oğlu Şeyh Hasan-ı Bozorg'un yanına gitti. Yarlık gereği Horasan imaretini kendi uhdesinde bırakarak vezirlik görevlerine de Hoca Celaledin Bayezid, Hoca Celalettin Mahmut ve Hoca Alaeddin Hindu'yu getirdi. Hoca Alaeddin Muhammed, Irak'ta Hoca Şahabettin Muhlis'i görevlendirebilmek için yer açıyordu. Bunun üzerine Hoca Alaeddin Muhammed'i görevinden azlederek onun sorumluluk ve görevini de bunlara verdi. Kengeş sonunda herkes yerine geçti ve Tuğa Timur'un padişahlığının tanınmasını istediler. Bu sırada Hayatuğa vefat etti. Horasan'a gönderilen vezirler bir musibete uğradılar. Bu vezirler Hayatuğa'nın ölüm haberini saklamak istediler. Ancak Hoca Şahabettin Muhlis bu haberi yaydı. Sonra H. 736 (1335-1336) kışında padişah Tuğa Timur'u Mazenderan'a götürdüler ve onu padişah olarak ilan ettiler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg gibi Irak emirleri de sultan Muhammed'i padişah ilan etmişlerdi. Sultan Ebu Said'in dayısı Emir Ali, Oyrat emirleri ve Emir Mahmut İsen Kutluk da Musa Han'ı padişah ilan etmişlerdi. Emir Çoban'ın oğlu Emir Suyurgan, Emir Şeyh Hasan Timurtaş, Melik Eşref ve kardeşleri, Emir Mahmut Çoban'ın oğulları Emir Pir Hüseyin³³⁶ ve Emir Yağıbastı, Emir Todan ve Emir Taleş de Süleyman Han'ı padişah ilan ettiler. Ebu Said'in sütkardeşi ve Emir Suyurgan'ın annesi olan Satı Bik padişahlığı Süleyman'a verdi. Topluluğa göre saltanat daha çok Tuğa Timur'un hakkıydı. Kendi memleketlerinin barışı cihetinde üç kavim de elçilerini Horasan'a padişah Tuğa Timur'a gönderdiler. Padişahın huzuruna çıkma ricasında bulundular. Irak tarafına sefer hazırlığı kararı verildiğinde, bu karar bazı emirlerin hoşuna gitmedi. Emir Muizüddin Hüseyin, Herat ve serhatlerini almakla görevlendirilirken Emir Bayram Şah ve diğer emirler de yardım ile görevlendirildiler. Kendi yurtlarını korumaya çalışan bazı melikler de Nesa'ya gönderildi. Bazı emirleri ise Horasan ve Irak'ı ele geçirmek üzere görevlendirdi. Karara itiraz babında Emir Abdullah Mollayî izin almaksızın seferden döndü. Ardından Emir Argun Şah da döndü. Emir Sevinç Buka padişahın yanındaydı. Padişah Tuğa Timur'u ele geçirmek isteyen bazı emirler vardı. Padişah Tuğa Timur'u türlü hediyelerle Emir Argun Şah'a gönderdiler. Emir Argun Şah ve Emir Abdullah Mollayî herkesin Tuğa Timur'un şehrini ele geçirmesini emretti. Padişah yanındaki emir ve vezirlerle Irak'a hareket etti. Hemedan'a ulaştıklarında Emir Mahmut İsen Kutluk ve Musa Han taraftarları olan Oyrat emirleri Tuğa Timur'un karşısına çıkmadılar. Yeni kurulmuş olan Hemedan şehrini, padişahın askerleri yağmaladılar. Yağmadan sonra Emir Mahmut ve Musa Han muhalefet için pişman oldular. Şeyh Ali İrençi'nin oğlu Emir Ali Cafer Mazenderan'a padişaha hizmet amacıyla önceden gelmiş olduğundan onu Tuğa Timur'a gönderdiler. Bir yarlıkla Emir Ali Cafer'i Tebriz'e göndereceklerdi. Çobanî emirleri Şeyh Hasan-ı Bozorg ve diğer emirler de ordaydı. Bunlar da orayı ilhak edeceklerdi. Tebriz yakınlarındaki Kanto'ya ulaştıklarında Çobanî emirler, Oyratlar ve Emir Mahmut İsen Kutluk bunları karşıladı. Emir

³³⁶ Müellif, bu eserini İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın veziri olan Gıyaseddin Muhammed b. Reşidüddin Fadlullah'a ithaf etmiştir. Ancak H. 736 yılında vezirin evi yıkılınca eser ortadan kaybolmuştur. Bunun üzerine müellif, eseri bir kez daha yazar ve H. 738'de (1337-1338) tamamladığı eserini bu kez Çobanîlerden Pir Hüseyin'e takdim etmiştir.

Şeyh Hasan-ı Bozorg ve Sultan Muhammed öne çıkarak Tuğa Timur ile savaştılar. Tuğa Timur'un ordusu yenildi. Savaşta Raziüddin Abdülhak şehit oldu.

Seferden izinsiz dönen ve bazı yasaklı kimseleri de Irak'a gönderen Emir Abdullah ve Emir Argun Şah'a Tuğa Timur'un yenilgi haberi ulaştı. Ancak bir fırsat bulan Emir Tuğa Timur, Emir Ali Cafer ve diğer bazı emirler Bestam üzerinden Kalpaş, Semengan ve Cormegan taraflarına hareket ettiler. Hoca Alaeddin Muhammed, Emir Turut ve kardeşi Emir Hacı, amcasının oğlu Emir Musa Candar ve diğer emirler Ferimod tarafına yöneldiler. Emir Argun Şah, Emir Ali Mikail ve Emir Sevinç'in tümeni Semengan'da padişaha ve Emir Şeyh Ali'ye ulaştılar. Padişahı tutuklayıp, Emir Şeyh Ali'yi öldürdüler (H. 736/1335-1336). Ardından Rey emirini de öldürdüler. Bir süre Semengan Kalesi'nde kaldıktan sonra padişahı beraberlerinde götürdüler. Beyhak serhatlerindeki köprü üzerinde Abdullah Mollayî, Hoca Alaeddin Muhammed ve bazı emirlerle karşılaştılar. Hoca Alaeddin ve diğer bazı emirler tutuklanarak Kuhistan'a götürüldü. Emir Argun Şah kendisiyle yakınlığı bulunan Emir Turut, Emir Hacı ve Emir Musa Candar'ı serbest bırakırken Hoca Alaeddin Muhammed'i bir süreliğine hapsetti. Uzun zamandır Horasan emirlerinin elinde bulunan Tabs Kalesi'ne müdahale etmemeyi kararlaştırıp, kaleyi Kutalan Emir Abdullah'a teslim ettiler. Emir Abdullah Kutalan'ı kendi makamları olan Ferimod'a gönderdiler. Sonra Şeyh Ali'nin öldürülme ve padişah Tuğa Timur'un tutuklanma haberleri Irak'a ulaşınca Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg, Emir Şeyh Muhammed Mollayî de emirlikle Horasan'a görevlendirdi. Emir Celalettin Muhammed'i vezirlikle görevlendirdi ve naip Emir Hayatuğa'yı bunlara mülazım kıldı. 738 senesinin Cemaziyelevveli'nde Emir Şeyh Muhammed Mollayî'nin yardımına Emir Abdullah Mollayî'nin yarlığının etkisiyle Horasan'ı ele geçirdiler. Bir elçi Emir Abdullah Mollayî'ye ulaştığında onu Emir Şeyh Muhammed Mollayî'yi kontrolü altına almak istedi. Emir Şeyh Muhammed'e elçi göndererek nerede görüşme yapılacağı hususunda bilgi gönderdi. Emir Şeyh Muhammed beraberinde bulunan Emir Derviş ve Emir Hayatuğa'nın naibine danıştı. Sonuç olarak ortaya çıkan şey daha çok Emir Abdullah'ın kontrol altına alınması idi. Emir Abdullah, Emir Argun Şah'la onlara ihtiyacının olmadığını göstermek kaydıyla savaştılar. Emir Abdullah, Kuhistan ordusuyla Nişabur'a ulaştığında Emir Argun Şah kaleden dışarı çıkarak Emir Şeyh Muhammed Mollayî el savaştığı ve onun birkaç çocuğunu öldürdüğü haberi geldi. Ordusu yenilince de Irak'a döndüler. Bu sebeple Emir Abdullah Nişabur'dan makamı olan Kuhistan'a döndü.

Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'a Emir Şeyh Muhammed'in öldüğü ve ordusunun yenilgi haberi ulaştığında kendisine yardım gelinceye dek askerlerinin Kums ve Rey şehirlerinde toplanmasını buyurdu. Hoca Celalettin Mahmut, Darugan'daydı. O ve topluluğu Kums'ta toplandılar. Ondan sonra Emir Şeyh Muhammed, Şeban Kutluk'u o yılın sonbaharında Hoca Celalettin Mahmut'un yanında Horasan imaretiyle görevli vezir kıldı. O askerler Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk'a bağlandılar. Bunların ilerledikleri haberi Emir Argun Şah'a ulaştığında Argun Şah, kardeşi Emir Yuli'yi tüm askerleriyle Mazenderan'a gönderdi. Emir Yuli ile Mazenderan'da Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk'un ev ve yurtlarını ele geçirerek, bunları yağmaladılar. H. 738 (1338) sonbaharında, Ramazan ayında Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk'u Mazenderan'da tuttular. Bahar mevsiminde Bistam'a geçtiler. O yılın Zilkade ayında Emir Yuli savaşmaya karar verdi. Henüz savaş başlamadan Irak ordusu yenilip geri döndü. Ondan sonra Emir Argun Şah, Hoca Kutbüddin Cami, Hoca

Alaeddin Muhammed ve Horasan emirleriyle kengeş düzenleyip H. 739 (1338-1339) senesinde Nişabur'da Tuğa Timur'u padişahlığa getirdiler. Sonra Emir Şeyh Hasan ve kardeşleri, Çobani emirler bağılıklarını bildirmek üzere Horasan'a elçiler gönderdiler. 739 senesi Recebi'nde Tuğa Timur'un padişahlığa gelmesini istediler. Padişah Tuğa Timur, Emir Argun Şah, Emir Musa Candar, Hoca Alaeddin Muhammed ve diğer emirler aynı senenin Zilhicce ayında Sava'da toplanmak üzere Irak'a yöneldiler. Etrafa elçiler gönderip daha sonra Sultaniye'ye hareket ettiler. Bir taraftan Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg ve emirzadeler onların çadırlarına yaklaşılarak ilhak ettiler. Emir Nikpey'in oğlu Emir Sayın'ı Tuğa Timur'un yanında hizmetkârlık payesi ile Hoca Alaeddin Muhammed'e gönderdiler. Fakat Emir Büyük Şeyh Hasan'dan şüpheleniliyordu. İftirayı def etmekle birlikte Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek'e³³⁷ hizmetkârlıkla ilgili bir not yazıldı. Yarlığ icabı çeşitli iltifatlar ve inayetlerle onu öyle düzenledi ki onun yeri ve mertebesi Emir Büyük Şeyh Hasan'dan daha yüksek oldu. Her ne irad ettiyse de yerine getirildi. Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek o mektubu Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'a gönderdi. Gönderdiği mektubunda: "Sen ağabeyim, mahdumum ve sahibimsin." dedi. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg mektuptaki ifadeleri düşündü ve geceleyin izin almaksızın çadırdan ayrıldı. Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek ve Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un araları bu mektupla açıldı. Aralarında tefrika olduğundan padişah Tuğa Timur, Emir Argun Şah, Hoca Alaeddin Muhammed ve Emir Musa Candar bu durum üzerine Horasan'a yöneldiler.³³⁸ H. 740 (1339) senesinin Muharrem'inin ilk günlerinde Kalpaş'ta toplandılar. Bundan sonra Irak, Azerbadgan, Fars, Kirman, Bağdat ve diğer memleketlerin durumları açıklandığından merhametli padişah Tuğa Timur ve Horasan emirlerinin durumları açıklandı.

3.7. Emir Büyük Şeyh Hasan'ın Oyratlarla ve Daha Evvel Kendisine Bağlı Beylerle İlişkisi

Bağdat, Musul ve havalisini ele geçirdiler ve Emir Şeyh Hasan Bozorg'un oğlu İlakon Noyan Irak'a geldi. Irak ve Azerbaycan'ı kontrolü altına almıştı. İlakon'un oğlu Emir Akbuka Huzistan ve Huziye'yi işgal etmişti.

3.7.1. Küçük Şeyh Hasan'ın Durumu

Emir Suyurgan, Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek ve Çobanî emirler bir kez daha Sultan Muhammed ve Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg ile savaştılar. Sultan Muhammed'i öldürdüler. Emir Suyurgan öldü. Timurtaş'ı gizlice öldürdüklerinden Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek; Timurtaş'ın babası olduğunu, annesiyle evlendiğini, Timurtaş'ın oğulları Melik Eşref ve Melik Eşter ile kardeş olduğunu; Emir Pir Hüseyin, Emir Todan Taleş ve Emir Todan Hasan'ın amcazadeleri olduğunu ve amcası Yağıbastı olduğunu söyleyerek ortaya çıktı. Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek yukarıda saydıklarımızın yanı sıra naiplerin, kölelerin ve dostlarının tamamıyla bir araya geldi. Daha evvel Timurtaş izin vermiş olacağından askerler ittifak ederek Azerbaycan, Fars, Kürdistan ve Kirman'a yerleştiler. Şeyh Mahmut Çoban'ın oğlu

³³⁷ Emir Çoban Suldüz'un oğullarından Emir Timurtaş'ın oğludur; bkz. Abbas Kadyani a.g.e. C. 2, s. 1702.

³³⁸ Böylesi bir gelişme üzerine Hasan-ı Bozorg, onu Horasan'dan da çıkarmaya karar verdi. Tuga Timur bundan habersiz Mart 1339'da Rey bölgesine kadar ileri hareket içine girdi. Onun bu hareketi Horasan'da ve Batı'da Hasan-ı Bozorg'u daha da güçlendirdi. Bu arada Tuga Timur'un Ebu Said'in kızı Sati Beg ile evlenmeleri mümkün olmayınca Tuga Timur'un İlhanlı merkezindeki iddiası azalmış oldu. Tuga Timur 1353 tarihinde Serbedariler tarafından öldürülünceye kadar Horasan'da hüküm sürmüştür; bkz. Mustafa Demir, a.g.m. s. 653.

Emir Pir Hüseyin H. 743'te (1342-1343) Fars, Kirman, Loristan, Yezd ve Şulestan'ın tamamını ele geçirdi ve her bir vilayetin başına kendi tarafından birini geçirdi. Emir Pir Hüseyin'den önce Kirman hâkimi olan Emir Mübarizüddin Muzaffer bu karışıklık için onları yanına çağırdı. Bu haber Emir Pir Hüseyin'e ulaştığında, daha evvel aralarında husumet yaşandığından Emir Pir Hüseyin bunların ağabeyi olan Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek'e gitti. Birkaç gün sonra gizliden ona kast ettiler. Melik Eşref de İsfahan ve çoğu Irak vilayetini yağmalayarak Şeyh Hasan-ı Kuçek'in yanına gitti. Bir süre Fars hâkimi olan Emir Mesut Şah İncü³³⁹ ihtiyacı olan askerlerin tamamını Yağıbastı'dan temin ederek Fars tarafına gitti ve Şiraz'ı işgal etti. Bir kişi kendilerine yardım göndermeleri için Kirman'da bulunan Emir Mübarizüddin'e gönderdi. Birkaç gün sonra Yağıbastı'nın naibi gizlice durumu öğrendi. Öğrendiklerine göre Emir Mesut Şah'ın memleketi ele geçirmek isteğinde olduğunu Emir Mübarizüddin Muzaffer'e iletti. Memleketi ele geçirmek sevdasında olduğunu öğrendiklerinde Emir Mesut Şah'ı öldürdüler. Aynı gün Emir Mesut Şah'ın annesi Taşi Hatun karalar giyip Şiraz çarşısında feryat ederek: "Siz çokça kardeş ve oğula sahipsiniz. Nasıl olur da benim suçsuz ve günahsız olan oğlumu öldürürsünüz?" diye bağıırıyordu. Şiraz halkı toplandı ve Yağıbastı Şiraz'dan ayrıldı. Emir Ali Mastfuruş ve birkaç nöker Yağıbastı'yı yakaladılar. Daha evvel Emir Pir Hüseyin'den ayrılan, Emir Mesut Şah'ın kardeşi olan Emir Cemalettin Şeyh Ebu İshak Şiraz'daydı. Şeyh Ebu İshak³⁴⁰ H. 743'te (1342-1343) şehri ele geçirdi.

Bir yıl sonra Yağıbastı ve Melik Eşref ittifak edip Şiraz'a kast amacıyla ilerlediler. İsfahan'ı işgal ederek Ebrukuh'a kadar geldiler. Rudan ve Rusencan'a yerleştiler. Emirlerin ve ileri gelenlerin istekleri doğrultusunda iki üç gün içinde Şiraz'a gitmek istediler. Şeyh Hasan-ı Kuçek'in eşinin öldürüleceği haberini vermek üzere bir elçi Tebriz tarafından geldi. Hal böyle iken kurultaydaki emirlerden biri, bir kişinin dahi böyle bir duruma ve memlekete bir daha kast etmemeleri yönünde birini gönderdi. Tebriz tarafına gitmeyi buyurdular. Bunlar daha önce Emir Pir Hüseyin'in mülazımları olan emir ve naipler idiler. Bunlar Şiraz ve havalisinde ikamet ediyorlardı. Kirman'a dönüp Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e gittiler. Bunların bir kısmı Şiraz'a hareket ettiler. Daha sonra Melik Eşref kendi kardeşi Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek'in yerine Tebriz'e gelerek padişahlık makamına oturdu. Gizliden Yağıbastı ve yakınlarına kast eyledi ve hepsini öldürdü. H. 762 (1360-1361) senesinde Cani Han, Saray'dan Bakü bendi yoluyla Tebriz'e geldi. Memleketi ele geçirerek Melik Eşref'i öldürdü. Birkaç gün içinde padişah Cani Han ve oğulları da Tebriz'de öldürüldüler. Daha sonra padişah Cani Han'ın askerleri geri döndüler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg memleketi idare etmeye başladı. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg vefat edince oğlu Üveys padişahlığa geçti. Bağdat, Azerbaycan, Erbil, Musul ve Şirvan'ı ele geçirdi. Mirdin³⁴¹ sultanlığı ile ittifak kurdular. O sene hasta düşerek şehzade Şeyh Hüseyin'in Tebriz'de sultanlık makamına

³³⁹ Abbas Kadyani, *Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi*, C. 1, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, 1935, s. 567.

³⁴⁰ Muinüddin Celaledin Muhammed Muallim Yezdi, a.g.e, s. 1.

³⁴¹ Mardin ismi ilk defa IV. yüzyılda Ammianus Marcellinus tarafından zikredilir ve şehirde prehistorik izlerin yanı sıra Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinden izler taşır; bkz. Banu Bilgicioğlu, "*Mardin (Mimarî)*", *TDV İslâm Ans.* C. 28, Ankara: TDV Yay. s. 48. Mehmet Taştan, "*Mardin*", *TDV İslâm Ans.* C. 28, Ankara: TDV Yay. s. 43.

geçmesini, daha büyük oğlu şehzade Şeyh Ali'ye Bağdat hükümetinin başına geçmesini vasiyet etti ve öldü.

3.7.2. Cihan Şahı Hüseyin'in Padişahlığı

Azerbaycan, Kürdistan, Bağdat, Musul, Tebriz, Sultaniye, Küçük Lor onun hâkimiyeti altına girmiş idi. Hilafet makamının kendisi, İslam memleketlerinin sultanının gücü, Zıllullahu'ı-memdu ve 'Ala kafeti'l-enam, Gıyasü'd-dünya ve'd-din, Halidullah Teâla ve mülkuh H. 783'te (1381-1382) vefat etti.

3.8. Oyrat Emirlerinden Emir Ali, Hafız ve Kardeşleri

Padişah Ebu Said'in dayısı olan Emir Ali vefat ettiğinde Emir Hafız, Tuğa Timur'un yanında mülazımlık görevinde bulunuyordu. Ömrünün sonunda Emir Ali'nin yanına dönmüş ve Emir Ali'nin memleketinde vefat etmişti. Şimdi bu Oyrat emirlerinden kimse kalmamış; Musul, Erbil ve havalisinde hüküm süren Emir Hacı Tuğa İsa Bey'in oğlu da vefat etmişti. Bunların ardılları kalmadığından şimdi bu memleketler cihan şehzadesi Hüseyin Üveys'in tasarrufundadır.

3.9. Emir Eretna,³⁴² Oğulları Emir Bermukar ve Sengütaz'ın Durumu

Emir Eretna, Ebu Said'in yarlığı hükmüyle Anadolu'da bir müddet hâkim idi. Ebu Said'in ölümünden sonra adaletle buraları yönetti. Seyyidlere, âlimlere, şeyhlere öyle kıymet gösterip ikramda bulundu ki o şehrin insanı Emir Eretna'yı "peygamber kösesi" diye adlandırdılar. İyi bir namla hak tarafa göçtü. Şimdi o memleket onun çocuklarının ve ona ittiba edenlerin idaresindedir.

3.10. Emir İsen Kutluk'un Çocukları ve Yeğenleri

Emir Mahmut İsen Kutluk, Emir Akbuka ve Emir Arsbuka yukarıdaki başlıkta adı geçenlerin amcalarıydılar. Bunlar bir süre Kürdistan'a, Hevize ve Hemedan'a sahip idiler. Daha sonra Akbuka'ya bağlı olan Çoban Kutluk tümeni, Emir Mahmut'un oğlu Emir Muhammed Bey ve Emir Habeş Ağa İsfahan'a yöneldiler. O gün, oraya vardıklarında İsfahan'ın hâkimi olan Emir Şeyh Ebu İshak'ın bendesi Timur, İsfahan hâkimi idi. Şehrin dışına çıktı, Habeş Ağa ile Emir Muhammed Bey'in bulunduğu kalenin yakınına geldi ve onlara yaklaştı. Timur, onlara yaklaştığında ona saldırdılar ve onu perişan ettiler. Sonra kendi ordugâhlarına yöneldiler. Timur'un tarafından kimse sağ kalmadı. Emir Mahmut'un

³⁴² Aslen Uygur Türklerinden olan beyliğin kurucusu Alaeddin Eretna, İlhanlı ordusuyla birlikte Anadolu'ya gelen ve "Noyan" unvanı taşıyan emirlerdendi. İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın ölümü üzerine yerine geçen Ebu Said Bahadır Han, Emir Çoban Sulduz'un oğlu Timurtaş'ı Anadolu valiliğine getirdi. Timurtaş, İlhanlıların nüfuzlu devlet adamlarından olan babası Emir Çoban'ın 1327'de öldürülmesi üzerine Ebu Said Bahadır Han'dan korkup Memluklere sığınmak üzere kaçarken yerine kayınbiraderi Alaeddin Eretna'yı bıraktı. Alaeddin bu görevi yürüttüğü sırada Ebu Said Han, Celayirli Şeyh Hasan-ı Bozorg'u Anadolu valiliğine atadı. Ancak Şeyh Hasan Anadolu valiliği görevini bizzat üstlenmeyip bağlılığına güvendiği Alaeddin Eretna'yı vekil bıraktı; bkz. Kemal Göde, "Eretnaoğulları", TDV İslâm Ans. C. 11, İstanbul: TDV Yay. 1995, s. 295. Eretna'nın idaresindeki yerler Erzurum, Bayburt, Erzincan, Şarkî-Karahisar, Sivas, Niksar, Amasya, Tokat, Samsun, Darende, Develi-Karahisar, Niğde, Kayseri ve Merzifon havalisi olup, başta merkez Sivas iken daha sonra Kayseri'ye taşınmıştır. Erzurum ve Bayburt tarafları Şeyh Hasan-ı Kuçek'in saldırılarına maruz kaldıysa da sonradan kurtarıldığı Eretna ile oğlu Gıyaseddin Muhammed'in bastırdıkları sikkelerle bu durum sabittir; bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Eretna", MEB İslâm Ans. C. 4, (t.y.), s. 309-310.

Horasan'da bulunan kardeşi Emir Tuka'ın bahsi yapılmıştır. Emir Çoban Kutluk'un tümeni Herbiyan ve Celail askerleri, Emir Ürgenc'in çocukları ve askerleri, Kutbüddin ve Emir Ali, Şirvan askerleri ile beyleri, Mardin sultanlığı cihan şehzadesi Şah Hüseyin'in tasarrufundadır.

3.11. Önceden Zikredilen Şerafeddin Mahmut Şah İncü'nün Çocukları

Emir Mahmut Şah İncü'nün oğlu Emir Keyhüsrev bir süre Fars memleketini idare etti ve öldü. Emir Muhammed³⁴³ adındaki diğer bir oğlu Emir Pir Hüseyin'in mülahızı idi. Sonunda Emir Pir Hüseyin, ona kast ederek onu öldürdü. İsmi toplum tarafından daha çok konuşulan ve bir süre Şiraz'da padişahlık makamında kalan Emir Mesut Şah, 743'te Emir Yağıbastı tarafından öldürüldü. Bir süre Fars, İsfahan, Loristan, Şulestan, Şiş şehirleri onun kontrolünde idi. Etraftaki memleketlerin işlerini danışarak güven ortamında yapıyorlardı. Onun ikramları ve bağışları dünyaya yayılıyordu. Daha sonra bahsi geçecek olan Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer Kirman, Cîrfed, Rudbar ve dördüncü iklim³⁴⁴ illerindeki yönetimi Ahi Şuca Horasanî'ye bırakmıştı. Buraların yönetimine memleketin sipahsaları ve kale muhafızı olan Emir Ebu Müslim'i getirdi. Şiraz'a giden Hürmüz, Bahreyn, Kış ve Dirab mallarını kontrol altına almak istiyordu. Buralara elçiler gönderip malları talep ediyordu. Bu sebepten aralarında bir husumet meydana geldi. Emir Ebu İshak iki üç kez Yezd ve Kirman'ı kuşattıysa da bir netice alamadı. Buraları ele geçirmediğinden geri dönüldü. Bir kez daha fırsat bulduğunda Yezd'e gitti. Yezd'de babasından önce Yezd hâkimi olan Muzaffer Şah ile barıştı. Muhammed Muzaffer'in yeğeni olan Şah Sultan Emir Şeyh Ebu İshak'a geldi. Bir süre vakit geçirdiler. Ebu İshak izin almaksızın Kirman'a yöneldi. Öncülerini ve muhafızlarını tutukladılar. Burada Ebu İshak'ı hiçbir şekilde aşağılamadı ve ona fazlasıyla hürmet edip, onu özel bir yere koydular. Emir Mübarizüddin Muzaffer, Süleyman Kalesi'ni ve Cîrfed'de bulunan ve isyan eden Oğan Moğollarını kontrol altına almak istiyordu. Askerleriyle üzerlerine yürüdü. Onlar, bir kişiyi Emir Şeyh Ebu İshak'a göndererek ondan yardım istediler. Ebu İshak, Emir Seyfû'l-müluk Mevlana Şemsettin, Sayin Kadı Semenânî'yi ve kendi askerlerinin bir kısmını yardıma gönderdi. Cîrfed'de Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer ile savaştılar. Ebu İshak'ın askerleri yenildi. Emir Seyfû'l-müluk Mevlana Şemsettin ve birkaç komutanı öldürdüler. Askerlerin bir kısmını tutukladılar. Oğan Moğollarından bazıları kaçarak Süleyman Kalesi'ne sığınırken bazıları da Emir Mübarizüddin'e itaat ettiler.

Bu askerlerin yenilgisi ve bir kısım Moğol'un ölüm haberi yayıldığında Emir Şah Şuca'nın kayınpederi Emir Şah Sultan Candar, mağfur sultan Ebu Said'in yakın akrabalarından olan Emir Mübarek Şah İnak gibi emirler Emir Şeyh Ebu İshak³⁴⁵ ile muhalefet edip Emir Mübarizüddin Muhammed'e geldiler. Emir Şeyh Ebu İshak, İran'ın

³⁴³ Muinüddin Celaleddin Muhammed Muallim Yezdi, a.g.e. s. 63.

³⁴⁴ İslam coğrafyacıları tarafından dünyanın yedi bölgeye ayrılarak incelenmesinin sebebi Kur'an-ı Kerim'de arzın ve semanın yedi günde halkolunduğu ayetlerine isnadendir. Makalenin sonuç kısmında ise yazar coğrafi bölgelendirmelerin kaynağı olarak da İran gösterilse de aslında bu alandaki çalışmaların Yunan kaynaklı olduğu üzerinde durmaktadır; bkz. Murat Ağar, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der. C. 47, S. 2, Ankara, 2006, s. 195-196. Ayrıca yeryüzünün bazı özelliklere göre sınıflandığını belirten Bünyamin Tan da bu sınıflamanın Yunan kaynaklı olduğunu, her coğrafyanın kendine has özelliklerinin olduğunu belirtir; bkz. Bünyamin Tan, "İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim", KMÜ Edebiyat Fak. Dergisi, C. 3 S. 2, Karaman, 2020, s. 184.

³⁴⁵ İncülü hanedanının son temsilcisi; Rıza Kurtuluş, "İncülular", s. 280.

büyük emirlerinden olan Emir Ürgenc'in oğlu Emir Ebubekir'den şüphelenip onu öldürttü. Bu sebeple emirlerin çoğu şüphelenip Timur Ağa'ya gittiler. Timur Ağa, Ebu İshak'ın hizmetinde idi ve Ebu İshak'tan önce Horasan'a hâkim idi. Ebu İshak, Horasan'a gittiğinde Timur Ağa ona muhalefet edip, onu tutukladı. Daha sonra pişman olup Emir Şeyh Ebu İshak'ı serbest bıraktı. Emir Ebu İshak, Timur'u öldürmelerini emretti. Horasan'ın idaresini emirler emiri Emir Mahmut Şehristanî'nin oğluna bıraktı.

Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in³⁴⁶ gücü arttığında Ebu İshak'ın topraklarının çoğunu kontrolü altına aldı. Abbasilerden, Abbas'ın oğlu olduğu söylenen Ebubekir adında birini Hindistan'a gönderdi. Al-i Abbas'ın hilafeti ona geçiyordu. Bu kimse Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e halifelik menşuruyla yönetimde icazet veriyordu. Mübarizüddin, bu hilafet menşuruyla saltanat makamına oturdu. Abbasi ailesinden gelen bu imamet ve hitabet vesilesi ile halk kendisine itaat ediyordu. Bundan sonra Mübarizüddin Muhammed Muzaffer, Şiraz'a asker gönderdi ve Şiraz'ı bir süre kuşattı. Şeyh Ebu İshak kendi topluluğunun ileri gelenlerine danışarak bu durumla ilgilenmedi. Sonra Ömer Reis, Şiraz'ın önde gelenlerinin bir kısmı ve Ebu İshak'ın daha önce öldürdüğü Emir Hac'a bağlı olanlar muhalefet ettiler. H. 756 (1355-1356) senesinde çaresiz bir şekilde Şiraz'ı terk ederek Loristan'a yöneldi. Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer Şiraz'a gitti ve orayı fethetti. Emir Şeyh Ebu İshak kendisinin yetiştirmiş olduğu Lor atabeyleriyle birlikte oraya gitti ve birkaç gün orada kaldı. Sonra ailesini, çocuklarını ve kendisine bağlı olanları da alarak Loristan'dan geçerek Şeş'e gitti. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un karşısına çıkarmak üzere annesini de yanında götürdü. Birkaç gün orada kaldı. Oradan Tebriz'e, Melik Eşref'e elçi gönderdi. Annesinin gitmesi demek, Tebriz'den gelecek olan yardımın fazla olmasına bağlı olarak kendisinin arada kalmasına sebep olurdu. Diğer bir elçi Bağdat'a Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'a gönderdiler ve ondan yardım istediler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un torunu olan Emirzade Akbuka daha çok Emir Şeyh Ebu İshak'a mülazımlık yapmış olan Emir Şeyh Ali İnak ile Şeş'e gönderildi ve birkaç gün orada kaldılar. Daha sonra Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer asker toplayıp Şiraz'dan İsfahan'a hareket etti. Emir Şeyh Ebu İshak'tan önce buranın hâkimi olan beylerbeyi burayı kuşattı ve aralarında iki üç kez savaş cereyan etti. Bir kısım asker Sorah şehrine gönderildi. Şehirde bir netice alınmadan geri döndü. Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer geri döndü ve daha önce zikrolunan Şah Sultan askerleriyle İsfahan'a döndü.

Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in geri döndüğü haberini alan Emir Şeyh Ebu İshak bir grup nökeriyle İsfahan'a yöneldi ve geceleyin şehre vardı. Emir Şah Sultan ve askerleri Ebu İshak'ın İsfahan'a geldiğini öğrenince şehrin kapılarına asker gönderdiler. Bir netice alınmadığı Emir Ebu İshak, âdeti üzerine şarap içmekle meşguldü. Nihayet İsfahan'ın Tabrek Kalesi muhafızları saraya çıkan bir kapıdan kaleye girdiler, daha sonra başka bir kapıdan şehre girdiler. Beylerbeyi ve kendilerine bağlı bir topluluk şehri teslim ederek,

³⁴⁶ Ebu Said Bahadır'ın ölümüyle (1336) İlhanlı hâkimiyeti sona ermesi üzerine Emir Mübarizüddin Muhammed, Fars ve İsfahan bölgelerinde hüküm süren İnculularla karşı karşıya geldi. Ebu İshak'ı 1357'de öldürerek bu hanedanı ortadan kaldırdı. Aynı yıl Kutluğhanlılardan bir prensesle evlenerek Kirman eyaletini de topraklarına kattı, böylece Irak'ın büyük bir kısmı ile Fars bölgesinin hâkimi oldu. Azerbaycan'ı kontrol altına almak istedyse de buna muvaffak olamadı; bkz. Rıza Kurtuluş; "Muzafferiler", TDV İslâm Ans. C. 31, İstanbul: TDV Yay. 2006, s. 419.

şehirden ayrıldılar. Emir Şeyh Ebu İshak dönemin İsfahan şeyhi Hoca Nizamettin'in evinde saklandı. Bu topluluk haberi öğrendiğinde onu tutuklayıp dışarı çıkardılar ve onu Şiraz'a Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e götürdüler. Emir Ebu İshak, Emir Mübarizüddin'in huzuruna çıktığında hiçbir açıklama yapmadı. Mübarizüddin'e bağlı olan bir topluluk orada hazır bulunuyordu. Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer durumu sormayıp Emir Kutbüddin b. Emir Hac'a: "Emir Şeyh Ebu İshak babanı öldürmüş, kısas sana vaciptir." dedi. 757 senesinde Emir Kutbüddin derhal atına atladı ve onu öldürdü. Onun ölümünden sonra Şiraz kuşatıldı ve Ebu İshak'ın oğlu Emir Ali'yi de kolaylıkla tutuklayıp öldürdü. Emir Şerafettin Muhammed Şah İncu'nun arkasında hiç kimse kalmadı. Allah bilendir.

3.12. Cihan Padişahı Celalü'd-dünya ve'd-din Şah Şuca'n³⁴⁷ Saltanatı

Şah Şuca'nın atası Olcaytu'nun yarlığın hükmüyle Irak ve Horasan'ın güvenliğini sağlayan dönemin pehlivanı Emir Muzaffer Şerafettin'in torunudur. Cemellok ve itaatkâr Moğolların bazılarını çölün sınırı olan Yezd'in Mibed Kasabası'na gönderdi. Bir dönem Mibed Yolu o kadar önemli bir hal aldı ki yolcular ve tüccarlar burayı yolculuğun güvenli yeri olarak görüyorlardı. Emir Şerafettin Muhammed'in vefatından sonra Mübarizüddin Muhammed'in babasına gönderilen yarlığın hükmüyle önemli bir konuma geçiyordu. Ebu Said, kendi saltanatı döneminde onu istedi. Onu sevgi ve hürmetle karşıladı. Sebebi ise yollardaki asayiş bozanları cezalandırmasıydı. Oradan mücadele ve cesaret eserlerini gösterip onun mertebesi günden güne yükseldi. Yezd ile Kirman'ı ele geçirdiğinden beri büyük işler onun sorumluluğuna verildi. Öyle ki daha evvel bahsedilen Fars memleketi ele geçirildi. Abbasi halifesinden aldığı niyabet yetkisiyle tahta oturdu. Etraftan seçkinler ve emirler onun sarayına geldiler. Büyük başkent olan Tebriz'den emirleri onun huzuruna çağırdılar. Fars memleketinden Tebriz'e askerler gönderdi ve Tebriz, ona boyun eğdi. Cuma günü, Cuma Mescidi'nde minbere çıkarak hutbe okudu ve imamlık yaptı. Tebriz halkı o kadar çok idi ki korktu. Bir yanlışlık olmasın diye memlekete geri döndü. İsfahan'a vardıklarında oğulları Şah Şuca ve Şah Mahmut daha önce adı zikrolunan yeğeni Şah Sultan ondan korkup bir kengeş tertipleyerek onu tutukladılar. Onu birkaç gün hapsedtikten sonra Emir Muhammed Muzaffer'in yeğeni olan Şah Sultan'ı Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in gözlerine mil çekmesi için kaleye gönderdiler. Sonra onu öldürdüler. Şah Şuca, Şah Mahmut ve Şah Sultan arasında bir düşmanlık başladı. Şah Sultan'ı babalarının gözlerine mil çektiği gerekçesiyle tutukladılar. Şah Şuca, Şiraz'da padişahlık makamına oturdu ve Şah Mahmut da İsfahan'a gitti. İsfahan halkı Şah Şuca'nın kardeşi Şah Mahmut'a muhalefet etmeye başladı ve Şah Mahmut ile İsfahan halkı arasında birkaç kez mücadele yaşandı. Sonunda Şah Mahmut, Said Üveys iltica etti ve bir süre sonra vefat etti. İsfahan, Şah Şuca'nın kontrolüne geçti. Şah Şuca'nın büyük kardeşi Şah Muzaffer, Yezd hâkimi idi. Şah Muzaffer vefat ettiğinde Yezd, onun oğlu Nasrettin Şah Yahya'nın kontrolüne geçti. Dedesi Emir Muhammed Muzaffer öldüğünde o, Şiraz'da idi. Emir Muhammed Muzaffer öldürülmeden önce Şiraz'daki Peneder Kalesi'ni nökerleriyle birlikte kuşatmıştı. Şah Şuca'nın birkaç askeri kaleye doğru gittiler.

³⁴⁷ Şah Şuca hükümdar olunca Hoca Kıvamüddin'i vezirliğe atadı. Şiraz'ı merkez ederek oğlu Zeynelabidin'i de veliaht ilan etti. Kardeşlerinden Kutbüddin Şah Mahmud'u İsfahan'a, İmadüddin Ahmed'i de Kirman'a vali tayin etti. İlk olarak Celayirlerden Hüseyin b. Üveys ile mücadele etmek istediye de Timur'un yaklaşması üzerine bu sefer sonuç kaldı. Bir sonra hanedan üyeleri arasında taht kavgası baş gösterdi. Bu mücadeleden galip çıkan Şah Şuca, Timur'un İran'a iyice yaklaşması üzerine ona itaat etti. 1384'te ölümü üzerine oğlu Zeynelabidin tahta oturdu; bkz. Rıza Kurtuluş, "Muzafferiler", s. 420.

Aralarında bir anlaşmaya vardılar. Şah Yahya, Yezd'e döndü ve Yezd onun hâkimiyetinde bırakıldı. Kardeşi Şah Mansur ise amcası Şah Şuca'nın mülazımlığını ve müsahipliğini devam etti. Şah Şuca'nın kızlarından biri yeğenleri Şah Yahya'nın ve bir diğeri ise Şah Mansur'un hatunu idi. Bir süre sonra Şah Şuca, Şah Mansur'u ve Şah Yahya'yı muhasara altına almak üzere Yezd'e gönderdi. Bunların anneleri Yezd'de idi ve aralarında bir sulh yaptı. Anneleri Şah Mansur'u Şiraz'a götürdü. Askerlerin bir kısmı Şah Mansur'la ittifak yaptı ve bir kısmı da Şiraz'a döndü. Şah Mansur bir süre sonra Emir Mübarizüddin Muhammed'in geriye kalan evlat ve torunlarından olan Şah Veli'ye sığındı. Şah Veli, Şah Şuca'nın yanında mülazım idi. Şimdi Fars, Kirman, İsfahan, Kaşan, Loristan, Şulestan, Huzistan, Şiraz, Hürmüz, Pergutar, Hengbal ve Şebankare Şah Şuca'nın kontrolündedir. Şah Şuca, Hürmüz, Kış, Bahreyn ve Dirab memleketlerinden vergi almaktadır.

3.13. Herat Melikleri

Melik Said Gıyaseddin, geçmişteki sultanların yarlıkları hükmüne ve Herat memleketinin hâkiminin verasetine dayanarak bir sınır bölgesini elinde tutuyordu. O, vefat ettiğinde yerine oğlu Emir Şemsettin geçti. Onun tahta geçmesinden sonra Gurlu bir topluluk ve topluluğa bağlı bir grup Emir Şemsettin'in kardeşi Melik Hafız ile ittifak yaparak Melik Şemsettin'i öldürdüler. Melik Hafız tahta geçti. Ondan sonra Melik İslam Muizüddin Hüseyin, Ebu Said'in yarlığı hükmünce soy bağıını iddia ederek Herat'ın hâkimi oldu. Padişah Ebu Said'in vefatı ve emiru'l-umera Emir Şeyh Ali Kuşçi'nin öldürülmesi sonrasında her emir ve melik başında bulunduğu memleketi kendi idareleri altına aldılar. O dönemde Melik Muizüddin Hüseyin kendi memleketini idaresine aldı ve Çağatay ülkesinden birkaç yer ele geçirdi. Kuhistan'ın tamamını ele geçirdi. Padişah Tuğa Timur'un hizmetine girdi ve onun mülazımı oldu. Padişah Tuğa Timur'u öldürdüler. Melik Muizüddin Hüseyin onun halifelik makamına geçti. Kendisini, onun halefi olarak gördü. Emir Gazagan, Horasan'dan önce Çağatay ülkesinde bulunan Karavunas emirlerinin komutalarındaki iki yüz bin kişilik bir ordu ile Herat'a geldi. Melik Muizüddin Hüseyin görünüşte Çağatay askerlerini kontrolüne almıştı. Çağatay askerleri onu darmadağın ettiler. Emir Muizüddin Herat'a döndü ve onun askerleri geri döndüklerinde ona muhalefet etmeye başladılar. Melik Muizüddin'in şehirden çıkardılar ve onun yerine kardeşi Bakır'ı geçirdiler. Melik Muizüddin önce İskelece Kalesi'ne sonra büyük Noyan Emir Gazagan ve padişah Bayan Kuli'ye iltica etti. Bir süre sonra mülazım oldu. H.755'te (1354-1355) Emir Muhammed Hoca ve kardeşleri Emir Olcaytu, Emir Çoban gibi Karavunas emirleri tüm askerleriyle Coin, Esfereyn ve Nişabur'a ilerlediler. Emir Muhammed Bey Argun Şah, Satılmış Bey, Abdullah Mollayî ve Melik Muizüddin bunlarla yakınlaştılar. Horasan'da bir hadise cereyan etti. Bu hadise neticesinde bunlar, Horasan'dan ayrıldılar. Emir Muhammed Hoca Serahs'a yerleşti ve Melik Muizüddin'i yetiştirip onu Herat'a gönderdi. Melik Bakır'ı yağmaladı. Melik Bakır Sebzvar'a geldi. Sebzvar'dan Şiraz'a gitti ve orada öldü. Melik Muizüddin, kendi memleketinde başarılı oldu ve bütün her yere asker gönderiyordu. Sonunda hastalandı ve çocuklarından Melik Gıyaseddin'in başa geçmesini vasiyet etti. Melik Muhammed, Serahs ve Kuhistan'ın bazı yerlerini ele geçirdi. Emir Hacı Zirek, Yesavul, Emir Muhammed Sultan Şah ve Emir Hamza gibi emirler Emir Muhammed'le yakınlaşan diğer emirleri Serahs'a gönderdiler.

Melik Muizüddin Muhammed vefat ettiğinden kardeşleri arasında iki üç kez savaş cereyan etti. Elçiler gidip geliyorlardı. Melik Gıyaseddin daha önce kendisinin korumadığı bir emiri için iltimas etti. Melik Muhammed, bunlar için özür diledi. Emirlerin tümü büyük âlim Sahib-i Kur'an Necmü'd-dünya ve'd-din Hoca Ali Halidullah'a, Sebzvar'a geldiler. Sonra Emir Muhammed Orhun Şah'ın damadı Emir Muhammed, Emir Argun'a geldi. Onu alarak Tus'a doğru yol aldı. Birkaç gün sonra Tus'tan ayrılıp iki üç kişi ile Sebzvar'a geldi. Bunlar burada bağışlandılar. Emir Muhammed, Serahs'a gitti. Bundan sonra İslâm beldelerinin koruyucusu Temu Tuman Noyan'a iltica etti. Şimdi merhumun mülkünün bir kısmı Melik Muhammed'in bir kısmı da Melik Gıyaseddin'in kontrolündedir. Melik Muhammed, Herat vilayetini kuşatan Emir Temur Tuman Noin'in mülazımıdır.

3.14. Daha Evvel Bahsi Geçen Emir Abdullah Mollayî, Oğulları ve Torunları

Emir Abdullah vefat ettiğinden oğullarından Emir Muhammed Bey onun yerine geçti ve memleketi adaletle idare etti. Onun döneminde halk refah ve bolluk içindeydi. Önceden zikredildiği gibi Melik Muizüddin Hüseyin ve Emir Abdullah birkaç kez mücadele yaşanmıştı. Emir Abdullah, Kuhistan'a asker gönderip memleketini geri aldı. Öyle ki Emir Muhammed Bey çaresiz kalarak Sebzvar komutanlarına sığındı ve bir süre sonra vefat etti. Kardeşi Emir Satılmış Bey, onun yerine geçti ve kardeşi Mesut Bey'i Irak tarafına gönderdi. Mesut Bey orada vefat etti. Emir Satılmış Bey, asker toplayarak Melik Muizüddin Hüseyin'in kontrolünde bulunan şehirlerden birini geri aldı. Bunlar arasında çok sayıda karşılıklı hakaretler oldu. Emirlerden Emir Muhammed Tuka, Emir Muhammed Zirek ve Melik Hüseyin'in veziri olan Hoca Fadlullah Abid, Emir Satılmış Bey'e gelerek bir süre orada kaldılar. Sonra Sebzvar'a geldiler. Horasan'dan Çağatay'a gitmiş olan Karavunas emirlerinden Emir Muhammed Hoca ve Çoban gibi emirler onun yardımına geldiler. Birbirileriyle yakınlaştılar. Askerin başarılı, cesur bir kısmı Melik Muizüddin Hüseyin'in memleketine gitti. Camuhaf şehrinden birkaç kaleyi gazele işgal ettiler. Herat yakınlarında Zere'de başarılı asker ve emirlerin bazıları Melik Muizüddin Hüseyin ile savaştı. İlk saldırıda Emir Satılmış Bey, Emir Muhammed Hoca ve Emir Çoban öldürüldüler. Ondan sonra Melik Hüseyin, Emir Muhammed Bey'in oğlu Emir Ali'yi Cenabed'de padişah olarak ilan edildi. Daha sonra Emir Ali küçük yaşta olduğundan önceden bahsini ettiğimiz Emir Hayatuğa'nın torunu Cafer Bey'i onun yerine tahtta oturtular. Bir süre o hükmetti. Sonra memleketin kontrolünü ele geçirmek üzere Mollayî'nin ailesinden ve emirlerinden bir kaçını öldürdü. Böylelikle halk ondan nefret etti. Bu arada Melik Hüseyin Kuhistan'a sürekli asker gönderdi ve Cafer Bey'in buna karşı koyacak kuvveti yoktu. Cafer Bey'in nökerlerinden olan Emir Pir Hüseyin ve İzzettin Kumar, birkaç kişi ile birlikte Cafer Bey'e karşı muhalefet ederek Cenabed Kalesi'ni Melik Muizüddin Hüseyin'e verdiler. Emir Cafer Bey oradan ayrılıp Irak tarafına gitti ve orada vefat etti. Mollayî ailesinden geriye kimse kalmadı ve Melik Hüseyin, Kuhistan'ın tamamını kendi hâkimiyeti altına aldı. Cenabed şehrini ve kalesini harap etti.

3.15. Emir Argun Şah, Emirleri ve Akrabaları

Merhum padişah Hülagu Han saltanata geldiğinde Emir Musa Candar, Yesavul, Emir Torut, Emir Hacı ve Emir Muhammed Zirek'in babaları olan Buka Noin'i komutanlığa getirdi ve onu Horasan'daki kaleleri ele geçirmekle görevlendirdi. Emir Argun da Horasan komutanlığına tayin edildi. Argun Bey'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Emir Nevruz,

ülkeyi adaletle yönetti. Onun döneminde ülkede asayiş arttı. Mücadelede, cesur atılımlar sergileyip İslam'ın yayılması, şeriatın uygulanması ve puthanelerin yıkılmasında yedd-i beyza oldu. Birkaç yıl babasının hükümleriyle ülkeyi idare etti. Sonunda merhum sultan Gazan Han'dan şüphelenerek isyan edip Herat'a yöneldi. Herat'ın yöneticileri onu, izzet ve ikramla karşıladılar. Sonra ona eziyet edip, onu öldürdüler. Bir süre sonra Emir Argun'un babası olan Emir Orday Gazan ve Emir Hayatuğa'nın babası olan Emir Hacı gibi kardeşleri ve onun yakınlarının merhum Sultan Olcaytu yetiştirmişti. Daha sonra Emir Orday Gazan vefat ettiğinden, oğlu Emir Argun Şah emirlerden bazılarını tutukladı ve bazılarını da Emir Hayatuğa tutukladı. Bu iki emirin arasında muhalefet belirdi. Emir Hayatuğa Irak'a gitti. Emir Argun Şah, askerlerin tamamını kendi kontrolüne aldı ve Horasan beyleri onun mülazımı idiler. Kardeşlerinden Emir Sobunç Buka, Emir Yuli ve Emir İsen, Emir Argun Şah'tan önce ölmüşlerdi. Emir Argun Şah'ın vefatından sonra Emir Tevekkül Buka padişah Tuğa Timur'un yarlığıyla tahta geçti. Sonra Emir Hayatuğa'nın oğlu Emir Hasan Basri ona muhalefet etti. Kendi yakın çevresinden bir topluluk toplayarak Tevekkül Buka'ya kastederek onu şehit ettiler.

Aynı yıl içerisinde Emir Argun Şah'a bağlı olan bazı Cavanî Kurban emirleri bir av sırasında ok çekerek Emir Hasan Basri'yi öldürdüler. Kardeşleri Emir Üveys ve Emir Bayezit oğlu Emir Cafer Bey Sebzvar'a geldiler. Emir Argun Şah'ın oğlu Emir Muhammed Bey'i padişah Tuğa Timur yetiştirmiş ve bir kızını onunla evlendirmişti. Padişah Tuğa Timur, onu tahta geçirdi. Daha sonra naip ve eğitimci olan Emir Ali Ramazan, Meşhed ve Tus'a hâkim idi. Emir Ali Ramazan, Emir Muhammed Bey ile muhalefet edip Tuğa Timur'a iltica etti. Bazen Herat meliklerine ve bazen Sebzvar'a iltica ediyordu. Emir Muhammed Bey Sebzvar'a iltica etti ve sütkardeşini Hoca Ali Şemsettin ile evlendirdi. Bir süre sonra Emir Ali Ramazan'ın nökeri olan Yahya Curbanî'den önce Emir Muhammed Bey Tus Kalesi'ni ele geçirdi ve ona muhalif oldu. Yahya Curbanî daha sonra Hoca Yahya Kerabî'ye, Sebzvar'a geldi. Yahya Curbanî'yi Tus'a göndermiş olan Hoca Yahya önemli bir iş için Ali Mesut'u Tus'a gönderdi. Orada, Yahya Curbanî'ye kast edip, onu öldürdü. Sebzvar şehri ve kalesi, Sebzvar komutanlarının kontrolüne geçti. Emir Ali Ramazan çaresiz kaldı ve kendisini yetiştiren Emir Argun Şah'ın oğluna gitti. Onun en büyük yanlışı Emir Ali'yi yetiştirmesi idi. Sonra Cavunî Kurban Moğolları, Emir Ali'nin muhalefetini gördüklerinde ona güvenmeyerek onu öldürdüler. Emir Muhammed Bey vefat etti ve onun yönetimi sona erdi. Yerine kardeşi adaletli, büyük noyan Emir Ali Bey geçti. Şimdi o memleket, onun tasarrufundadır. Kardeşlerinden Emir Hasan Bey'i, Emir Muhammed Bey'in idaresi döneminde öldürdüler. Emir Gazan'ı hapsettiler. Bunların geriye kalan evlat ve torunları Emir Ali'nin hizmetinde olup, ona itaat ettiler. Allah bilendir.

3.16. Emir Tuka'ın Çocukları Emir Gıyaseddin Muhammed Tuka

Faziletli ve olgun biri idi. Zamanla padişahların mülazımlığını yaptı. Tuka'ın yakınlarını ve çocuklarını ele geçirdi. Ondan sonra Emir Zengi Bey ki akıllı, zeki ve hüner sahibi idi. Şebab'ın girişinde vefat etti. Ondan geriye bir çocuk kaldı ve Emir İsa, Emir Tuka Kutluk, Emir İshak, Emir Hacı Bey, Emir Ebu Said ve Emir Lokman gibi amcazadeler hala hayattadırlar. Yakınlarını gözetip, refah içinde yaşıyorlar.

3.17. Ked Buka Noyan Neslinden Emirler

Kedbuka Noyan'ı, Nesah şehrinde öldürdüler. Oğlu Emir Muhammed önceki padişah Melik Muhammed ile dost idi. Emirzade Emir Ali Bey ve Musa Candar, Mazenderan'da Sultan Şah Veli'nin adalet işlerine bakıyorlardı. Emir Hacı Zirek'in oğulları da Sultan Şah Veli'nin mülazımı idiler. Emir Şeyh Hacı Zirek, kardeşleri ve amcazadelerinden de Emir Kutluk Şah'ın oğlu Satılmış ile Herat'ta idiler. Emir Torut'un oğulları ve Emir Hacı'nın oğullarından bazıları Şah Hüseyin'in yanında Tebriz'de idiler. Diğer emirlerden geriye kalan birkaç kişi büyük emir kabul edilen Gıyaseddin İsfendiyar'ın yanında kaldılar. Esfer emirlerinden de Emir Şeyh Hasan Karanay'ın oğlu Emir Gıyaseddin Karanay ve kardeşleri, amcazadeleri kalmış. Emir Yalvaç'ın oğlu Emir Halit, Emir Ali Bey'in mülazımıdır. Emir Yağmış'ın çocukları daha sonra anlatılacağından tekraren yazmayı istemedik. Emir Baram Şah'ın kalan akrabaları ise Herat'ta idiler.

3.18. İran'ın Emirü'l-Umerası Merhum Emir Kutluk Şah'ın Çocuklarının Durumu

Merhum sultan Gazan Han'ın, Gilan emirleri üzerine yaptığı seferde şehit oldu. Onun sonra Emir Şeban Kutluk, Tuman'ı ve babasının yakın akrabalarını yanına aldı. Onun vefatının ardından önceden adı geçen merhum Emir Şeyh Ali Kuşçi'nin damadı Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk ile Emir Said Argun Şah'ın kardeşi Emir Yuli arasında Bistam'da bir savaş meydana geldi. Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk bir süre Mazenderan'da kaldı. Emirlerden Emir Herze Muhammed, Emir Şeyh Mahmud Yağmış ve emirin çocuklarından Emir Tukul ve vezirlerden Melik Tahir Semenani gibi isimler onun yakın çevresiydi. 743 senesinin Recep ayında Mazenderan'daki Gul ribatında Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk ve yakınları, Serebdal askerleriyle savaştılar. Emir Şeyh Muhammed ve Emir Yağmış şehit düştüler. Horasan'ın ileri gelen emir ve büyüklerinden birkaçını öldürdüler. Geriye kalanlar ise Irak tarafına kaçtılar.

3.19. Emir Yağmış

Bistam kalelerinden bir kaleyi kendine mesken edinen Emir Mesud, o yıl içerisinde Mazenderan'a gitmişti. Onu ve evlatlarından bir kısmını tutuklayıp öldürdüler. Ordu Buka, çocuklarla birlikte Yezd'e gitti. Oradan Ordestan,³⁴⁸ Kum³⁴⁹ şehirlerine gittiler ve Ordu Buka orda vefat etti. Çocukları Emir Hamza ve Emir Ali, Emir Ordu Buka'nın dayısının oğlu olan Emir Mübarüzüddin Muhammed Muzaffer'in mülazımı idiler. Emir Yağmış'ın torunu olan Emir Muhammed Feramış, Kum'da vefat etti ve mezarını orada yaptılar. Şah Veli'nin mülazımlığını yapan Emir Suyurgan dışında evladı kalmadı.

3.20. Horasan Vezirleri ve Ardılları

Önceden zikredildiği gibi Hoca Alaeddin Hindu ve Hoca Razieddin Abdülhak'ın çocukları Irak'ta öldürülmüşlerdi. Hoca Celaleddin Mahmut Irak'ta öldü. Hoca Alaeddin Hindu'nun kardeşi Hoca Celaleddin Bayezid Horasan'a giderken Semenani'de öldü. Serebdallılar, Hoca İzzettin İbrahim ve Hoca İmadeddin Ali'yi Sebzvar'da öldürdüler. Şeyh Ali, Mısır'da öldü. Şimdi Hoca Alaeddin'in çocuklarından Muhammed bin Hoca Alaeddin

³⁴⁸ Ordestan veya Urdistan

³⁴⁹ Kum veya Kam

Hindu, Hoca Alaeddin'in torunlarından Muhammed Abdülhak, Rükneddin Hoca, Şeyh Muhammed Melikşah, Hoca Alaeddin Abdülmuttalip, Şeyh Ali ve Hoca İmadeddin İbrahim halen hayattadırlar. Hoca Alaeddin'in Hoca Vecheddin Zengi, Hoca Celaleddin Mahmud, Hoca Yusuf, Hoca Davud ve Hoca Abdullah Tahir ismindeki çocukları vefat etmişti. Serebdallılar, Hoca Alaeddin Muhammed'in çocuklarını Kemili Kalesi'nde zehirleyerek öldürdüler. Emir Ali'yi Serbedarîler³⁵⁰ öldürdüler. Hoca Muhammed, Emir Hasan ve Emir Hüseyin vefat ettiler. Hoca Hasan, Hoca Hüseyin ve Hoca Muhammed'in torunlar hayatta idiler. Serbedarîler, Hoca Celaleddin Mansur'u H. 736 (1335-1336)'da öldürdüler. Serbedarîler, Hoca Gıyaseddin Hindu'yu da Sebzvar'da öldürdüler. Hoca Gıyaseddin'in üç çocuğu hayatta kalmıştı. Hoca Gıyaseddin'in oğullarından Hoca İzzeddin Tahir Kirman'da öldü. Hoca İzzeddin Tahir'in oğlu Hoca Celaleddin Yunus'u, Aziz Mecidi öldürdü. Hoca Gıyaseddin'in oğullarından Ali Cafer ve Alaüddevle, Sultan Şah Veli'nin mülazımlarıydılar ve diğer oğlu Sultan Bayezid Herat'ta idi.

3.21. Saadetli Şehit Sultan Tuğa Timur Han'ın Devleti'nin ve Saltanatının Son Bulması

H. 754 (1353-1354)'te tahta geçtiğinden devletin varlığının son bulmasına kadar on sekiz yıl boyunca Horasan'da padişahlık yaptı. Ülke toprakları her ne kadar geniş bir alana yayılmadıysa da onun döneminde Horasan'da çok sayıda inkılap görüldü. Ancak her ne kadar başarılı bir saltanat dönemi geçirdiği söylene de Irak'a yönelen iki nevbetlik asker grupları bir netice elde edemediler ve bu gruplara yardım gönderemedi. O, Cengiz Han'ın özelliklerini kendisinde toplayan bir padişahı. Adil olması Anuşirvan gibi büyüklüğünü, hoşnut olunan ahlakı Lokman gibi ilim ve hikmet sahibi olduğunu gösteriyordu. Birkaç yıl Mazenderan'da devleti idare etti. H. 755 (1354-1355)'te Emir Yahya Kerabî'nin Horasan serdarlığına tayin edildiği ana kadar, halk onun merhametinin gölgesinde, refah ve huzur içinde yaşadı. Emir Yahya, bir kişiyi Mazenderan'a kendisinin ve daha önceki bende ve hizmetkârların da Sultan Tuğa Timur'a olan bağlılığını bildirmek üzere gönderdi. Bu vesile ile eski komutanlar, seçkinler ona itaat etmiş ve o da onları temiz bir kalp ile barıştırmıştı. Böylelikle düşmanlık emareleri ortadan kalkmış gibi gözüktüğünden halk onun sözüne itimat etmişti. İtikadı sağlam, merhamet sahibi Emir Şeyh Ali Hindu'yu Sebzvar'a gönderdi. Yahya Kerabî ve bazı komutanlar, Emir Şeyh Ali'nin ayak bastığı yerlere dahi saygı gösterdiler. Kabul görülebilecek ölçüde ona hizmet ettiler. Kabul gören bir tutum sergilediler. Büyük bir bağlılıkla sözlerini yenilediler. Bu söz yenileme bağlılık ve can vermek arasında mukayese edilebilirdi. Devletin dostuna dost, düşmanına düşman oldular. Emir Şeyh Ali, sultan ile ahdi daha da sağlam kıldığını emin olduktan sonra Sebzvar'dan ayrıldı. Sultana bağlılığını kanıtladığından bazı durumları kendisine izah etti. İzah ettiği bu durumlar devlet erkânına, devletin kanun ve nizamına ihanet sayılacak durumlardı. Saltanat ve memleket bağının aydınlığı olan cihan şehzadeleri Abdülaziz ve Ebu Said'in yanı sıra çoğu emir veba salgınından ölmüş, Moğol İlhanlı aristokrasisi de böylece zayıflamıştı. Genel itibarıyla Horasan'daki bazı komutanlarla anlaşma uygun görüldü. Elçiler birkaç kez gidip geldikten

³⁵⁰ Hanedan, adını kurucusu Abdurrazzak'ın, "Erkekçe başını darağacına vermek, alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir" şeklindeki ifadesinde geçen "serbedar" (darağacı) sözünden almıştır; Erdoğan Merçil, "Serbedarîler", *TDV İslâm Ans. C. 36*, İstanbul: TDV Yay. 2009, s. 549. Horasan bölgesini kontrolleri altında tutan, Semerkant ve Kirman serbedarîleri olarak ikiye ayrılan bu hanedanın bilinen idarecileri Eminüddeve, Vecihüddin Mesud, Muhammed Aytimur, Kelu İsfendiyyar, Fadlullah, Şemseddin Ali Çeşmî, Yahya, Zahirüddin, Haydar Kasab, Lütfullah, Pehlivan Hasan ve Ali Müeyyed Serabî'dir; Abbas Kadyani, a.g.e. C. 3, s. 1451-1461.

sonra bir taraftan Yahya Kerabi, komutanları ve askerleri ile birlikte Mazenderan'a yönelirken, diğer taraftan yetenekli sultanın emirleri ve askerleri Hacı Hatun Köprüsü hududuna kadar geldiler. Birkaç görüşmeden sonra makam elde eden Yahya Kerabî ve askerleri, sıklıkla sultanın hizmetinde oluyorlardı. Sultan, onları iyi bir şekilde ağırlar ve onların sözlerine sonuna kadar güveniyordu. Sultan, çekinmeden aralarına katılıyordu. Öyle ki sultan ordunun ve sarayın çevresini bunlarla geziyordu. Diğer taraftan bir kez daha söz verdiler. Söz ve yemin esnasında hazır bulunan devlet erkânının yanı sıra Şeyhülislam Gıyaseddin Heybetullah Hemuyî ve Şeyh Şahabettin Fazlullah Bestamî'nin huzurlarında kelimullahı el basarak sultana ve devlet erkânına kast etmeyeceklerine, devlete dost olanlarla dost ve devletle düşman olanlara düşman olacaklarına dair yemin ettiler. Buna göre verilen söz üzere hareket edeceklerdi. Orada bulunan devlet erkânı da söz üzere kalacaklarını söylediler. Sultanın hizmetkârlarının toy düzenlediği güne dek, herkes meclisten ayrılarak kendi çadırına yöneldi. Sultan, onları tekrar toplamak istedi. Yaklaşık üç yüz kadar kişi, Yahya Kerabî ile sarayın etrafında toplandılar. Diğer komutanların da atlarının başlarında beklemeleri istendi. Yahya Kerabî'nin olmadığı o gece komutanlar toplantı yaptılar. Gizliden Yahya Kerabî'nin akrabası olan birkaç kişinin yanı sıra Hafız Curbedi ve Ali Mesut Hüsvcerdi ile onu öldürmeyi planladılar. Kararlaştırıldığına göre Curbedi, padişahı toyun devam ettiği bir sırada saraya girip padişahı gürzle öldürecek. Curbedi saraya girerek fırsatını bulduğu an padişahın başına gürz vurarak onu gürz darbesiyle şehit ettiler. Büyük emir Şeyh Ali Hindu Noyan ve orada hazır bulunan emirleri şehit ettiler. Sultanın çocuklarından Şehzade Lokman dışarı çıktı. Şehzade Lokman'ın vaziyeti, Radgan Savaşı'nda şehit olan padişahın kardeşi Şeyh Ali'nin vaziyeti gibiydi. Şehzade Gazan'ı esir alarak Sebzvar'a götürdüler. Böylece kötü nam, eziyet, nifak ve verilen söze vefa göstermeme ortaya çıktı. Sebzvar'da aynı topluluk Yahya Kerabî'ye musallat oldu, ona muhalif olup, onu da öldürdüler. İnşallah, Yahya Kerabî konusu komutanlar başlığında zikredilecek.

3.22. Sultan Gıyasüddünya ve'd-din Şah Veli b. Emir Şeyh Ali Hindu Noyan'ın Saltanatı

Apaçık bir şekilde Hak Sübhane ve Teâla “biz, sizleri yeryüzüne halife eyledik”³⁵¹ ayetiyle buyurduğu üzere rahmetini ve bereketini gösteriyordu. Allah'ın “Mülkü dilediğine verisin”³⁵² ayeti ile kudretinin tecellisi yansımış oluyordu. Horasan ve Mazenderan yeryüzünün faziletli yerleri kılan; Acem, Türk ve Arap memleketlerinin sahibi, adillerin yücesi, âlemin bilgisi, şeriatın ve dinin yardımcısı, Müslüman beldelerindeki şirk ve zulmün karşı koyucusu

Geçmiş, ikbal ve baht

Düşüncesi ülkesi ve taht

Her gönülde yer alan

Her ülkenin sınırına dayanan

İçerideki coşkuda, deniz dibindeki dağınık ziynet misali

³⁵¹ Bakara suresi, 30.

³⁵² Al-i İmran suresi, 26.

İçerideki savaşta parıldayan kılıç misali

Onun döneminde Allah'ın inayeti tahta sirayet etmiş, yeryüzü adaletle süslenmiştir. Zamanın türlü olaylarına karşı adilane ve insafla memleketin imdadına yetişmiştir. Adaleti memleketin dört bir yanına yayılmış, ululuğu ruhaniler âleminde duyulmuştur. Öyle ki günden güne Allah'ın rahmeti ve inayetiyle yaptığı her şey millete ve memlekete ayan oluyordu. Memleketin dört bir yanında fetih ve zafer bayrakları dalgalanıyordu. Sultanın güneşi doğuyu ve batıyı aydınlatıyordu. Bugün bu memlekette onun adına hutbe okunup para basılmaktadır. Sultan, ülkeyi gümüş ve ziynetle bezemiştir. İnşallah.

Güzel ahlakı ve huyu ile övülmeye layık olan bu padişah, padişah Tuğa Timur ve babası Emir Şeyh Ali Hindu Noyan'ı öldürdüklerinde kurtulmuştu. Kendisine bağlı bazı topluluklar ve nökerleriyle babasının ve padişah Tuğa Timur'un intikamını almak üzere fırsat kolluyordu. Yahya Kerabî, kendisine bağlı olan topluluk ile padişahın otağını yağmalamış ve Horasan'a hareket etmişti. Haydar Kasab'ı Moğol ve Taciklerden oluşan bir grup askerle oraya (Horasan'a) gönderdiler. Bunlar burada eziyet ve zulüm etmeye başladılar. Hak Teâlâ, sultanın askerlerinin çok azı bunlarla çarpışmaya gittikleri halde onları başarılı kıldı. Bunların çoğunu katlettiler. Haydar Kasab bir süre vuruştuktan sonra Horasan'a geldi. Sultan Veli'nin bu başarısını tebrik eden ilk kişi oydu. Sonra Hasan Damganî komutanlığında Horasan'dan çok sayıda asker toplayarak Mazenderan'a yöneldiler. Yaklaşık yirmi bin piyade ve atlı ile Esterabad sınırına vardılar. Sultan Veli'nin askerleri üç yüz atlı ile Esterabad'a geldiler. Allah'ın takdiri ile bir anda bunlardan üç dört bin kişi öldürdüler. Daha evvel Yahya Kerabî'nin döneminde padişah Tuğa Timur'a eziyet ederek onu öldüren çok sayıda komutanı öldürdüler. Bunların çoğunu esir aldılar. Esir aldıklarının alınlarını ceylan damgası ile dağladıkları sonra onları serbest bıraktılar. Hasan Damganî bir süre sonra Rey'i ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Bu Sultan Veli'nin Rey şehrini almaya yaklaştığı ikinci hareketiydi. Ondan sonra babasının olayını öğrenen Şehzade Lokman, Çağatay'a iltica etmiş, oradan Emir Zende Haşimi'ye yardım etmek üzere hareket etti. Maksudı babasının makamını elde etmektir. Sultan Veli bunların gelişlerini haber aldığı anda Dehistan sınırında bunları karşılayarak bunlarla savaştı ve o askerlerin çoğunu katletti. Şehzade Lokman ve Zende Haşim dönerek Çağatay'a doğru yol aldılar. Bu üçüncü fetih hareketi idi.

Ondan sonra memleketin başına merhametli Sultan Üveys³⁵³ geçmişti. Yaklaşık yüz bin süvariyle Irak'tan Horasan'a doğru hareket etti. Rey şehri sınırlarına vardıklarında kendisine bağlı olan az grup askerle Mazenderan'dan hareket ederek ilerledi. Bir süre çarpıştıktan sonra "Nice az birlik vardır ki sayıca çok birliği Allah'ın yardımı ile yenmiştir"³⁵⁴ ayeti sırınca Rey şehri sınırlarında bunların askerlerinin ortasına kadar ilerledi ve bunlardan çoğunu öldürdü. O savaşta Irak ordusunun seçkinlerinden bir kaç emir de öldürüldü. Askerleri sağ salim bir şekilde ve Allah'ın yardımıyla ganimetlerle Mazenderan'a geri döndüler. Bu fethin haberi etrafa yayıldı. Padişah Üveys Semenan'a kadar geldi ve oradan Irak'a döndü. Ondan sonra aralarında birliği ve dostluğu tesis ettiler. "Doğruluğun hâkim olduğu bir ortamda gücüne sınır olmayan bir hükümdarın huzurundadır"³⁵⁵ ayeti sırınca ahiret yurduna

³⁵³ I. Üveys İlkanî için; bkz. Abbas Kadyani, a.g.e. C. 1, s. 504.

³⁵⁴ Bakara, 249.

³⁵⁵ Kamer, 55.

göç ettiğinden yerine oğlu Şehzade Şeyh Hüseyin geçti. Bu arada sıklıkla elçiler sultana geliyordu. Bu sene kanunların düzenlenmesi ve civar komşu ülkelerle yakınlaşma yönünde iyi ilişkiler geliştirmeyi buyurdular. Şimdi Horasan, Mazenderan, Dehistan, Telhan, Tâlekân, Kums ve Rey tümüyle sultan'ın kontrolündedir. Bu yıl Allah'ın inayetiyle fetihleri Sultan'a inayet eyledi. Moğol Sultanları arasında hiç kimse buna müyesser olmamıştır.

Öyle bir atlı ki

Gökyüzünün yüz bin asırlık geçidinden

Zaman meydanından geçebilir.

Sultan'ın padişahlık sırlarından biri Sahipkiran,³⁵⁶ söz ve zaman... H. 780'de (1378-1379) Mazenderan tarafına hareket etti. Bununla birlikte fitne, zulüm, kötülük, bozgunculuk yapan kimselerin nankörlüklerine son verdi. Sultanın kendisine olan güveni artmış, gururlanmıştı. Baş gösteren isyanlar üzerine Cihan Penah Dergâhı üzerine yöneldi. Dergâh, Sultan'ın merhamet ve inayetine iltica etti. Bu haber Sultan'a ulaştığında, dergâhtakilere izzet, ikram ve hürmetle her şeyi tastamam etme yönünde hareket etmiştir. Bu apaçık merhameti, bir an bile olsun anlamlandıramadılar. Emri, kendisine itaat eden askerler üzerinde etkili oldu. Birkaç gün sonra Allah'ın yardımıyla muzaffer olan sultanlık ordusunun sancaklarıyla Horasan tarafına hareket ettiler. Asillerden bir topluluk bunlardan rahatsız olup bunlara saldırdılar. İlk çarpışmada Ferimod şehri ve kalesi Sultan'ın askerleri tarafından kuşatıldı ve o topluluk esir edilerek ardından kılıçtan geçirildiler. Daha sonra oradan Sebzvar'a yöneldiler. Şehrin girişine bir saray yaptılar. Büyüklenme arzusunda olan Aytimur'un nankörlüğü damağında kaldı. Sultan'a bağlı olan bendeler bu topluluğa itaat etmek zorundaydılar. Muhammed'in (a.s) dinin yolunda olan bir grup ki bunlar derviş olarak yanlarına gelmişlerdi. “Doğruya karşılık sapıklığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kar etmemiş ve doğru yolda bulamamışlar.”³⁵⁷ Çünkü bunlar Türklükten ve İskender'in terk edilen bir kaç yanlışımdan medet umuyorlardı. Şehrin dışına saldırdılar. Sebzvar, sahib-i Kur'an kimselerin şehri olduğundan vatandaşın canları ve malları çoğunlukla zarar görecekti. Savaşarak şehri elde etmek istemediler. Uğursuz bir şekilde kötü bir topluluğun kanı dökülsün istemediler. Sultan'ın askerleri sahib-i Kur'an topluluğa karşı kesinlikle savaşmak için memnun değillerdi. Müdahale ettikleri bir gün Irak'tan ayrıldılar. Bunlara ansızın saldırarak bir kaç kimseyi öldürüp çoğunu yaraladılar. Sultan'ın elçisine feryad ederek pişman oldular. Feryadlarının ulaşmadığını düşünerek dışarıya çıktılar. Şehir alındı ve halkın çoğu öldürüldü. Sonra halk oklandı. Bir kısmı dışarı çıkmaya fırsat bulamadı. Altı ay boyunca asker şehir kapısına

³⁵⁶ Sahipkiran olarak zikredilenin Timur olduğunu düşünüyoruz ki ilk defa 1360 yılında adından söz edilmeye başlanan Timur, 1370'te Maverâünnehir bölgesine hâkim olarak, Semerkand'da tahta oturmuştu. Bu sırada İran parçalanmış bir durumdaydı. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler, merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedariler, merkezi Curcan olmak üzere Bistam, Damgan ve Simnan yöresinde Toga Timurlular, merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferiler, merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Celayirliler hüküm sürüyorlardı. 1380 yılında Horasan, Serbedariler, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferiler arasındaki mücadelelerden kaynaklı karışık bir durum arz etmekte idi. Bu bakımdan bölgenin ele geçirilmesi ve kontrol altına alınması Timur için zor olmadı; bkz. İsmail Aka, “Timurlular”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 893. Ayrıca Timur'un Horasan üzerine yapmış olduğu seferler hakkında; bkz. Gürsoy Solmaz, “Timur ve Seferleri”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, s. 936.

³⁵⁷ Bakara, 16.

konuslandı. Üveys'i tüm otoritelerin başı kabul ettiler. O sıralar Melik Gıyaseddin Herat'a, Emir Ali Bey Argun Şah elli bin kişi ile Nişabur'da idi. Bu topluluk ona iltica ettiler ve aman dilediler. Askerlerden gizlenerek dağın öbür tarafına geçecek kadar güçleri yoktu. Sürekli Emir Gıyasü'd-dünya ve'd-din'e elçiler gönderiyorlardı. Sebzvar halkını felaket bekliyordu, öyle ki ğulle³⁵⁸ 4 - 5 dinara çıktı ve bulunması mümkün değildi. Lanetliler, tutukladıkları bu topluluğa eziyet etmeye başladılar. Yaratılmışlardan hiç kimse şehirden geçirilmedi. Halkın çoğunu açlıktan ölüme maruz bıraktılar. Bu lanetlilerin eliyle yapılan son usulsüz işlerden biri de her biri servi boylu, temiz inançlı, gelecekleri parlak olan iki genç mümini şehit etmek oldu. Bu iki genç; Hoca Tacettin Mahmut ve Hoca Kemalettin Hüseyin idiler. Hazret-i Sahipkıran'ın amca ve yeğenleri olan bu iki genci şehit ettiler. Allah'a kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. "Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır." ³⁵⁹ Bu iki serviyi hiçbir bir gerekçe olmaksızın şehit eden bu kâfir-i nimet ve na-paklar lanet ve azaba müstehak oldular. Zulüm ve eziyette haddini aşan bu zalimlerin üzerine, Seyyid Emir Ali Suğendî ve kardeşi Seyyid İzzettin birkaç kişiyi gizlice bunların ellerinde bulunan birkaç kaleye sızdırdılar. H. 781 (1379) yılının Recep ayının 8'inde Perşembe gecesinde, bu zalimlerin elinde tutsak bulunan esirleri kurtardılar. "Onlara ne oluyor ki arslandan ürküp yaban eşekleri gibi öğütten yüz çeviriyorlar?"³⁶⁰ ayetin sırrınca geride kalanlar sağa sola kaçışmaya başladılar. Seyyid Emir Ali ve kardeşi Seyyid İzzettin yanlarındaki askerlerle geride kalan bu zalim topluluğu meydanda toplayarak hepsini öldürdüler. Bu zalimlerin başında bulunan kişinin de başını saraya getirdiler. Sonra Herat'a yöneldiler. Burada da bazı isyancılar tutuklayıp öldürdüler. "Sonunda zulmeden kavmin kökü kesildi. Her türlü övgü, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur."³⁶¹ Bu memleketi zalimlerin zulmünden ve kötü davranışlarından kurtardılar. Doğudan gelen bu fetih haberiyle ilahi gölge oluştu. O memleket, etrafına korku saçan sayısızca bayrakla süslenmiş güzelleşmiştir.

Zilleti yenen, muzaffer

Övgüler sizin için, tebrikler size

Sancağın ebediyyen dalgalansın

Başaran, destekleyen, muzaffer

Padişahane himmetten sonra Hazret-i Sahipkıran'ı bulunduğu görevinde sabit tutmuş, naip ve noyanların elinde bulunan memleketin büyük bir kısmını onun tasarrufuna bırakmış, bu görevi takdim ederken Hazret-i Sahib Kıran'a izzet, hürmet ve ikramda bulunmuştur. "Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır."³⁶² ayetinin sırrınca Hazret-i Sahipkıran'a verilen söz itibariyle adına hutbe okunmuş ve para bastırılmıştır. Yine H. 781 (1379) yılının Recep ayında Mazenderan'a

³⁵⁸ Burada "ğulle" ibaresi için uygun düşen tanım buğday, arpa ve sair tahıl grubudur. Ancak burada tahılın her bir tanesi mi yoksa ölçeği mi hususunda bilgi verilmemiştir. Cümlelerin tamamına bakıldığında tahılın kıt olduğu kanaatini taşıyoruz.

³⁵⁹ Nisa suresi, 36.

³⁶⁰ Müddessir sursi, 51.

³⁶¹ Enam suresi, 45.

³⁶² Bakara, 5.

kadar olan toprakların sorumluluğu kendisine verildi. Dönemin sultanlıkları arasında böyle bir ululuğun şöhreti kimseye müyesser olmamış ve hiç kimse bu denli hafızada kalmamıştır. Hak Teâlâ bu din-perver, adil padişahın mübarek şemsiyesinin gölgesini âlemlerin ve özellikle Horasan memleketinin müminleri üzerinde baki kılmıştır. Mazenderan’a doğru hareket edilmesini emretti ve oradan halidullah-ı memleket meşhur padişah sayısız askerle yardıma gelmiş, “Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır. Şayet sapacak olsalar artık O’ndan başka hiç kimse onları tutamaz. Şüphesiz O halimdir, çok bağışlayıcıdır.” ayetin sırrınca muhalifleri helak ettiler.³⁶³

Bugün Hazret-i İslâmpenah’ın bendelerinden kimileri itaat ederek devlet ve saltanatta aziz kılınırken, isyan edenlerden bazıları zillete düştü ve bazıları da öldürüldü. Hak Teâlâ ülkelere taç bağışlayan yeryüzünün meliki, sultanı, halifesi ve cihan padişahının devletinin güneşini ve adaletinin gölgesini daim eylesin. Zamana sığmayan Sahipkıran’ın zat-ı şerifini ve latif unsurlarını Horasan müminlerinin üzerinde asırlarca payidar, aktarılan bu hadiseleri de mahfuz eylesin. Peygambere ve pak ailesine...

³⁶³ Fatır suresi, 41.

E. ZEYL-İ MECM'AU'L-ENSÂB-I ŞEBÂNKÂREÎ

Hız. Âdem (as)'den günümüze dek devletin içinde yetişen ve komşu ülkelerde yetişen enbiya ve evliyaların, halife ve sultanların, emir ve meliklerin, vezirlerin, soyluların, uluların tarihlerini ve eserlerini bir araya getiren bu kitabın yazarı olgunluk ve fazilet sahibi, mahirdir. Belagat meydanının cesuru, fesahat bahçesinin bülbülü, bilgi madeni, gerçeğin ve hikmet deryasının incisi, din ve millet güneşi Muhammed Ali b. Muhammed b. Hasan Şebânkâreî (Allah kabrini nur etsin) hakkında birkaç söz;

Ab-ı hayat gibi taze ve akıcı

Gençliğindeki gibi mutlu ve iyi

Taze açan bir gül gibi huzur verici

Mor bir erguvan gibi mutluluk verici

Cömert memleketlerin sahibi, vezirlerin mülklerinin meliki, âlimlerin ve faziletliilerin mürebbisi Hoca Necmü'l-Hak ve'd-din Hızır b. es-Sahibü's-Saidü's-Şehid Hoca Tacü'd-devle ve'd-din Mahmud el-Gazi el-Beyhakî (Allah, kendilerine ve ailelerine yardım etsin, onları izzet sahibi kılsın) ululara yaraşır bir bakış açısıyla su gibi berrak, mecazen sihr-i hilal³⁶⁴ gibi çekilmiş en-Nücumu'z-Zahirat'ı araştırmaya müşerref oldu. O, bu mübarek tarihin Ebu Said Bahadır Han'ın vefatından itibaren başlayarak Tuğa Timur'un cülusuna kadar tarihi olayları ve haberleri, emirleri, vezirleri yazmak istedim.³⁶⁵ Öyle ki kaleme alınması vesilesiyle sultanlığın selefleri hakkında olan bilginin baki kalması istedim. Ebu Said Bahadır ve ondan ziyade sultanlık hakkındaki haberleri ve olayları, vezirler, emirler ve melikler hakkındaki bilgiyi tamamlandı. Çoğu zaman sefer ve hazırlıklar, bunların mülazımlarının kontrolünde olduğundan olayları ve bu olaylarla ilgili olan kimseleri hafızasında saklı tutan Gıyaseddin b. Ali naib-i Feriyomudî, sözün hayırlısının izin alınması ve gerekli hallerde ifade edilmesi gerektiği kaidesine işaret etti. Mal varlığı olmayan bu münif bendenin böyle bir hitapta da hakkı ve mahrumiyeti olamazdı. Bu belirsizlik sebebiyle özür diledi, bu durum da haliyle düşündürüyordu. Sonunda bu işi ele almanın erteleme sebebini ve eksikliklerin gereğini sordular. Bu münif bende de utangaç bir tavırla;

“Sahteciliğe karşı hayretler içinde kalmışım

Ki fitnecilere nasıl sunayım, nasıl göstereyim

Bizde şiirin kuvveti, yazının tabiatı yok ki

Nale ile taşı yağdan çekeyim” dedi.

³⁶⁴ Eskilerin itibar ettikleri sanat manasında kullanılmış olabileceğini düşünüyoruz; bkz. M. Orhan Okay, “*Sihr-i Helal*”, “*TDV İslâm Ans. C. 37*, İstanbul: TDV Yay. 2009, s. 172.

³⁶⁵ Feriyomudî'nin naibi olan Gıyaseddin b. Ali'nin, Şebankarei'nin eserinin son kısımlarını da tamamladığı düşünüyoruz.

1. İran Topraklarında Bağımsızlık Fikrinde Olup İsyan Eden Bazı Topluluklar

Sultan Ebu Said vefat ettikten sonra yerine geçecek evladı yoktu. Bunun üzerine memleketin çoğu yerinde ihtilal baş gösterdi. Devlet erkânı ve emirler arasında tartışmalar yaşandı. Her gün gökyüzünden fitne ve bela yağıyordu. Her gün yeni bir olay yaşanıyor. Her tarafta asker zorluklarla karşı karşıyaydı. Emniyet, yerini belalara bırakıyordu. Her bölgede fırsatını bulan emirler ve muhafızlar bağımsızlık için isyan ediyorlardı. Ebu Said Han'dan sonra devletin başına geçecek kimsenin olmaması demek bunların her birinin dimağında, kendi bölgelerinde yükselmiş oldukları vazifeleriyle birlikte buraları ele geçirmenin ve kendilerine yurt edinme mutluluğunu yaşayabilmek demektir. Irak ve Horasan topraklarında fitne ve isyana başvuran bu isyankârların bazılarını zikrediyoruz.

2. Irak'ta İsyan Eden Topluluklar

Bir müddet Irak ve havalisinde haraç toplayan asiler daha sonra padişah-ı said Sultan Üveys'e itaat ettiler.

2.1. Melik Kavus Şirvan

Bir süre tasarrufunda bulunan toprakları, mal ve vergileri idare ediyordu. Sultan Üveys'e biat etti.

2.2. Seyyid Lütfullah Kaşi

Kaşan seyyid ve nakiplerindendi. Bir müddet Kaşan'ı ele geçirdi. Onun vefatından sonra padişah Şuca'nın mensupları burayı idare ettiler.

2.3. Hoca Tacettin Ali Asîl

Babası Hoca Asîl, Kum şehrinde Hoca Alaeddin Muhammed'in naiplerindendi. Bir süre Kum şehrini hâkimiyeti altına aldı. Ondan sonra Hoca Tacettin Ali Safi Kum şehrini kontrolü altına aldı. O bölgenin padişahlarına bağlı kalıyordu.

2.4. Emir Nevruz³⁶⁶

İsfahan emirlerindendi. Bir müddet Niyaser Kalesi'ni kontrolünde tuttu. Sonra vefat etti. O, padişah Şuca'nın hizmetinde idi.

2.5. Emir Şeyh Hasan Karlık

Bir müddet Save şehrini elinde tuttu. Civardan askerler onu savunmak üzere geldiler. Sonunda Sultan Veli'ye bağlı olanlar tarafından ele geçirildi.

2.6. Emir Celal Horasanî

Dayısı, Emir Nasır Dilkandî'den önce Avrel Kalesi'nin muhafızıydı. Dayısının vefatının ardından bir süre sonra Emir Celal isyan etti. Emir İsa Sutak birkaç nevbetlik askerle kaleyi muhasara altına aldı. Sonunda bu kale alınarak Emir Nasır'ın evlatlarına teslim edildi. Kale, şimdi Emir Ali Dilkandî'nin kontrolündedir.

³⁶⁶ Fatemeh Rostami, a.g.m, 230-231.

2.7. Emir Mesut Vüzüayî

Giyu Kalesi ve birkaç şehir onun mutasarrıflığında idi. Civardan gelen askerler etrafını kuşattıklarında elinden bir şey gelmiyordu. Oğlu Saltık tarafından öldürüldü. Günümüzde bu kale harabedir.

2.8. Emir Hacı Ali

İran sipahsaları Ebu Müslim'in kardeşi idi. Ahi Şuca ve yakınları Bom Kalesi'nin muhafızlarıydılar. Onları beraberinde Kirman'a götürdü ve Kirman'ı ele geçirdiler. Önce Melik Muizüddin Hüseyin Herat'a gelmişti. Melik Muizüddin Hüseyin, bir grup Gurlunun eşliğinde Emir Davud Hittâî'yi Kirman'a gönderdi. Oraya ulaştıklarında akrabaları olan Hacı Ali ve topluluğu barıştılar ve Kirman'a döndüler. Emir Hacı Ali ve topluluğu Horasan'a, padişah Tuğa Timur'un yanına geldiler. Ahi Şuca Bom Kalesi'ne gitti ve Emir Davud Kirman'da görevlendirildi.

Daha önce ismi geçen Emir Pir Hüseyin Şiraz ve çevresinin kontrolünü ele aldığından Emir Atabey Kuşçu olarak bilinen Emir Şeyh Ali, Semenân kadısı Mevlana Şemsettin Sayın ve Emir Mübarizüddin Muhammed'i orduyla Kirman'ı ele geçirmek üzere gönderdi. Bunlar Kirman'a ulaştığında Kirman halkı aman diledi ve Kirman şehri bunların eline geçti. Emir Davut, Herat'a döndü. Emir Atabey Kuşçu ve Mevlana Şemsettin Şiraz'a Emir Pir Hüseyin'in yanına döndüler. Emir Muhammed Muzaffer'i Kirman'da bıraktılar.

2.9. Ahi Şuca Horasanî

Ebu Müslim döneminde, ondan önce Bom Kalesi'ni ve Faryab yakınlarındaki Erbae şehrini ele geçirdi. Bir süre isyan ederek buranın kontrolünü elinde tuttu. Emir Mübarizüddin Muhammed birkaç nevbetlik asker gönderdiyse de netice alamadı. Sonunda barış yapılarak kaleyi Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in hizmetkârlarına teslim etti.³⁶⁷ Emir Muhammed Muzaffer, onu beraberinde getirerek Hürmüz'e elçi olarak göndermek istedi. Yolda Kirman istikametine döndüler ve onu öldürdüler.

2.10. Uygur Emirleri

Rey şehri ve kaleleri bir müddet bunların hâkimiyetinde kaldı. Sonraları Sultan Veli'ye bağlı yaşadılar. Allah bilendir.

2.11. Emir Gazanfer ve Kardeşi Devletşah

Rey şehrinin Aradan Kalesi onların hâkimiyetinde idi. Onlar da Sultan Veli'ye bağlı yaşadılar.

2.12. Emir Mahmut Aranî

Bir süre Aran Kalesi'ni himayesi altına aldı. Daha sonra bu kale Seyyid Lutfüddin'in hâkimiyetine geçti.

³⁶⁷ Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer, Şah Şuca'nın babasıdır. Şah Şuca' babası Emir Mübarizüddin'e karşı isyan etmiş, onu tutuklayıp gözlerine mil çektirdikten sonra zindana atmıştır; bkz. Karl Brokelman, *Tarih-i Mîlî ve Düvel-i İslâm*, Farsçaya Çev. Hadi Cezayirî, Tahran: Çaphane-yi Taban, 1967, s. 359.

3. Horasan ve Mazenderan'da İsyân Topluluklar

3.1. Birinci Kısım

3.1.1. Seyyid Tacettin Esterabadî

Hısn-ı Esterabad'da isyân başlattı. Padişah Tuğa Timur bu isyanı bastırdı.

3.1.2. Sarı ve Amil Melikleri Rüstemdar Celaleddin Mutemir ve Emir Ali Mutemir

Bir süre Rey'in Firuzkuh Kalesi'ni ve çevresini hâkimiyetlerine geçirdiler. Sonra Sultan Veli'ye bağlı yaşadılar.

3.1.3. Emir Ali Ramazan

Bir müddet Tus Kalesi'ni ve çevresini kontrolü altına aldı. Etraftaki hâkim güçlere iltica ediyordu. Sonunda, Canı Kurban'ın askerleri tarafından öldürüldü.

3.1.4. Emir Tağsaz (Tıgsız)

Tus'un Şebandoz Kalesi'ni, bir süre hâkimiyeti altına aldı. Birkaç bölük askeri bir gece baskısıyla Tus'a gönderdi. Buradaki Müslümanlara eziyet etti. Sonunda Emir Said Argun Şah, o kaleyi ele geçirerek emir öldürdü.

3.1.5. Pehlivan Kaen (Gain?)

Büyük pehlivan Emir Melikşah Cemşid'in kardeşi Kaen (Gain?) Kalesi'ni ele geçirerek kontrolü altında tuttu. Şimdi, Kuhistan'a dâhil olmuş.

3.1.6. Melik Muizüddin

Sistan meliklerinden idi. Bir müddet Hosef ve Bircend kalelerini ele geçirdi. Sonra Melik Muizüddin Hüseyin'in görevlileri, emirlerini tutukladılar ve onu kontrolleri altına aldılar.

3.1.7. Melik-i Adil Taftazanî

Dedesı Emir Çoban'ın naiplerindendi. Taftazan şehrini ve kalesini ele geçirdi. Sonunda Emir Tuğa Timur burayı ele geçirerek onu öldürdü.

3.1.8. Emir Şeyh Ali Tebsî

Tebs Kalesi'ni önceden zikrettiğimiz Hoca Alaeddin Muhammed, Emir Abdullah Mollayî'nin tasarrufuna bırakmıştı. Kalenin muhafızı kaleyi Emir Abdullah'a bıraktı. Emir Abdullah'ın vefatından sonra bir süre burada kargaşa çıktı. Daha sonra Emir Ali Tebs, Raka, Hilvan³⁶⁸ ve etrafını ele geçirdi. Onun vefatından sonra kardeşi Emir Zirek buraları kontrol altına aldı. Emir Zirek, kendi oğlu tarafından öldürüldüğünden buraların hâkimiyeti Emir Zirek'in kardeşi Emir Ebu Said'in kontrolüne geçti.

³⁶⁸ Günümüz Şanlıurfa ilimiz sınırları içerisinde yer alan Hilvan değildir. İsmi zikrettiğimiz yerleşke günümüz İran coğrafyasında, İsfahan tarafından Horasan hududuna dek uzanan bölgede yer alır.

3.1.9. Emir Hasan Zerkeş

Nişabur şehri seyyidlerindendi. Nişabur'da isyan etti. Nişabur ele geçirilince de Sebzvar komutanlarına iltica etti. Onu, oradan Habuşan Kalesi'ne gönderdiler. Daha sonra padişah Tuğa Timur ve Argun Şah, Habuşan Kalesi'ni ele geçirdiler ve onu öldürdüler.

3.1.10. Hoca Kerim Kajerji

Bir süre o da Nişabur'da isyan etti. Sonra Emir Argun Şah ile anlaşma sağlayarak Nişabur'dan ayrıldı.

3.1.10. Emir Ebubekir Bazarî

Şasfan'da bir kaleyi onardı ve bir süre padişah Tuğa Timur ile bazı emirlere muhalefet etti. Daha sonra Sebzvar komutanlarına sığındı. Müslümanlara eziyet yaptığı ve kan döktüğü öğrenildi. Hasan Damgani'nin askerleri tarafından öldürüldü.

3.1.11. Sahip Haddad ve Kardeşi Hüseyin Haddad

Haremabad ve çevresini ele geçirdiler. Burada isyan girişiminde bulundular. Sonra Sebzvar komutanlarına sığındılar. Sahip Haddad'ın vefatından sonra kardeşi onun yerini aldı. Sonunda buralar Sultan Veli'nin idaresine geçti.

3.2. İkinci Kısım

3.2.1. Beyhak Komutanları

Şeyh Hüseyin Curî ve ona tabi olanlar, Serebdarî olarak bilinirlerdi.

3.2.2. Emir Abdürrezzak Baştênî

737 Senesinin Şa'ban ayının 9unda Baştên'den ayrıldı. 738 Senesinin Safer ayının 12sinde Sebzvar'a gelerek burayı ele geçirdi. Ondan sonra 738 senesinin Zilkade ayında kardeşi Mesut, onu öldürdü.

3.2.3. Emir Mesut

Kardeşini öldürdükten sonra Sebzvar'a yerleşti. Ondan sonra Nişabur'u ele geçirerek Yazer tarafına geçti. Şeyh Hasan Curî, oradan ayrıldı. Şeyh Hüseyin'i Zave Savaşı'nda (742) öldürdü. Buranın idaresini Emir İzzettin Suğendî'ye bıraktı. 743 senesi Zilkade ayında Amil ve Sarı tarafına gitti. Emir Mesut'u Rüstemdar melikleri öldürdüler. Emir İzzettin ise ortadan kayboldu. Onun durumunu ne olduğu yönünde bilgi yoktur.

3.2.4. Muhammed Aytemur

743 Senesi Cemaziyelahir ayında Sebzvar'ı ele geçirdi. 747 Senesi Muharrem ayında Mevlana Hasan Ahi ve dervişleri tarafından öldürüldü.

3.2.5. Kılı (Kelu) İsfendiyar

747 Senesinin Muharrem ayında komutan olan Kılı İsfandiyar, 748 senesinin Rebiülahir ayının 10unda Ali Şemsettin tarafından öldürüldü. Kılı (Kelu)'nun komutanlığı

döneminde Mevlana Hasan Ahi bir grup askerle Mazenderan'a gitti ve orada Tuğa Timur'un askerleri tarafından öldürüldü. Yerine kardeşi Hüseyin Ahi geçti.

3.2.6. Emir Şemsettin

Emir Mesut'un yeğeni Emir Şemsettin'i 748 senesinin Rebiülahir ayında komutanlığa getirdiler. 748 senesinin Şa'ban ayında Hoca Ali Şemsettin ondan izin alarak komutanlığa geçti.

3.2.7. Hoca Ali Şemsettin

748 Senesinin Şa'ban ayının 16sında komutan oldu. 752 Senesinin Zilkade ayında Yahya Kerabî, Haydar Kasap ve Emir İzzettin Nerbaladî tarafından öldürüldü.

3.2.8. Hoca Yahya Kerabî³⁶⁹

752 Senesinin Zilkade ayında komutan oldu. 757 Senesinin Cemaziyelahir ayının 13ünde Hafız Şeğanî, Eminüddin Nefre ve Emir Hüseyin Suğendî, Hüseyin Ahi'ye danışarak onu öldürdüler. Hüseyin Ahi'yi kendisiyle ittifak halinde olanları da tutuklayarak Hüdaşah Kalesi'nde hapsedtiler ve onları yaktılar. Muhammed Han'ı ondan önce Mazenderan'da Haydar Kasabî öldürmüştü.

3.2.9. Hoca Zahir Kerabî

Kardeşi Hoca Yahya Kerabî'nin yerine geçti. O sene komutan oldu. 757 Senesinin Şevval ayında Haydar Kasap, onu görevden azletti. Aynı senenin Zilkade ayının sonlarında onu öldürdüler.

3.2.10. Haydar Kasap

757 Senesinin Şevval ayında komutan oldu. Aynı senenin Zilkade ayının 25inde Esfereyn'de Emir Lutfullah Emir Mesut Kutluk Buka'yı kuşattığı sırada Pehlivan Hasan Damganî, onu öldürdü. Hasan Damganî, onu kaleden dışarı çıkararak Sebzvar'a doğru yol aldılar.

3.2.11. Emir Lutfullah Emir Mesut

757 Senesinin Zilkade ayının sonlarında Sebzvar'a gelerek komutan oldu. 759 Senesinin Zilhicce ayının ortalarında Hasan Damganî onu azlederek yerine geçti.

Melikü'l-Vehhab olan Allah'ın yardımıyla, bu kitap tamamlandı. Salat ve selam yaratılmışların hayırlısı olan Hz. Muhammed'e ve ailesine olsun.

³⁶⁹ Fatemeh Rostami, a.g.m, 237.

DEĞERLENDİRME

Mâverâünnehir ve Horasan başta olmak üzere Orta Asya, Çin, Hindistan, Anadolu, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerinde zamanla kurulan devletler birçok eserde ele alınmıştır. Şebânkâreî tarafından yazılmış olan Mecm'au'l-Ensâb fi't-Tevârih adlı eserde de Moğol tarihi hakkında önem arz ettiği kadar Türk tarihi açısından da Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinin yanı sıra bölgede kurulan Büyük Selçuklu, Harezmşah devletlerinden bahsetmesi cihetiyle önem arz etmektedir. Özellikle bu iki bölge merkeze alınarak yukarıda saydığımız bölgelerde meydana gelen siyasal ve toplumsal hadiseler detaylı yönleriyle ele alınmıştır. Tercümesini yaptığımız bu eserin, Ortaçağ sahasında çalışma yapan araştırmacılara başvuru mahiyetinde bir kaynak niteliği taşıyacağı ve o dönemle ilgili Türk ve Moğol tarihleri ile ilgili çalışmalarına küçük de olsa katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Hiç şüphe yok ki bu sahada yapılan her çalışma Ortaçağ tarihinin aydınlatılmasında yarar sağlayacaktır. Ortaçağ tarihini aydınlatmak herhangi bir konuda çalışmak da oldukça güçtür. Eserlerin birçoğu Arapça ya da Farsça olup, Batı dillerinde tercümeleri yapılmıştır. Şebânkâreî'nin yazmış olduğu ve Gıyaseddin b. Ali Feriyomudî tarafından tamamlanan Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârih adlı eserin tercümemizi ilgilendiren kısmının içerdiği malumatın tahkiki noktasında bu hususta yapılan başka çalışmalarla karşılaştırarak, eseri bilim dünyasına kazandırmaya çalıştık. Bu alanda birçok kaynak eseri referans göstererek tercüme sırasında bu eserlerden istifade ettik. Ortaçağ tarihi sahasında kaynak teşkil edecek olan bu eser Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî tarafından yazılmış, Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârih adlı eser Ağa Mir Haşim tarafından da neşredilmiştir. Bu eser her ne kadar Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî tarafından kaleme alınmışsa da Gıyaseddin b. Ali Feriyomudî tarafından da tamamlandığı hakikatini unutmamak gerekir. Eserin yazarları hakkında yeterli malumat söz konusu değildir. Bir kısmı daha evvel Türkçe'ye tercüme edilen bu eser Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserin, Leningrad Asiatic Museum'da, Paris Bibliothèque Nationale ve Süleymaniye Kütüphanesi nüshaları bulunmaktadır. Eserin daha evvel bir kısmının tercümesinin yapıldığı konuların Saffârîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular, Gurlular, Bâtînîler ve Hârizmşâhları içeren bölüm veya bölümlerden oluşmaktaydı.

Müellifin eserini kaleme aldığı yıl H. 733 (1332-1333) senesidir. Müellif, eserinde Cengiz Han ve ailesi için övgülerde bulunur. Bu dönemde ise Cengiz'in kurduğu Moğol devleti değil yerine kurulmuş olan İlhanlı devletinin hâkimiyeti devam etmektedir. Burada yazarın, bugün olduğu gibi o günkü toplumun İslâmî hassasiyetlerini göz önüne almış olabilir. Yazar, Moğol idarecileri ve halkı için olumsuz ithamlarda bulunmuş olmanın gerek İslâmî yaşayışa ters düşme kaygısını taşıdığını, Moğol idarecileri ve halkı için yapılan ithamlarda bulunmamanın da dönemin İlhanlı sultanı Ebu Said Bahadır Han'a müspet gözükmeye olasılığının bir işareti olduğunu ileri sürebiliriz. Dikkatimizi çeken durum yazarın, eserini oluştururken ihtimal odur ki; eserini karşısında bir topluluk varmış gibi (hatip-muhatap) bir üslupla yazmış olma olasılığıdır.

Müellif, 1332-1333'te kitabı yazmaya başladığını ifade etmektedir. Kitabı yazdığı sırada merhum Ebu Said Bahadır Han'ın hayatta olduğunu, kitabın önsöz kısmına, onun hümayununun isim ve unvanını yazdığını belirtmektedir. Ancak kitap tamamlandığında Ebu Said Bahadır Han'ın hayatta değildir, bir ay sonra Arpa Han'ın da vefat etmesi üzerine, hazretin kitabı güvendiği birine takdim ettiğini beyan etmektedir. Bu kişi Ebu Said Bahadır

Han'ın veziri Asıf, yani Reşidüddin Fadlullah'ın oğlu Hoca Gıyaseddin Muhammed b. Reşit'tir. Müellif, Sultan Ebu Said'in ahvalini başka bir yerde anlatmayı, önceki haberleri de ekle yazmayı uygun bulduğunu, bundan da maksat görüş sahibi birinin bu kitaptaki mütalaaları ileri sürerse kitabı yazdığı sıradaki padişah ile kitabın sunulduğu padişahın ayrı olduğu kanısına vakıf olmasını istediğini söyler. Ancak zeylden önceki bir takım haberlerin Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî'nin Mecm'au'l-Ensâbı'na eklendiğini ve kitabın öylece tamamlandığını düşünüyoruz.

Büyük Hun Devleti'nin yıkılmasının ardından Orta Asya'da ortaya çıkan güç boşluğu III. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol asıllı Hsien-pi ve Juan-Juanlar (yani Avarlar) tarafından doldurulmuştur. VI. Yüzyılın ortalarından itibaren önce Göktürk, daha sonra Uygur hâkimiyetine giren Moğollar, bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Müellife göre Moğolların birçok kavim tarafından Türk olarak zikredildiği olgusuna dikkat çekmek gerekir.

İnsanın halk olunmasından günümüze kadar dünyada Cengiz Han'ın kendisi, oğulları ve torunları gibi güçlü, yetenekli hiçbir padişah, sultan, halife, kayser, han, fağfur (feğfur), kisra, ray, çipal, fuchrer, teb' ve melikin yetişmediği vurgusunu yaparak Cengiz Han'ı ve soyunu ön plana çıkarmaktadır. Hatta müellifin kullanmış olduğu "İslâm'ın yüceliğini elde etmiş olsaydı, peygamberlik payesinden nasiplenebileceği söylenilirdi" tümcesini değerlendirecek olursak böylesi hamasî bir yaklaşım son derece tehlikeli olur. Nedeni ise Moğolların ekseriyetle girmiş oldukları bölgelerde kendi yasalarına göre bir meşruiyete sığınarak yapmış oldukları sayısız yağma ve katliam diyebiliriz. Cengiz Han ve ardıllarının siyaseten ve askeri kabiliyetleri gereği yurtlarını ve vatandaşını dış saldırılara karşı savunduklarını, bu savunmalardan ziyade doğru yer ve zamanda yapılan hamleler sayesinde ülkesinin sınırlarını genişlettiklerini, aynı zamanda halkının refahını arttırdıklarını ifade edebiliriz. Müellifin Moğol idarecilerine ilişkin övgüsünün, kimi zaman abartılı bir hal aldığı söyleyebiliriz. Şöyle ki eserin kaleme alındığı döneme bakıldığında İlhanlı Moğolları emirlerin kontrolünde yaşadığı halde kullanılan ifadelerde halen ihtişamlı bir dönemin yaşanıldığı izlenimini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Cengiz Han yasalarına da değinen müellif, toplumun her bir ferdinin bu yasaları kendileri için yaşamsal bir akide gibi kabul ettiğini, böylelikle insanların akıllarında ülkelerine ve yöneticilerine sadık olma düşüncesi hâkim olduğunu ifade etmektedir. Müellif aynı zamanda ortaya koymuş olduğu bu çalışmanın amacının, ülkenin nasıl bir temele sahip olduğunu, ne kadar baskın olduğunu ve dünyaya nasıl hükmedildiğini, dünya hükümdarı şahın durumunu ve yaşam anlatısını, baştan sona dek anlatmak olduğunu beyan eder. Ancak, müellifin bir hadiseyi aktarırken uyguladığı metodun yanlış olduğunu, saray merkezli bir anlatımı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Gerek İlhanlı öncesi ve gerekse İlhanlı sonrası Moğol idarecilerinin başarılı yönlerini ifade ederken konuyu açtığını, detaylara başvurduğunu, hatta günü gününe (8 Zilkade 736 gibi) tarih belirttiğini söyleyebiliriz. Ancak aksi durumda gelişen bir durum veya hadiseyi detaya inmeden, hatta kimi zaman yer ve tarih belirtmeden hikâye usulü ile naklettiğini ifade etmekte yarar olduğunu düşünüyoruz. Nakilci veya rivayetçi bir anlatımla olayları aktardığını, kimi yerde tarihsel bildirimlerde bulunmadığını yani sadece olayı aktardığını savunuyoruz. Söz konusu bu ikilemin yaşanması veya tarihsel

yaklaşımın sergilenmesi hiç şüphe yok ki saray etkisinde bir tarih yazıcılığını akla getirmektedir.

Bazı olayları aktarırken bir önceki olay, ardından gelen olayın tarihlendirilmesi noktasında sonralık arz edebilir. Müellif olayları aktarırken bazı olaylarda Safer 610, Ramazan 624 gibi tarihini belirtirken bazı olayların tarihini aktarmamıştır. Bu durum da bizde müellifin kısmen hikâyeci bir anlatım şekline başvurduğu intibasını uyandırmıştır. Bu problemi giderebilmek üzere iki çalışma yaptık: Bunların ilki TTK'nin tarih çevirme kılavuzundan yararlanarak Hicrî takvimle belirtilmiş olan bir olayın tarihini Miladi takvime çevirdik, ikincisi ise tarihi belirtilmemiş bir olayı çeşitli kaynaklardan istifade ederek tarihlendirmeye çalıştık. Hicrî takvimle belirtilmiş olan tarihin yanına parantez içerisinde Miladi takvime karşılık gelen tarihi de belirtmiş olduk. Bu iki çalışmayı da okuyucuya kolaylık sağlaması adına yaptık.

Eserde Moğolların Orta Asya başta olmak üzere Hindistan, İran, Hazar, Mısır ve Anadolu'ya yayılarak hâkimiyet sahalarını geniş tuttuklarını söyleyebiliriz. Bu coğrafyada hâkim devletler ile olan mücadeleler ele alınmış olmasına rağmen bilgiler detay içermiyor. Yer yer birilerinden duyulan ifadelerin aktarılması izlenimi de veriyor ki bazı paragrafların sonuna “sorumluluk nakledenindir” şeklinde ibareler de bizi buna götürüyor. Yukarıda eserin nakilci / rivayetçi tarih anlayışı ile ele alındığı kanaatini biz de uyandıran şey, müellifin çoğu yerde “sorumluluk nakledenindir” vurgusudur.

Müellifin vermiş olduğu bazı malumatlar hakkında da birkaç şeyi ifade etmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. “Ma’o balık”, “kukla” gibi Moğol tarihini, kültür ve medeniyetini ilgilendirecek bazı terim ve ifadeleri “...“ içinde belirtmeye çalıştık ki hem lügat bağlamında değişik anlamlarının olduğuna dikkat çektik hem de okuyucuda bir merak uyandırmaya çalıştık. Örneklerini vermiş olduğumuz ifadelerden yola çıkacak olursak balık (eski Türkçede) şehir; kukla sözcüğü ise günümüzde kullandığımız şekliyle bir kuklacı tarafından canlandırılan veya manipüle edilen, genellikle insan, hayvan veya efsanevi bir nesnedir. Ancak Moğolcada “ma’o balık” kan parası, kukla ise bir tür mancınık yapımında kullanılan bir ağaç türü için kullanılmıştır. Ancak bu ağaç veya ağaçların hangisi olduğu bilgisine erişemedik.

Eserde Cengiz Han'ın Ong Han'ın hizmetinde iken elde etmiş olduğu başarılar, bu başarılarından ötürü Ong Han'a bağlı olan elitlerle yaşamış olduğu problem(ler) dile getirilmiş. Müellif, bu sürecin Cengiz Han'ın yaşantısına etkisini olduğunu üstü kapalı bir şekilde ifade etse de bunun haklı yanlarının olduğunu savunuyoruz. Karahıtay ve Türkistan'ı ele geçiren Cengiz Han'ın, ele geçirmiş olduğu bölgelerin insanından yararlandığını söylemekte fayda görüyoruz. Özellikle henüz yolun başında olan Cengiz Han'ın birçok alanda Uygur Türklerinden bu süreçte yararlandığını kabul etmekteyiz.

Cengiz Han'ın Horasan'a doğru ilerlemesi hususunda, herkesin üzerinde ittifak olduğu konu Sultan Muhammed'in memleketinin, sultanın son yıllarında genişlediğidir. Moğol, Hoten, Hıtay, Uygur ve Türkistan topraklarının toplamından mürekkep Selengay ve Tangut toprakları Ong Han'ın memleketi idi. Müellif, Cengiz Han'ın İran topraklarının vüs'atının ne kadar olduğu yönünde coğrafi bilgiye sahip olmadığı vurgusunu yaparak, çevresine saldırdığı korkunun kaynağının da bu husus olduğunu düşünüyoruz. Nitekim sahip olmadığı bir bilgidir

ötürü işin ya vehametinin farkında olmama veya işi basite alma durumlarından kaynaklandığını düşünüyoruz. Ancak Maverâünnehir ve Harezm şehirlerinden gelen tüccarlardan bölge hakkında bilgi topladığını ve bu durumda Cengiz Han'ın bazı bilgilere vakıf olduğu kanaatini taşıyoruz. Hatta Cengiz Han güvenli yolların nereden geçtiğine dair bilgileri de bu tüccarlardan öğrenmiştir diyebiliriz.

Otrar hadisesi, Cend, Karakurum, Fenaket ve Hocend'in alınma hikâyelerine bakıldığında Cengiz Han'ın bazen halk arasında “gözünün üstünde kaşın var” gibi kullanılan bahanelerle ismi zikrolunan şehirlerde yağma yaptığını, hatta bu şehirlerde taş üstünde taş koymadığını ve daha da kötüsü “nefes alan ne varsa öldürün” sloganıyla acımasızlığının görüntüsünü gözler önüne serdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan en açık şekilde izah edileni Otrar faciasıdır ki şehir yerle bir edilmiş ve sayısız canlı öldürülmüştür.

Cengiz Han, Buhara'nın alınmasından sonra şehre gelerek mescide gitmesi ve minbere çıkması, atların caminin ortasına getirilmesini emrederek mescidin içinde alkol şirasını mihrapta dökmesi dikkat çeken ayrıntılardır. Bunun yanı sıra mutrip ve rakkasları/rakkaseleri getirterek, Kuran Mushaflarının ayakların altına atılmasını emretti. Yerleri Mushaf sandukaları ile doldurdular ve atların önüne koydular. Buhara'da seçkinler, değerli ve faziletli ilim sahipleri atların toynakları altına alındılar. İnsanların onurlarını, izzet-i nefislerini ayaklar altına aldıkları yetmezmiş gibi Dam'dan Şam'a kadar tüm evleri yağmaladılar. Cengiz Han'ın genel politikası saldırıya geçebilmek için sürekli bir bahaneye başvurma metodunu seçtiğini söyleyebiliriz.

Semerkant şehri, siyasal anlamda önemli bir merkez ve Maverâünnehir'in başkenti konumunda olan bir şehir idi. Cengiz Han'ın Semerkant'ı almayı kararlaştırdığı tarihte Sultan Muhammed Harezmşah, Semerkant'taydı. Muhammed Harezmşah ile yaptığı mücadele neticesinde, Semerkantlıların başarılı olduğunu ve Moğollardan yaklaşık bin kişiyi katlettiğini ifade edecek olursak, Cengiz Han'ın yaşlıları, zahitleri ve şeyhleri dahi öldürmesinin arka planında hiç kimseye acımadığı gerçeğini söyleyebiliriz. Tarihin düşürmüş olduğu acı notlara bakılacak olursa Harezm'de yüz on bin kişiyi sahrada toplayarak çoğunu öldürerek, insanı çılgına çevirmiş, insan aklını dehşete düşürmüşlerdir. Müellif, Harezm'de öldürülenlerin sayısının ne kadar yazıldığı ile ilgili bilgiyi ise yazmadığını, bunun nasıl korkunç bir boyutta olduğunu ifade etmektedir.

Cengiz Han'ın bu vahşi yönünü daha net göstermek adına Termet kalesinde inci yutan bir kadının hikâyesi... Karnını yardılar ve o inciye çıkardılar. O kadının kendisi ve Moğol tokadının eriştiği her kişi ümitsizce bir şey yutan bir insanın karnı yarılıyordu.

Madalyonun korkutan çehresi ise daha da acı vericiydi. Öyle ki 1220'de, Belh şehrinde insanların itaatkâr olduklarını bildirmelerine rağmen sağ konulmamalarının emredilmesi böyle bir acıydı. Hiç kimseye acınmadı. Belh insanının hepsi öldürüldü. Şehrin bağlarını yakıldı ve evler yağmalandı.

Belh'ten sonra Tâlekân... Bu şehirde, Çağatay'ın bir çocuğu ok fırlatılarak öldürülmüştü. Bunun üzerine kadın-erkek, çocuk-yetişkin, kedi-köpek, tavuk ve nefes alan ne kadar canlı varsa öldürüldü. Belirtilen tarihte (1220'li yıllarda) birçok şehir mamur edilirken o

şehir cezalandırılmış gibi viran halde bırakılmıştı. Sebebi ise Moğolcada ifade edildiği gibi “ma’o balık”, yani kan parası idi.

Cengiz Han Gazne’ye ulaştığında Sultan Celaleddin’in Sind’e gitmiş ve Cengiz Han oraya ulaştığında Celaleddin’i takibe başlamış ve onun öldürülmesi talimatını vermişti. Sind nehri kenarında aralarında çetin bir savaş meydana geldi. Cengiz Han, 1220’nin öcünü alma gayretinde idi. Sultan Celaleddin nehir tarafına çekilip ilerleyince yakın akrabaları ve cümle malı ele geçirilmiş, Cengiz Han ise oğlu Çağatay’la Kirman sınırına gelmişti. Oğlu Çağatay bir süre Kirman’da kalmıştı. Cengiz Han diğer oğlunu Herat tarafından Ceyhun yoluna göndermiş, kendisi Hindistan’a girmişti. Hint üzerinden Çin’e kast etti ki Çin’den Hitay’a geri dönmeyi, Hitay’dan Selenga yoluyla memleketini ve başkentini birleştirmek istedi. Hindistan’a girdiğinde hiç kuru bir yer bulamadığından, bunu Çin’e doğru yol almak için bir gerekçe olarak gösterdi. Ceyhun yoluyla Maveräünnehir’e girdi, oğulları Çağatay ve Ögeday’ın kendisiyle birleşene dek orda kaldı. Yakınında bulunan küçük oğlu Toluy ve Cengiz’in büyük oğlu Toşi Han da onlarla birleşince Maveräünnehir’den bir haber gönderdi. O, Kıpçak bozkırlarından hareket etti. Bunlar yaklaşık üç ay avcı gibi ilerlerdiler ve (?) ulaştılar. Cengiz Han, bu süre zarfında tertip ettikleri avlarda avı canlı yakalamalarını ve yakaladıkları hayvanlarının hepsinin başlarını dağlamalarını buyurdu. Cengiz Han’ın bu eylemine bakılarak hayvan üzerinde bile bir etki bırakarak çevresine korku salmak istediğini söyleyebiliriz.

Av bittiğinde Cengiz Han, bir kurultay düzenledi. Bu süreçte kendisiyle olan bazı Uygurların davaları, ele geçirilen bazı yeni toprakların çocukları ile torunları arasında taksimi, tüm emirlerin, noyanların belirlenmesi gibi hususlar bu kurultay neticesinde karara bağlandı.

Sultan Celaleddin’in halen yaşadığı bilgisi, Horasan ve Irak’ın henüz hal olmamıştı. Bu sebeple otuz bin Moğol, sultanlık ordusu, Tacik ve sair topluluklardan çok sayıda askerle Irak ve Horasan’ın geriye kalan yerlerini de almak üzere Moğol komutanlardan Subutay Noyan ve Yeme Noyan olmak üzere iki büyük Moğol emirin iki ayrı orduya tayin edildi.

Yeme ve Subutay 1220’nin Rebiü’l-evvel ayında Ceyhun’dan geçtiler. Belh, Nişabur... Horasan’ın iki güzel şehri. Sonra Cuin şehrine gittiler ve orada Yeme ve Subutay birbirilerinden ayrıldılar. Oradan Subutay Kums, Tus ve Rey şehirlerine doğru giderken Yeme ise Mazenderan ve Taberistan taraflarına gitti. Bağlı bir vilayet olan her şehrin malını taksim ettiler. Saray ve kaleyi yağmaladılar. Buralara bir şihne seçip görevlendirdiler ve gittiler. Her nerede bir başkaldırı görüldüyse hemen Moğol kanunuyla bunların kökü kazıldılar.

Yeme Mazenderan’a ulaştığında sultanın haremının ve hazinesinin bulunduğu Firuz şehrini kuşatıp, sultanın evlatlarını ve yakınlarını yağmalayıp, bazılarını öldürdü ve zevcelerini örtüsüz kıldı. Olan hadiselerin haberi Sultan Muhammed’in azamet sahibi annesi Terken Hatun’a ulaştı. Onu da öldürdüler. Bir süre sonra Firuz şehri kana boyandı.

Subutay da aynı doğrultuda şehir şehir dolaşıp geliyordu. Yeme ve Subutay Hemedan’da bir araya geldiler. Kazvin, İsfahan, Kaşan ve Kums gibi Irak şehirlerinin cümlesini ve Azerbaycan’ın şehirlerinden Merağa’yı ele geçirdiler. Erdebil’e geldiler, öfkeyle

Erdebil'i ele geçirdiler. Nahcivan, Mervend ve Tebriz'i ele geçirdiler. Cemalettin Aybey'i öldürdüler. Oradan Bilekan'a geçtiler. Şirvan ve Şemaki'de de aynı muamelelerde bulundular. Derbend'e ulaştıklarında, Derbend'i maharetle geçtiler. Kıpçak hududuna geldiler. Toşi de Kıpçak bozkırında babasının ordugâhına sahip olmaya kast etti. Yeme ve Subutay ikisi birlikte, İmil sınırına gittiler. Padişah-ı cihangirin hizmet yerini (otağı) öptüler. Subutay ve Yeme dışında emirlerden hiç kimse böyle bir işaret göstermemişti.

Yeme ve Subutay Irak ve Horasan halkı üzerinde bir kılıç parıltısı gibi keskin ve tokat gibi sert oldular. Zulümlerini bir kez daha en olmadık şekliyle tekrar uyguladılar. Bu memlekette çoğu Moğol şihnelerinin öldürülmesi veya sürülmesi dikkat çekiyordu. Cengiz Han, bu durumu öğrendiğinde İran toprağının halen alınmamış olmasına öfkeleni, Toluy Han'ı karınca ve çekirge sayısınca bir orduyla, Batı memleketlerinin alınması için harekete geçirdi.

Toluy Han, Ceyhun'dan geçerek evvela Merv'e ulaştı. Merv, Sultan Sencer'in başkenti idi. İlkın şehir halkının kendisine karşı itaatkâr olduğunu gördü. Sonraki gün padişahzade, Taciklerin yanlış tutumunu gördüğünden silahlandı, zırhını kuşandı ve harbe başladı. Toluy, şehir eşrafından ileri gelenlerin arasından dört yüz kişi seçilip geriye kalanların öldürülmesini buyurdu ve bunları Hıtay'a gönderdi. Geriye kalanları öldürdüler. **"Tarih-i Cihanguşa"**da öldürülenlerin sayısının, saklananların haricinde binlerle ifade edildiği yazılır. Saklananların kulaklarını kesmişlerdi ve bunları halatlarla, yüklü develere bağlayıp diğer şehirlere götürdüler.

Şehzade Toluy, Merv'in işini bitirdiğinden yönünü Nişabur'a çevirdi. Nişabur şehri, Horasan'ın muazzam şehirlerinden biriydi. Her ne kadar onlarca kez böylesine taşlık bir yerde mancınıklara yerleştirilen taşlarla saldırılsa da Nişabur'un taşlık olmasından burada toplanan çok sayıda askere rağmen kuşatmadan bir sonuç alınamadı. Toplanan yaklaşık yüz bin kadar Nişabur halkı öyle savaş aletleri tertip etmişlerdi ki bu aletler üç yüz mancınık, aktif olan üç bin kadar tekerlekli savaş düzeneği ve sair savaş araçları hazırlamışlardı. Toluy Han dönünce öfkelenen Nişaburlularca Cengiz Han'ın damadı olan Tağacar öldürüldü. Cengiz Han'ın kızı geldi ve hareketsiz olan başı dahi kesmelerini emretti. Şehri yerle bir ettiler.

Nişabur tamamı. Herat yönüne dönüldü. Herat'ta konuşlandı. Daha önce ele geçirilen Belh şehri iki emir tarafından yağmalanmış, orada yeni bir yara baş göstermişti. Horasan'ın bazı şehirleri ele geçirildiğinden Nesa, Bazer, Tus, Cacerm, Cuin, Beyhak, Hevaf, Serahs, Zave ve sair diğer şehirlere asker gönderildi. Bağlı birer vilayet olmayı kabul edenler çeşitli hediyelerle ödüllendirilirken; reddedip, başkaldıranlar ise diğerleri gibi helak edildi.

Horasan da tamamı. Zabil, Kabil, Sistan ve Mekran'ın bir kısmına, Kirman'a yöneldiler. Hepsini bağlı birer vilayet eylediler. Ecel gelip çatıncaya dek babasının hizmetlerine devam etti.

Şah-ı cihangir, cihan fatihi batı memleketlerine hareket etmeyi emrettiğinden kendisi de Ceyhun yolundan Belh'e geçti, ancak Cengiz Han hasta olduğunu bilmesine rağmen tedavi kararını geciktirdi. Yani ömrünün son yıllarında İmil ve Selengay şehirlerinin geriye kalan yerlerini fethetmek ile meşguldü. Tangut ve sair memleketlerin tümünü itaat altına aldığından,

bu toplulukları kendisine bağılı birer vilayet eyledi. Fakat o, Hindistan'dan döndüğünde o bölgenin nemli havası ona zarar vermişti. Sonunda ona, öldürücü bir hastalık bulaştı. Cengiz Han, ölümüne sebep olan hastalığı biliyordu. Çocuklarını ve yakın akrabalarını çağırarak hastalığını, memleketi ve kendisinden sonra kimin geleceğine dair onlarla konuştu. Cengiz Han, her birinin birer şah, hâkim ve serdar olduğunu ancak gönlünden geçen ise Ögeday'ın kendisinden sonra han olması gerektiğini söyledi. Bu maslahat tamamlandığında 1227'nin Ramazan'ında bir hadise yaşandı. Herkes kendi çocukları, emirleri ve hatunlarıyla ordugâhlarına hareket etmiş, kışın geçmesi ve soğğun şiddetinin kesilmesi üzerine bu hususta kurultayı toplamak üzere anlaşılmışlardı. Kendi ordugâhlarından babalarının ordugâhına yöneldiler. Hanlık mevzusunu danıştılar. Bu topluluk biat edinceye kadar Cengiz Han'ın ilk eşi Toluy Han'ın annesi Börte Uçin devletin başına geçti ve çocukların tümü onun emrine uydular. Bu durum bahar mevsimine kadar devam etti. Cengiz Han'ın padişahlığı yirmi beş yıl kadar sürdü.

Cengiz Han'ın çocukları *“Tarih-i Cihanguşa-yı Hanî”*den bilindiğı şekliyle yedi kişi idiler. Verilmiş olan bu bilgiye göre bunların isimleri: Toşi, Çağatay, Toluy, Ögeday, Kolekan, Curcai, Ercan idi. Toşi, Çağatay, Ögeday ve Hülagu'nun babası olan Toluy... Cengiz Han için bu dört oğul tahtın dört ayağı konumunda idiler. Her biri memleket idaresinde büyük birer padişah idiler. Bunlardan her birine birer memleket vermişti. Her birine uygun düşecek birer rütbe ve makam verildi.

Toşi, Cengiz Han'ın en büyük oğlu ve büyük bir han idi. Cengiz Han Kerc, Frenk, Azerbaycan ve Tiflis hududuna kadar olan Kefcak, Alanlar, Rus ve Bulgar memleketlerini ona vermişti. Cengiz Han onu av işlerine atamıştı. Moğol ayin ve teşrifatında avcılıktan daha muazzam ve daha ince bir iş yoktu. Toşi Han korkusuz, eğitimli, merhametli ve mert biri idi. Yedi çocuğı vardı. Çocuklarının adları: Herdo, Batu, Saksan, Turkcar, Tengkut, Tuğa Timur ve Berke. Toşi her ne kadar padişah olmasa da Cengiz Han'ın ülkesinin, evlatlarının ve torunlarının cümlesinin hâkimi konumunda idi. Cengiz Han, bütün işlerini ona danışarak yapıyordu ve onun yarlık verdiğine padişahzadelerden hiç kimse itiraz etmeye veya ona karşı çıkmaya cüret edemiyordu.

Çağatay, heybetli ve sert siyasetli bir padişah idi. Cengiz Han, yönetim ve yargı işlerinin sorumluluğunu ona devretmişti. Yargı işlerinde o kadar titiz davranıyordu ki ne kimseyi ihmal ediyor ne de kimseye göz yumuyordu. Öyle ki babasının yasalarını ilahi hüküm olarak bilir, suçlular kesinlikle onun yargısından kurtulamazlardı.

Cengiz Han, Hıtay topraklarından Maveraünnehir ve Ceyhun'a kadar olan Türkistan'ı yani Uygur memleketini onun yönetimine bıraktı. Onun iki çocuğundan başka çocuğı olduğu bilinmemektedir. Onlardan biri Belh dolaylarında öldürölmüş ve öldürölen bu çocuğun daha evvel bahsi geçmişti. Diğer i Matekan adında biri idi. Matekan'ın Kara adında bir oğlu vardı. Matekan da ölünce Çağatay'dan sonra yerine Kara geçti. Çağatay'ın bir oğlunun adı da Bisobes idi. Padişahlık hakkı Ögeday'ın oğluna eriştiğinde Göyük Han, Çağatay Han'ın yerini oğlu Bisobes'e verdi, ancak Cengiz yasası buna izin vermiyordu. Oğul varken, toruna miras düşmezdi. Bu durum Mengü Kaan'ın dönemine kadar da böyle devam etti.

Ögeday Han, Cengiz Han sülalesinin ve çocuklarının göz bebeğiydi. Cengiz Han ailesinin, askerlerin ve dünya halkının gönlünde yer bulmuştu. Af edici özelliğinin yanı sıra cömert ve adil biriydi. Ögeday Han öyle cömert biri idi ki Bermek ailesinin ve Hatem-i Taî'nin eserlerinde yüceltilmiş, Divan sahibi Hoca Alaeddin Melik *“Tarih-i Cihangûşa”*da yaklaşık yüz sayfayı cömertlik ve bağışlamaya ayırmıştır. Müslüman olsaydı, söz ve davranışı ile enbiya ve evliyaya yaraşır bir eda içerisinde olduğu ileri sürülür.

Toluy Han'a Uluğ Noyan da deniliyordu. Annesinin soyundan ötürü kendisine hürmet ediliyordu. Cengiz Han, Amuye Nehri'nden Mısır'a kadar olan yerleri ve halifenin başkenti olan İran mülkünü ona vermişti. Babasının kendisine verdiğinin dışında babası hayattayken bir nevbet ele geçirmiş ve ona sahip olmuştu. Horasan'ı bir yasa ile düzenledi ve şihneleri görevlendirdi. Askerlerin ilerlemesini, savaşmalarını, memleketler ele geçirilmesini emretti. O, muzaffer bir hükümdardı. Cengiz Han öldüğünde Toluy, kardeşi Ögeday'ın mülazımı idi. Ögeday'dan önce, genç yaşında vefat etti. Babasından asla ayrı kalmadığından ailesinin geleneklerini ve ayinlerini iyi biliyordu. Babasının sağlığında Serkuiti adında bir hatunla evlenmiş ve bu hatundan dört oğlu olmuştu. Oğullarının adları: Mengü Kaan, Kubilay, Hülagu Han, Arık Buka idi.

Kağanlık sırası Toluy'un oğullarından Mengü'ye ulaşmıştı. Mengü, mirasa konu olan toprakların Batı kısmındaki yerleri kardeşi Hülagu'ya verdi, buraların yönetimi için Hülagu'yu gönderdi. Hülagu görevlendirildiği Batı topraklarının başına geldi ve dönemin Abbasi halifesi El-Muktasim Billah'ı etkisi altına aldı. Bundan sonra tahtın devamlılığını çocukları ve torunları sağladı. Allah azze ve celle bunların cümlesini İslâmiyet'le şereflendirdi. Padişahların devletleri ve zürriyetleri sonsuza dek devam etti.

Cengiz Han öldüğünde oğullarından her biri kendi karargâhlarındaydılar. Cengiz Han'ın ölüm haberine vakıf olduklarından tüm yolları kapatılmış, Cengiz Han'ın hatunun emri ülkenin dört bir tarafına gönderilmişti. Hatun fermanında, oğullarının ve ileri gelenlerin, emirlerin her nerede bulunuyorlarsa yeni yılın ilkbaharında Cengiz Han'ın ordugâhında hazır bulunmalarını istemişti. Batu, altı kardeşiyle Kıpçak'tan Cengiz Han'ın ordugâhına ulaşır. Cengiz Han'ın Hoten ve Hıta tarafında bulunan beşkardeşi de Cengiz Han'ın ordugâhına ulaşırlar ki bunların isimleri: Otkin, Belga Noyan, Olceltay Noyan, Dilop ve Dokay'dır. Çağatay, oğulları ve torunları ile ordugâha ulaşır. Yakın bir menzilde bulunan Ögeday Han da ordugâha ulaşır. Toluy Han ise zaten ordugâhta, annesinin hizmetinde idi.

Padişahzadelerin, noyanların ve emirlerin tümü Cengiz Han'ın karargâhında toplandılar. Kırk günlük bir yastan sonra hanlık konusunu tartışmaya açtılar. Herkes, Ögeday'ın han olması yönünde hemfikirdi. Ögeday ise akilane davranarak daha büyük çocuklar ve liyakat sahipleri üzerinde edilmesi taraftarıydı. Ancak Cengiz Han yasası gereği küçük erkek çocuk onun yerini alır ve annesi ile birlikte babasının karargâhında kalırdı. Ögeday'ın bu tavrı üzerine kardeşler ve hatunlar, öz hatundan olan daha küçük çocuğun Toluy olduğunu ve onun seçilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Üçüncü gün amcaların, kardeşlerin, hatunların, kız kardeşler ve damatların cümlesi toplanıp söz birliği ettiler. Cengiz Han'ın onu seçtiğini, karşı gelirse isyancı ve günahkârlardan olacağını dile getirdiler. Bunun üzerine Ögeday, rıza gösterdi. Sonra onun bir elinden Çağatay ve diğer elinden amcası Otkin

tuttular. Toluy Han otağa gelip karşısında diz çöktü ve bir kâse aldı. Onu hanlık tahtına geçirip, han ilan ettiler. Üç gün boyunca otağın içine dışına dokuz nöbetçi diktiler. O gün bayram seyran ettiler, şölen yaptılar ve haşhaş çektiler. Ertesi gün kaan tahta geçti, erkek kardeşlerin ve güzel hatunların cümlesi onun tahtının önünde dizildiler. Çeng, ney ve kopuzun sesini arşa yükselttiler. Kaan: “Babamız Cengiz Han’ın toplamış olduğu hazine fayda sağlamıyor, ortaya getirin.” diye buyurdu. Sayısız altın, gümüş ve elbiselerle dolu olan hazineyi açarak dokunmuş ipek kumaşları ve mücevherleri askerlere, emirlere, padişahzadelere ve hatunlara pay etti. Hazır olmayanlara hisselerini gönderdiler. Halka da oransal olarak pay ayırdılar. Herkese bir pay verdiler. Arta kalan miktarını da ertesi gün yine eşit oranda pay ettiler. Kişi başına düşen miktar beşer ve onar tuman idi. Kaan bir kerede halkın gönlünde yer edindi. Bahşişler ve ödülleri bittiğinden memleketin önemli işlerine dönüldü. Padişahzadelere ve emirlerden her birini bir memleketin başına gönderdi. İlk gönderdiği emiri ise Cormağon idi.

Ögeday, Cormağon’u Batı’ya gönderdi. (1229/1230)’da Ceyhun nehrinden geçti ve her nereye ulaşırsa Ögeday’ın kanunlarını ve emirlerini yaydı. Karşı koyan ve isyan eden çıktığında onları öldürüyordu. Cormağon, Irak’a döndü ve Bağdat’a yöneldi. Dönemin halifesi, Emirü’l-Mü’minin el-Nasıreddinullah idi ve onları savuşturmak üzere askerleri gönderdi. Cormağon iki üç gün savaştı. Halife ile savaşmak ve onu öldürmek üzere izin almadığından geri döndü.

Ögeday’ın Batı Derbent’ine ve Kıpçak bozkırına gönderdiği emir, Subutay Bahadır idi. Batu’nun askerlerinin yardımı ulaşmayana dek bir yere müdahale etmediler. Ele geçirip kendilerine bağlı birer boy eylediklerini ise Cengiz yasasına göre düzenlediler.

Hıtay hanı Altun Han’la ilgili şüpheleri belirttiğinde Toluy Han öncülüğünde kalabalık bir orduyu Hıtay’a gönderdi. Altun Han, bunları yüz bin atlı ile karşıladı. Toluy Han’ın bir kısım öncü askerleri Hıtay ordusu tarafından öldürüldü. Kaan bu durum üzerine yönünü Altun Han’ın otağına ve ordugâhına çevirdi. Altun Han bu büyük beladan kurtulamayacağını anladığında çoluk-çocuk ile kadınların bulunduğu ahşap bir eve sığındı, orada öldürüldü.

Ögeday etraftaki tüm vilayetlere yarlıklar gönderdi. Bütün padişahzadelerin, emir ve hatunların, bağlı boyların beylerinin, mutasarrıfların ve bitikçilerin ordugâhta hazır olmaları yönünde ferman buyuruyordu. Civanbaht padişahın gönderdiği bu yarlıkta sağlam hükümler bulunuyordu ve bu hükümler kabul olunuyordu. İmil’de toplandılar ve herkes kendi mevzusunu dile getirdi. Sonra kaan, yıl boyunca toplanan hazinenin açılmasını buyurdu. Aynı tertiple iki yıl öncesinde toplanılan hazinenin de açılmasını; bu hazinelerin padişahzadelere, emirlere, hatunlara ve askerlerin çoğuna tam pay verilmesini emretti. Paylardan arta kalan kısmını saray çalışanlarına dağıtılmasını emretti. Her kim ki kendi eylemlerinde doğruluk ve adalet üzere ise inayet bulur. Her kim ki buyruğu azcık da olsa tahrif edecek olsa cezalandırılır. Daha sonra padişahlardan ve padişahzadelere her birini bir tarafa tayin etti. Kendisi doğu tarafını almaya kast etti. Batı’ya yöneldi ve bütün memleketleri ilhak etti. 1241’de Ögeday Han öldü. O, büyük bir padişahı ve herkes onun gönlündeki cömertliği biliyordu. “*Tarih-i Cihangûşa-yı Hanî*”de onun hayırlı bir kişiliğe sahip olduğu mütalaası edilir. Ögeday Han’ın padişahlığı on üç yıl sürdü.

Ögeday Han'ın tabutu tahtın önüne konuldu ve ardından baki saraya konuldu. Onun hanımı Tora Hatun bu durumu Batu ve Çağatay'a iletmek üzere elçiler gönderdi. Batu'nun olaydan haberi olduğundan, çocukların öz annesinin Tora Hatun olduğunu, melikin yetkisine karşı konulamayacağını ve ilkbahar mevsimine dek tüm çocukların toplanması yetkisini de melik olarak Tora Hatun'a verdiğini emretti. Bu tutum Çağatay tarafından da kabul gördü.

Sonra Tora Hatun memleket işlerinin yönetimi ile meşgul oldu ve emirler verdi. Memleketin yönetim yetkisi onun sorumluluğunda olan sürede milletin işlerinde bir takım sıkıntılar meydana geldi. Padişahzadelerin her biri emirleri ve beratları sinelerine koyup, malları bölüştüler. Tora Hatun tüm işleri kendi elinde topladı ve emirleri azletti. İşlerin çoğu idareden yoksun kaldı. Göyük Han'ın bu duruma herhangi bir tepkisi söz konusu değildi ve siyaseten tüm gelişmelerin kendi aleyhine olacağını biliyordu.

Yeni yıl geldiğinde herkes Tora Hatun'un emriyle kaanın çadırında toplandı. Kırk gün kadar sınırlı bir sürede kurultay ve halkla meşgul oldular. Sonra şehzadelerin cümlesi hanlık meseleleri hakkında meşveret ettiler. Tümü birlik oldular. Bunların aksine Göyük Han da gerek yaş, gerekse miras ve gerekse yetenek itibarıyla hanlığa layıktı. Bu, Göyük Han dışındaki şehzadelerin yaklaşımı idi. Sonunda yönetimin sorumluluğunu Göyük üstlendi ve şahlık tahtına oturdu. Emirler ve hatunlar toplanıp, sarayda dokuz nevbet diz çıktılar. Üç güneş nevbeti külahlarını alıp, kemerlerini çözdüler. Kâseler alıp, onu Göyük Han adıyla çağırdılar. Moğol adetleri üzere o günü eğlencelerle geçirdiler. Bu hususta Moğol yönetiminde Cengiz Han'ın ölümüyle başlayan ve Moğol siyasetinde aktif olarak kadını görmeye başladığımızı söyleyebiliriz.

Göyük Han padişahlık tahtına oturduğunda hemen babasının yasalarını önüne koydu. Eski-yeni tüm hazineleri askere dağıttı. Pederinin ve atalarının emirlerini mühürledi. O yıl, sayısızca insan onun kurultayında toplandı. Birkaç hediye ile halifenin elçilerini ve Hasan Sabbah'ın elçilerini ve Şam Sultanlığı'ndan, Rum'dan (A.S.D.), Gürcü, Frenk, Hıta, Hoten, Horasan, Irak, Maverâünnehir ve Azerbaycan elçilerini o kıyamet sahrasında, Arasat Ovası'nın sarayında topladılar.

Göyük Han'ın yaptığı ilk iş, hazinenin sahraya getirilmesini emretmek oldu. Babasının nizamı üzere bu hazineleri insanlara tahsis etmelerini buyurdu. Henüz on gün olmuştu ki Moğol düzenini sürdürerek yağmalarına devam ettiler. İnci, gümüş, altın gibi değerli mücevherlerini muhafaza etmek isteyenleri de öldürüyorlardı. Göyük siyasette ve adalette her türlü düzene sahipti. Memleketin işleri ve ekonomisi bozulmuştu. İlk problemin kendisi ve sonra çözümü kabul edilmişti. Konuyla ilgilenildi ve padişahzadelere verilen emir ve fermanlar istendi. Gayretli bir inceleme yapıldı. Kadim emirlere muhalif davranan kimselerin mallarına el konuldu ve şayet bu muhalifler padişahzade ise bunların etkisi naiplerine de yansıyor. Civar memleketlerden gönderilmiş olan mektupların cevaplarını yazıp elçileri güzel bir şekilde uğurladı. Abbasî halifesinin mektubunu tehdit, korku ve ümitle karışık yazdı. Abbasî halifesinin mektubunu ümit ile korku arasına koydu. Hasan Sabbah'ın mektuplarını ise merhametsizce cevapladı ve onun taifesini köpek, haşhaş ve yalancı diye ifade etti. Geriye kalan mektuplar ise bağlı boylardan gelen mektuplardı. Bunları onurlandırarak türlü hediyelerle gönderdi. Herkes kendi memleketine geri döndü.

Bundan sonra memleketler ele geçirip ve ele geçirilen memleketleri korumak için türlü tedbirler almaya koyuldular. Her tarafa asker gönderdiler. Babasının yaptığı gibi emirleri Kuzeye, Sind'e, Hind'e, Sistan'a, Hitay'a, Uygur memleketlerine ve Maverâünnehir'e gönderdi. Herkesin kapısında devletin varlığını ayakta tutmak üzere öğütler vardı. Bunlar derlenip toplandı. Kendileri Batı memleketlerini baskı altına almaya başladılar. Onun niyeti Maverâünnehir'e gelip, Ceyhun'u geçip Horasan'ı ele geçirmek ve Irakeyn'e sahip olmaktı. Halifeyi kontrol altına alıp Haşhaşilerin kökünü kazıdı ve onları perişan etti. Bu niyet üzere asker ilerledi ve Maverâünnehir'e vardı. 647'de öldüğünde, dokuz sene devletin başında kalmıştı.

Göyük öldükten sonra hatunu Oğul Ğaymış, bir elçiyi Batu Han'a ve diğer padişahlara gönderdi. Batu yazdığı cevabında, Cengiz Han yasalarının Moğol geleneğinin bir olduğunu, padişahları toplayana dek hanlık işlerini birinde karar kılınmasını bildirdi. Aynı şekilde Göyük'ün hatunu yılın geri kalan kısmında devleti yönetti. Baharın yüzünü göstermesiyle karlar eridi ve yollar açıldı. Padişahların ve padişahzadelerin cümlesi kurultayda hazır bulunsun diye emirler gönderildi. Batu dâhil, herkes geldi. Görkemli bir topluluk oluştu. Hanlık konusu konuşulmaya başlandıktan sonra tüm işaretler Batu'yu gösterdi.

Emirler ve hatunlar, Mengü Kaan'ı hanlığa uygun bulduktan sonra Batu her birine ferman niteliğinde birer hat yazdı. Ertesi gün Mengü Kaan'ın elinden tuttu ve onu dört tarafın hanı ilan etti. Ona, Monekka Kaan adını koyup, kendisine biat ettiğini göstermek amacıyla diz üstü çöktü. Mengü Kaan'a hanlık alametleri olan cübbe, külah ve kemer sunuldu. Mengü Kaan da Moğol geleneği üzere hazineyi dağıttı.

Mengü Kaan zeki bir padişahı. Bir işi diğerlerinden önce halletmeyi sevdiğinden bu özelliği pek sevilmezdi. Onun döneminin ortalarında istenmeyen bir takım olaylar yaşandı. İlk hadise Göyük'ün çocuklarının, Mengü'nün padişahlığına pişman oluşlarıydı. İşleri bozgunculuk olan bir topluluk Göyük'ün çocuklarının etrafında toplandılar. Göyük'ün çocuklarından ikisi padişahlık makamında devlet görevlisi idiler. Birine hoca ve diğerine de yargu deniliyordu. Hoca ve yargunun naipleri, padişahlık hakkının bunlarda olması gerektiğini söylediler. Kengeş zamanı geldiğinde Batu, büyük bir otağ kurdu, Hoca ve Yargu dışında padişahzadelerin ve emirlerin tamamı geldiler. Batu'nun ve annelerinin ısrarla elçiler göndermesi üzerine ikisi de geldiler. Ancak kenara çekilmiş veya muhalif davranan birileri gibi geldiler. Sonunda anneleri, fitne ve fesadın kaynağının onların naipleri olduğunu öğrendi. Danışman konumunda bulunan Kadak'ı elçi olarak göndererek bir maslahat yolu aradı. Bu maslahat netice vermedi. Sonunda Hoca ile Yargu, harekete geçip yanlarında halktan çok sayıda silahlı kişi topladılar. Mengü Kaan'a ihanet etmek üzere yaya geçitlerini ele geçirdiler. Bir Türk durumu öğrendi ve Mengü Kaan'ı bu durumdan haberdar etti. Başkomutan konumunda bulunan Emir-i Bozorg Mengüsar Noyan henüz Hoca ve Yargu gelmeden olaya el atıp, olayı araştırmaya başladı. Mengüsar, bir gün ansızın onların bulunduğu yere gitti. Mengüsar, onların bulunduğu sahraya on bin atlı ile gitmişti. Onların ordugâhlarına doğru ilerledi. Mengüsar, onlara bir ihanet girişiminde olduklarını öğrenmiş bulunduklarını, eğer bundan aklanmak isterlerse kağanın fermanı üzere kurultaya gelerek posta oturmaları gerektiğini söyler. Bunlar silahlarını teslim ederler ve Mengüsar'ın kontrolünde merkeze gelirler. Mengü Kaan bu olayı araştırdı ve bunların suçlarını ortaya çıkardı. Cengiz Han

yasaları gereği şehzadeler öldürülmezdi ancak bu olayın arkasındaki naipler öldürüldü. Şehzadeler de görevlerine döndüler.

Bu olaydan sonra Uygurların yargusu geldi ve girişte benzi sararan yargu, Müslüman topluluğa kast edildiğini söylemişti. Mengü Kaan, eğer Müslümanlar Uygurlardan kimseyi öldürmediyse öldürülen Müslümanlara karşılık Uygurlardan reisleri başta olmak üzere tabi olanlarla birlikte elli bin Uygur'un öldürülmesini buyurdu.

Mengü Kaan, kurultay işini hallettiğinden memleketin asayişine koyuldu. Yasalara yeni bir kural koyarak memleketi, padişahlara ve çocuklarına dağıttı. Padişah ve şehzadelerin her birini kendi memleketinin başına idareci gönderdi. İsteği, herkesin kendi memleketinin başında olması ve kimsenin kırılmaması idi. Bu doğrultuda memleketi üç kardeşine üleştirdi. Evvela kardeşi Kubilay Oğul'a doğu tarafını ve Çin'in tamamını verdi. Kendisine pay olarak verdiği yerlerin tımarını verdi. Kuzey'den bir kısım toprakla Hıta ve Hoten'i ise başka bir kardeşine verdi. Şah-ı cihangir olarak kabul gören başka bir kardeş Hülagu'ya ise babası Toluy Han'ın mirası Şam ile Mısır'ı da içine alarak Ceyhun'dan Fırat'a kadar Batı memleketlerinin tümünü ona pay etti. Otuz bin Moğol askerinin toplanmasını emreyledi. Hangi şehirden geçilirse oraya sultanlık ordusundan bir kısım asker bırakılmalıydı ki hem Moğol askerî gücünün hissedilmesi adına hem de padişahzadelerin korunmalarını sağlamak üzere alınan bir güvenlik tedbiriydi. Sonra Maverâünnehir'in tamamını, Muhammed Yalvaç'a verdi. O da büyük bir şahsiyet ve bilindik bir idareciydi. Nuşirevanî adaletin köhnediğini savunan Mengü Kaan, her işi adaleti tesis etmek üzere ele alıyordu. Vergiler, meralar ve vilayetlerdeki hayvanları belirledi. Her alanda hukuksal sınırlar çizerek emirler hazırladı. Cümle halkın ihtiyaçlarını tespit etti. Mengü Kaan öldü ve yerine kardeşi Kubilay geçti.

Mengü Kaan, memleketleri üleştirdiğinde batı memleketinin Toluy Han'ın üçüncü çocuğu olan Hülagu Oğul'a pay ettiğinden bahsetmiştik. Sonra Hülagu yaklaşık otuz kırk gün boyunca düzenlenen şöenlerde hazineyi dağıttı. Mengü Kaan, Maverâünnehir'e gitti. Hacıb Muhammed Yalvaç'ın oğlu Mir Mesud, Maverâünnehir divanının sahibiydi. Mir Mesud, Mengü Kaan Maverâünnehir'e varmadan çapazi (çavurçi) makamındaki ulak Ked Buka'yı önceden hazırlıkları yapmak üzere bir grup askerle görevlendirdi.

Hülagu Han, H. 651 (1253/1254) yılında Ceyhun'dan Horasan'a doğru yol aldı. Horasan'a vardığında, Horasan'ın tümünü Emir Argun'a teslim etti. Ulaştığı makam ve aldığı şehirler payesi itibarıyla gönlünde bir eksiklik olsun istemedi. Evvela Haşhaşiler konusuna el attı. 170 yıl boyunca varlığını sürdüren mürtedliğin kökünü kazıdı. Sultanların korkusu haline gelen bu topluluğun zürriyetlerini yok etti, hepsini helak etti. İrşad ve hidayet bulma yolunda alınan bu tedbir, lanetlik haşhaşilerin kalesinde bir ara alıkonulmuş olan Hoca Nasreddin Tusî'nin (rahmetullahi aleyh) fikriydi.

Haşhaşiler konusunu halleden Hülagu, bundan sonra halifeye kast ederek Irak'a asker gönderdi. 1256'da Abbasi halifelğine son verildiğinden yakın memleketler olan Irak, Musul, Diyarbakır'ı bağlı birer vilayet statüsüne koydular. Batı memleketleri de hallolmuştu. Azerbaycan üzerinden Kıpçak bozkırına ilerlemeye ve uzun süre görmediği kardeşi Mengü Kaan'la buluşmaya niyet etti. Yolda ilerlerken Mengü Kaan'ın ölüm haberi kendisine ulaştı. Hülagu Han, Mengü Kaan'ın yerine geçen Kubilay Kaan'a elçiler gönderdi. Elçilerle

gönderdiği mektuplarında, Mengü Kaan için taziye dileklerinde bulunup, Kubilay'ın cülusunu da tebrik etti. Buna karşılık Kubilay da övgü dolu cevaplar gönderdi.

Mengü'nün vefatı ve Musta'sım'ın öldürülmesinden sonra Hülagu Han altı yıl kadar yaşadı. Çok sayıda evlada sahip olan Hülagu Han'ın büyük çocukları Abaka Han, Ahmed ve Mengü Timur idiler. H. 662 (1263-1264) yılında vefat etti ve yerine oğlu Abaka geçti. Ülkeyi on iki yıl boyunca yönetti.

Hülagu'nun en büyük oğluydu. Kan bağı itibariyle soylu bir aileden geliyordu. Tahta geçtiğinde Anadolu ile ilgilenmeye başladı ve onun döneminde Anadolu'nun büyük bir kısmı Moğol kontrolüne geçti. Burak Oğul'un askeri başarısıyla Irak ve İran topraklarının kontrolü tamamen Abaka Han'a geçti. Emir Suğencak Noyan kontrolünde birkaç nevbet askeri, Şam tarafına gönderdi.

Eski-yeni tüm Moğol yasalarını bir kez daha düzenleyip Moğol ayinlerini, gelenek ve göreneklerini zirveye taşıdılar. Hukuksal ve idari düzenlemelerde **“Tarih-i Cihangüşa-yı Hanî”nin** yazarı Hoca Alaeddin Ata Melik b. Muhammed el-Cüveynî'nin kardeşi baş vezir Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cüveynî'nin etkisi hayli fazladır. Abaka Han, on sekiz yıl boyunca ülkeyi yönetti. (1281-1282)'de bir av sırasında zehirlenerek öldü.

Abaka Han öldüğünde yaşça büyük olan ve padişahlık meziyetlerine sahip olan Argun Han Oğul, Horasan'da bulunduğu emir ve hatunların cümlesi Ahmed Han b. Hülagu Han'ı tahta çıkmaya uygun buldular. Bunda Ahmed'in büyük hatundan olmasının etkisi de var. Daha önce de söylediğimiz gibi Moğol gelenek ve göreneklerine büyük hatundan yani hanın ilk hatunundan olan şehzadeler tahta geçmek için daha kuvvetli adaylar olurlar. Ahmed Han, Moğol inancından yüz çevirmiş ve İslamiyet'i kabul etmiştir. Sahip Şemseddin, Moğol sarayında mürebbi olduğu gibi Argun Oğul'a da casusluk görevi yürütüyordu. Divan sahibi Şemseddin üstlendiği bu zorlu görevde canından oldu. Sahip Şemseddin'in ölümünde yönetimsel açıdan kendisiyle rekabet halinde olan vezir Bendek'in etkisi vardı.

Ahmed Han bütün idari ve askeri sorumluluğu ele aldı. Bu sırada Argun Han da emir ve askerleriyle birlikte Horasan'da pozisyon alıp, Ahmed Han'ın tahta çıktığı haberi yayılınca da Argun Han, Ahmed Han'la savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlayıp ordusuyla yola koyuldu. İki ordu karşı karşıya geldi. Bir iki gün mücadele edildikten sonra Argun Han bazı kaleleri de geçirdi. Sonra araya salih kimselerin girmesiyle barış ortamı oluştu ancak bu siyaseten gerçekleşen bir durumdu. Emirlerin cümlesi Argun Han'a bağlıydılar ve Argun'un siyasetinden çekiniyorlardı. Özellikle Ahmed Han'ın ölümünden sonra Argun'un onun yerini alacağını bildiklerinden onunla anlaşıp hanlık hakkının kendisinin olduğunu ve tahtın varisinin Argun Han olduğunu yaydılar. Azerbaycan'da bulunan bazı emirler Ahmed Han'ı tutuklayıp hapsedtiler. Bir buçuk yıl tahtta kalan Ahmed Han, (1282-1283)'de vefat etti.

Babasının veliaht tayin ettiği Argun Han 682 (1283-1284)'te ülkenin kontrolünü eline geçirdi. O yıl, kurultayı topladı. Kurultaya katılmayanları değiştirerek katılanların da bir kısmının derecelerini yükseltti. Hizmetinde bulunan Emir Buka'yı memleketin genel idaresinden sorumlu naip yaptı. Ahmed Han'ın hizmetinde bulunan vezirü'l-vüzera Hoca Şemseddin Muhammed'i Eher dolaylarında öldürdü. Hoca Muhammed'in ölümünün ardından Argun Han tüm idari sorumluluğu eline aldı. Her alanda bir hukuksal düzenleme getirdi.

Buka, onun yerini almak istediğinden bu durum Moğol geleneklerine göre suç ve vefasızlık örneği olarak kabul görüyordu. Bunun üzerine Buka tutuklanıp kılıçtan geçirildi. Dokuz sene tahtta kalan Argun Han, (1291-1292)'de vefat etti.

3.1.5. Cihan Sultanı Geyhatu Han

Argun Han öldüğünde oğullarından Gazan Mahmut ve Olcaytu Muhammed Horasan'da bulunuyorlardı. Geyhatu, sultanlığını kardeşinin elinden aldı. Emirler onu ihbar ederek onun hanlığına karşı ittifak yaptılar. Geyhatu, siyaset, cömertlik ve azamet bakımından korkulu bir padişahı. Yarlıklarda ismi İrci Turci olarak yazılırdı. Onun memleketinin kontrolü Emir Şektor'da idi. Emir Şektor'un himayesinde İran ve Azerbaycan taraflarına askerler gönderdi. Kendisi ise başka memleketleri işgal etmekle meşgul oldu. Üç sene boyunca herhangi bir kargaşa yaşanmadı. Dördüncü sene Baydu Oğul, Bağdat'ta isyan etti. Geyhatu Han, bu haberi aldığı anda hizmetindeki emirlerin yardımını da alarak bir hile ile Baydu Han'ı ve ittifaklarını tutuklayıp Tebriz'e gönderdi. Emir Ak-Buka, Baydu'nun korunarak Tebriz'e götürülmesi için Tuğacar'ı görevlendirdi. Tebriz'de bulunan bazı emirler Baydu ile ittifak girişiminde bulundular. Bu sırada emirlerden Ak-Buka ve Tuğacar arasında yaşanan bir hadise üzerine Emir Ak-Buka dönerek, Geyhatu'nun hizmetine girdi. Geyhatu, Baydu ile savaşmak üzere yanına bir grup askeri de alarak İran'dan ayrıldı. Geyhatu yolda korkarak döndü, dönerken güzergâh üzerinde bulunan emirlerden bazıları Geyhatu'yu tutuklayıp Baydu Han'ın hükmüyle 1295'te öldürdüler. Geyhatu'nun üç yıllık bir saltanatı oldu.

Baydu Han, Tebriz'e gelerek tahta geçti. Tahta geçer geçmez Muinüddin Horasanî'yi azlederek yerine Cemaleddin Destcordanî/Destcerdanî'yi vezirlik görevine getirdi. Merhametli ve cömert biriydi. Baydu Han, her ne kadar ataları ve babası gibi memleketler istila etmek istediye de bu doğrultuda şansı yaver gitmedi. Gazan Han, Baydu'ya hile ile yaklaştı. Gazan Han Horasan'a gitmek üzere Demavend'e yönünü çevirdi. Serav emirleri ve Gazan Han geri döndüler. Gazan Han, daha evvel zikrettiğimiz Emir Argun Han'ın oğlu Emir Nevruz'u çok sayıda askerle gönderdi. Bu ordu, Siyahkuh (Karadağ)'da Baydu Han'a yetiştiler. Baydu Han'ın askerlerinden bir kısım vefasızlık edip Emir Nevruz'un safına geçtiler. Saltanatı yedi ay kadar süren Baydu Han, 1295'te öldürüldü.

Gazan Mahmud b. Argun Han, emirü'l-müminin Hz. Ömer'in adaletini, Anuşirvan'ın hukukunu ve Halife Mansur'un önlemlerini uygulamaya tesis eden bir padişahı. İslâm diniyle aziz olunan civanbaht bir padişahı. İslâm dininde sabit ve düşüncelerinde kararlı idi. Ülkesinde şariat hükümlerini geniş ölçüde tesis etti. İslam ehlini kuvvetlendirdi. Bir taraftan ülkenin işlerini düzene sokarken bir taraftan da dünya barışına katkıda bulundu. Öyle ki Cemşid ve Hurşid'in hikâyeleri gölgede kaldı. Memleket yönetiminde sarf ettiği sözler kılıç gibi keskindi. Onun döneminde yüksek rütbe devlet erkânı ve emirler iğne kadar değer görürdü. Bir tümen reisinin atı bir çiftçinin tarlasına girerse o toprak devlet mülkünden ayrılıp o çiftçiye tahsis edilir, onun mülkü olurdu. Devletin genelinde ele geçirilen yerlerde imar çalışmaları ön plana çıkıyordu. Toplumsal bir düzenlemeye giderek Müslüman ve Yahudilerin kıyafetlerini kuşanmalarını ve nişanlarını takınmalarını emretti. Şehirlerdeki ölçü ve tartıları yeniden düzenleyerek ülkenin tamamında tek tip ölçü uygulaması başladı. Gittiği her yerde şer'i hükümlerin uygulanması noktasında ciddi önlemler aldı. Onun döneminde puthaneler tamamen kapatıldı. Bağdat ve el-Hille arasında su yolu açtı, Ferat suyu aktı. Daha sonra nehr-i Gazanî olarak adlandırılan bu sudan bir miktar Kâbe'nin içine, bir miktar Hz. Peygamber'in

medfun bulunduğu gül kokulu türbeye, bir miktar emirü'l-müminin Hz. Ali'nin (k.v.) Meşhed'deki türbesine, bir miktar kutlu Seyyid Ebu'l-Vefa'nın türbesine konuldu. Irak şehirlerini, Tebriz ve İsfahan'ı Darü's-Seyyade ilan etti. Seyyidler ulu ve hürmet edilenler olarak bildi. Tebriz'de, yolcular için konaklama yerleri yaptırdı. Ucan'da bir kale yaptırdı. Başlarında bir işaret olarak sarı tüy bulunan zalim yol kesicilere karşı mücadele ederek yolları güvenilir hale getirdi.

İki nevbetlik askeri Şam'a göndererek ilk gönderdiği askeri grup Şam'ın genelini kuşattı ve o bölgenin değerli mallarını ele geçirdi. Moğol paralarında İslâmi tabirler ve Cuma hutbelerinde isim ve unvanlar kullanılmaya başlandı. Şam ve Mısır'da kendi emirlerinden şihneler görevlendirmek isterken özellikle Mısır halkının tepkisiyle karşılaştı. Bunun üzerine Moğol emirleri geri döndüler. Emiru'l-umera olan Kutluk Şah denetiminde buralara ordu gönderildi. Aralarında çetin bir savaş yaşandı ve akabinde Moğol ordusunun yolunu suyla doldular. Bu suyun etkisiyle Moğol askerlerinin baştan ayağa bütün vücutlarında yaralar oluştu ve yaralardan irin sızdı. Bu yaralar kenelerin bulaşmasına sebep oluyordu. Böylelikle kılıç darbelerinden çok bu mikrobik hadiseye maruz kalan Moğol ordusundan çok sayıda asker öldü, kalanlar da kaçarak geri döndü. Rivayete göre zehirlendiği söylenilir. Onu, Tebriz'de daha yükseği bulunmayan bir kümbete defnettiler.

Gazan Mahmud Han'ın ardından İlhanlı tahtına geçen Gıyaseddin Muhammed Olcaytu iyi kalpli, iyi huylu, adaletli, cömert, hoş sohbet ve ulu bir kişiliğe sahipti. H. 704 (1304) Muharrem'inde emirlerin ve hatunların anlaşması üzerine Ucan'da tahta çıktı. Olcaytu'nun dönemi Moğollar açısından en güvenilir dönemlerden biridir. Kardeşi Gazan'ın hukuksal çalışmalarını sürdürmenin yanı sıra bir takım düzenlemeler yaptı. Orduyu Mazenderan ve Gilan'a çekti. Hz. Âdem'den beri hiçbir padişahın itaat altına alamadığı şehirler onun döneminde alındı.

Emirü'l-umera Kutluk Şah'ın bir savaşta öldürülmesi üzerine Kutluk Şah Noyan'ın yerine Emir Çoban'ı getirdi. Emir Çoban konusu Ebu Said Bahadır Han'ın padişahlığını ele aldığımızda zikredeceğiz. Bundan sonra emirlerin az da olsa etkisini gördüğümüzü söyleyebiliriz. Sultan Olcaytu Muhammed'in yönetiminde beş önemli isim ön plana çıkmıştı: Emir Çoban, Polat, Hüseyin, Sevinç İsen Kutluk, Sultan Muhammed'in veziri Hoca Sadettin Savcı idi. Bu dönemde yönetimde etkin bir isim olarak Reşidüddin Tabip görülmekteydi. Reşidüddin, sultanın gören gözü ve işiten kulağıydı. Musevî asıllı olan Reşidüddin, İslâm şerefine nail olmuştu.

Bir süre sonra vezir Hoca Sadettin Savcı ile hekim Reşidüddin Tabip arasında çatışma yaşandı. Padişah, Hoca Sadettin ve naipleri öldürmek konusunda daha kararlıydı ve öldürülmelerine işaret etti. Bu durum da Reşidüddin'in İlhanlı sarayında nasıl etkili bir konuma geldiğinin göstergesidir.

Makam itibarıyla her ne kadar kendisini zikretmediyse de Hoca Sadettin'den daha ulu olan Hoca Şahabeddin Mübarekşah Münşi isminde bir naip daha vardı. Hoca Şahabettin Moğolca, Türkçe, Farsça ve Tacikçe yazabilen ve sanat ehli biriydi. Bu değerli sanat ve devlet adamının Gazan Mahmut Han için Rahbe fethinde yazdığı fetihname dikkate şayandı. Hoca Şahabettin, kendisinin Hoca Sadettin'den önce öldürülmesini istiyordu. Önce Hoca Şahabettin, ardından Hoca Sadettin ve arkadaşlarını öldürdüler.

Hoca Sadettin öldürüldükten sonra devlet işlerinin sorumluluğu Reşidüddin Tabip'e devredildi. Reşidüddin de devlet işlerinde kendisine yardımcı olması için Tebrizli Ali Şah isminde birini görevlendirdi vezirliğe getirilen Ali Şah yazıyı bilmediği gibi devlet işlerinden de anlamayan biriydi. Böylelikle hem diğer vezirlerin aşağısında kalıyor hem de devlet işlerinin yükü yine Reşidüddin'in omuzlarında kalıyordu.

Padişah Olcaytu, Muhammed'in Hz. Resulallah'a ve çocuklarına düşkünlüğü fazla olduğundan seyyidlere gösterilen önem bu dönemde arttı. Özellikle bu hususta Ebher ve Zengan şehirleri ön plana çıktı. Öyle ki Ebher şehrinde olan Seyyid Tacettin Ebherî bir fırsat bularak, padişahın huzurunda on ikinci mezhebi açıkladı. İlâveten, İmamlık hakkının Hüseyin'in çocuklarına ait olduğunu ve önceki imamların (hulefa-yı raşidin) hakkının olmadığını söyledi. Padişahı, Şia-yı Ali mezhebine mail kıldı. Şia mezhebinde bir düzenleme yaparak padişaha sundu. İki üç gün içinde padişah Olcaytu Muhammed, Şia mezhebini benimseyerek hutbelerden sahabe isimlerini çıkardı ve aynı şekilde sikkelerde on iki imam isimlerinin yazılmasını emretti. Ahali yeni mezhebe karşı çıktı ve yeni mezhebi kabul etmedi.

Onun eserlerinden biri Cennet Tepesi'dir. Eskiden beri sahralık bir yer olan Şerdyaz'da Senkar Kalesi'nin yanı sıra çok sayıda imaret yaptırdı. Bağdat yolunda da Çemçemal denilen küçük bir şehir yaptırdı. H. 716 (1316) Ramazan'ında vefat etti.

Sultan Ebu Said Horasan'da babasının yanında idi. Bayezid ve Bestam/Bistam adlarında iki kardeşi vardı, bunlar daha babasının sağlığında vefat etmişlerdi. Dokuz yaşında iken babası vefat eden Ebu Said'i emirler yetiştirdiler. Babası vefat ettiğinde Horasan'da toplanan birkaç emir aldıkları karar neticesinde onu Bağdat'a gönderdiler. Ebu Said, Irak'a gittikten sonra H. 717 (1317)'nin Cemaziye'l-Evvel'inin 5'inde emir ve hatunların ittifakıyla tahta oturdu. Burada iyiden iyiye emirlerin ve hatunların devlet otoritesi üzerindeki etkisinden bahsedebiliriz.

Saltanatının üzerinden iki yıl geçtikten sonra bir iç savaş meydana geldi ve bu zorlu savaş Allah'ın izniyle kazandı ve büyük bir beladan kurtuldu.

Emirler, Çoban Noyan ile muhalefete başladılar. Çoban Noyan'ı isyan bahanesi olarak gösterdiler. Bir sabah Çoban'ın evini kuşattılar. Ok ve kılıç çektiler. Çok sayıda insan öldürdüler ve Ebu Said kaçarak kurtuldu ise emirlerin bu iç çekişmeleri bir ölçüde Ebu Said Han'ı da etkiliyordu. Kaan suçluların yan yana dizilmesini buyurdu. Onlara: "Kitabımı oku!" denildiğinde utanmanın verdiği duyguyla özür dilediler. Ardından yapılan tahkikat sonucu affedilen zümrenin bir daha vefasızlığının olabileceği öngörüsünü taşıyan Ebu Said Han, yorgun düşen düşmanı kılıçtan geçirdi.

Ebu Said Bahadır Han emiru'l-umeralığa Emir Çoban'ı getirdi. Ülkenin yönetiminde onu ve dokuz çocuğunu görevlendirdi. Çocuklardan her birini, bir memleketin başına yönetici tayin etti. Emir Çoban'ın büyük oğlu olan Emir Hasan Şah'ı Horasan Eyaleti'ne, Timurtaş'ı Anadolu'ya tayin etti. Dürüstlüğü ile bilinen ortanca oğlu Hoca'yı payitahtta tutarak, onu genel naipliğe getirdi. Böylelikle Çoban ailesinin İlhanlı yönetiminde ağırlığı hissedilmeye başlandı. Ali Tebrizî vezirlik makamına getirildi. Padişahın cülusunun öngörüsünde bulunan Hoca Reşidüddin'in idari işlerde bazı sıkıntıları oldu. Sultana gelerek pişmanlığını bildirdi. Padişah, ona Sultan Olcaytu'nun kabri başında durmak üzere iki-üç ay izin verdi. Bir grup, bu zata güvenmenin hata olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini ileri sürerler. Padişahı onu öldürmek üzere kendisine gönderirler ve onu kılıç darbeleriyle öldürdüler. Bahsi geçen

olaydan önce hasetçilerin ve kötü dillilerin yüzünden Hoca Reşidüddin kılıç darbeleriyle öldürülmüş, azaları parça parça edilmiş ve her bir parçası bir beldeye gönderilmişti.

Hoca Ali Şah, iki-üç sene kadar vezirlik makamında kaldı. Şeyh Cemal diye adlandırılan Cemaleddin İbrahim Halebî'nin oğlu Melik İzzettin Abdülaziz ile Ali Şah arasında bir rekabet başladı. Melik İzzettin Abdülaziz, sultana yakın bir mevki edindi. İddiaya göre vezirliğe geçememesinin nedeni Ali Şah idi ve Hoca Ali Şah, Şam ile ittifak halindeydi. Her sene mal, mücevher, kara ve denizin değerli taşlarını padişahın eteğine döker ki hanların ve emirlerin bütün develerinin ve binek hayvanlarının kulaklarını ve gerdanlarını değerli taşlarla süslerdi. Bu rekabet sırasında Ali Şah vefat etti. Emir Çoban Horasanlı bir vezir talep etti. Adına Sayın dedikleri Horasanlı biri vezir tayin edildi. Vezirlikte bir senesi tamamlandıktan sonra bir günahla onu suçladılar ve o da Moğol kılıcından tattı.

Ebu Said Bahadır Han döneminde Emir Çoban ve ailesinin yıldızı parladı. Daha sonra Emir Çoban ve Dımeşk Hoca vezirlikten azledilerek yerlerine Gıyaseddin Muhammed olarak bilinen Hoca Reşidüddin'in çocukları getirildi. Eserin başlarında Hoca Reşidüddin ismi zikredilmişti. Kararlaştırılan bu isim sultanın ölümüne dek vezir kaldı. Sahip İbad ve Yahya Bermekî'nin olumsuz çalışmaları onun ölümüne neden oldu

Emir Çoban'ın soyunun Türkmen olduğu rivayet olunur. Gilan Savaşı'nda öldürülen Kutluk Şah'ın süvarileri arasında bulundu. Çevikliği ve yiğitliği ile bilinirdi. Gilan Savaşı'ndaki maharetinden ötürü Sultan Olcaytu'nun dikkatini çekmişti. Onu, Kutluk Şah'ın yerine geçirdi. Sevinç Toşi zamanına dek sadece bin adamla sultanın atabeyliğini yaptı. Sevinç Toşi'nin müzmin bir hastalığa yakalanması, ona emirü'l-ümeralığa yükselmesinin yolunu açtı. Her geçen gün güçlendi. Onun gelenek haline getirdiği şey daima derbend ve sınırlara yerleşmek idi. Naipliğinin ikinci veya üçüncü senesinde artık başkent için hazırды ve bir ay kadar padişahın mülazımlığını yaptı. Bu görevinden ayrılarak tekrar derbend muhafızlığı ve askerî konularla ilgilenmeye başladı ancak Dımeşk Hoca adlı oğlunu sultanın mülazımlığında bıraktı. Dımeşk Hoca, kendi yüksek mertebesini âlemin sultanının ve melikin elinden aldı. Bir süre sonra Dımeşk Hoca kendisine sunulan nimetlere karşı haddini aşarak isyan etti. Sultana karşı sayısız nankörlükte bulunup, bazen sultanın gıyabında edepten uzak sözler sarf ediyordu. Bu sözler sultana ulaşmasına rağmen sultan onu affederdi. O kadar mal topluyordu ki hazinesi Ebu Said'in hazinesi ile yarışacak seviyeye geldi. Haset eden bir topluluk padişahın fermanını duyduklarında hemen Dımeşk Hoca'nın evine saldırdılar. Dımeşk Hoca elde ettikleri ile övünüyordu ve sultanın hükmünün bu hasetçi topluluk üzerinde etkili olduğu haberini aldı. Bu hususta yardıma ihtiyaç duyduğundan kaç sene boyunca kendisiyle müttetik olan kimi arkadaş ve emirlerden kimseleri padişaha gönderdi. Emir ve noyanlardan hiç kimse ona yardım etmedi. Ebu Said, şehirden yaklaşık bir fersah kadar uzaklaşan Dımeşk Hoca'yı, takibe aldırdı. Padişahın has adamlarından olan Mısır Hoca adındaki biri buna yaklaştı. Başını koparıp padişaha götürdüler. Ertesi gün Dımeşk Hoca'nın başını kalenin yüksek bir yerine astılar. Ebu Said Han oturdu ve: "Her kim ki muhalefet barındıracak olursa akıbeti böyle olur." dedi. O gün Dımeşk Hoca'dan geriye kalan değerli eşyaları, mücevherleri, hazine ve defineyi dağıtarak naiplerin yükselen seslerini de kesti. Dımeşk'ın tüm malı yağmalandı. Dımeşk Hoca'nın yaşamı, Mısır Hoca ile nihayete erdi. Dımeşk Hoca'dan bir erkek çocuk dahi geriye kalmadı. Dımeşk Hoca'nın hayatta kalan iki kızı vardı ve bunlar bir süre zaman padişahının ailesinin hâkimi oldular. Bu iki hatun, zamanın cemşidinin devletine ebede yakın uğur ve ikbal kattılar. Bunlardan birinin adı gibi gönlü de

şad olan kızı Dilşad Hatun, Ebu Said Han'ı kabul ederek hanımı oldu. Padişahın ölümünden sonra tahta geçti.

Dimişk Hoca, Ebu Said'in yasasının hükmüyle cezalandırıldığından bir grup padişahın huzuruna gelir ve Çoban'ın kendisiyle dürüst olmadığını ileri sürerler. Ebu Said olanları görmezden geldi ise de Çoban, sultanın vakarından korkuyordu. Çoban'ın etrafında çok sayıda asker ve kendisine meyil veren, ondan yana olan birçok emir vardı. Her ne olursa askeri ileri sürüp sultanı ele geçirmeli ve kendilerini bu düşünceden kurtarmalıydılar. Çoban, bu ahlaksız ifadelere kanınca yetmiş bin asker toplayarak Kazvin'de bir ordugâh kurdu. Bu hareketlilikten şehrin cümle halkı korktu. Emirler ve vezirler de bu hareketliliğin farkına varıp, Çoban'ın askerlere sürekli yaklaştığını da gördüklerinden hana bir askerin dahi yaklaşmaması gerektiğini bildirdiler. Sonra, Çoban Ağa iki üç gün askerlerle birlikte kaldı ve padişah-ı felek henüz saldırıya geçmemişken meydana çarpışmalara izin verdi. Bir gece şehrin kenarından geçtiler. Ansızın Çoban'da bir korku belirdi ve az sayıda bir grup askerin arasına girdi ve bir taraftan gitti. Ertesi gün geriye kalan askerler ki bunlar padişahlık ordusuna bağlı askerlerdi, hanın huzuruna gelip yere kapandılar ve Ebu Said de onları bağışladığını ifade etti.

Çoban, Kazvin hududundan hareket ettiği gibi Ceyhun'dan geçmek üzere Horasan'a yöneldi. Bahadır Kaan'ı kendisi için şefaathçi kılmak üzere Bahadır Kaan'ın kendisine, hanedan mensubu kişilere ve emirlik düzeyindeki birkaç naibe gitti. Ardından kendileriyle dost olan Herat meliki Gıyaseddin'e doğru hareket ettiler. Gıyaseddin, kendisine karşı biat etmiş ve güvence vermiş bir idareciydi. Bu dönemde Emir Çoban'a göre kendisiyle birlikte olanlar makbul bir mertebeye yükselirler ancak son zamanlarda sultana karşı izlemiş olduğu muhalif politika ile başta sultan olmak üzere devlet erkânı nezdinde siyaseten düşmüştü.

Emir Çoban'ın büyük oğlu Emir Hasan, Ceyhun'u geçerek Maverâünnehir hanlarının yanına gitti. Bir iki çocuk ve yanındaki has adamları ile bir yük hayvanının taşıyabileceği kadar hazine ile Herat'ın merkezine yöneldi. Emir Hasan, Melik Gıyaseddin'e vardığı gün melik onu ganimet bildi, onu hürmetle karşılayarak menzile ulaştırdı. Melik Gıyaseddin kendisini Emir Çoban'a karşı vefaen borçlu hissediyordu. İki üç gün boyunca Çoban'a riayet ettiler.

Padişahın hükmü ulaştığında Çoban'a kast ettiler. Çoban, o gün öldürüleceğinin işaretlerini aldı. Gıyaseddin, onu yay bağı ile öldürmek üzere iki asker gönderdi. Onu öldürüp başparmağını kestiler. Parmağı, saraya gönderdiler. Padişahın huzurunda bulunan bir topluluk, Gıyaseddin'in Çoban'la bir olduğunu ve kesilen parmakların birbirinden ayrı olduklarını ileri sürdüler. Bu topluluk, onun parmağının işaretinin hamd ve sena halinde olduğu ve o işaretin de belirgin bir halde olduğu üzerinde duruyorlardı. Çoban hakkında konuşmalar devam ederken Ebu Said, Çoban'ın tabutla birlikte getirilmesini emretti. Gıyaseddin, tabutu götürdü ve cihan padişahı Çoban'ı ölü halde gördü. Bunda bir hile ya da yalanın olmadığını anladı. Yazık ki Çoban Ağa iyi bir bende idi, dedi.

Çoban, gayet adil biriydi. İşleri şer'i hukuka göre yapar ve asla içki içmezdi. Bir rekât namazı üzerinden geçmezdi. Fazlasıyla sadakat sahibi biriydi. Şükür nişanesi olarak çok sayıda imaret ve hayrat yapmış ve Mekke'nin içinde bir kuyu yaptırmıştı. Daha evvel zikredildiği gibi çok adil biriydi ki bir gün onun Anadolu'da bulunan çocuğunun hakkında önemli görülen suçların başında gelen devlet hazinesinin tasarrufu veya kötüye kullanıldığı cihetiyle şikâyet geldi. Ebu Said, bunun anlamının ne olduğunu soruyordu. Çoban,

Anadolu'ya giderek oğlunun yakasından tutup padişaha getirdi ve Ebu Said'e: "Siyaseten ne yapmak istersen yerine getir." dedi. Bu durum, onun bilgeliğinin tezahürüyü.

Çoban öldüğünde ondan geriye bir kız çocuğu kaldı, adı Bağdat Hatun idi ve bu hatun ömrünün sonuna dek Ebu Said'in hatunu olarak kaldı. Ebu Said, öldüğünde civar illere gönderdiği yarlıklar etkili oluyordu. Bir gün fesat ehlinden bir grup bir yalan ortaya attı. Gün gibi aşikâr olan bir yalanla, Bağdat Hatun'a iftira ettiler. Aslında dolaylı olarak Ebu Said'e kast ettiler. Bu sebeple onun başında toplandılar. Büyük ve adil II. Anuşirvan'ın noyanı Şeyh Hasan Noyan –ki bugün Cengiz Han'ın memleketinin başkentinin sorumluluğu onun omuzlarında ve dönemin hanının naibi- Anadolu serhatlerine geçer. Padişah Ebu Said vefat edince aslî merkeze geri döner.

Müellif, Ebu Said Han'ın döneminde çok sayıda hadisin meydana geldiğini ancak bunların hepsini yazmaktan sakındığını söyleyebiliriz. Dokuz yıllık saltanatında dokuz devleti kendine bağlamayı başardı. Şam, Mısır, Hint, Sind (Çin) gibi ülkelerden fazlasıyla mal, hediye ve vergiler gönderilirdi. H. 728 (1327/1328) senesinde Hint memleketlerinin sultanı Ebu'l-Mücahid Muhammed Tuğluk Şah'tır. İki ülke arasında ilişkilerin başladığını söylemek yerinde olur.

H. 736 senesinde kışlak olan Bağdat'a geçmeyi kararlaştırdı. Ansızın haberciler geldiler ve Batu Han'ın oğullarından Kıpçak hanı Özbek Han'ın İran ve Azerbaycan'ı ele geçirdiğine ve eskiden beri Batu'nun memleketine dâhil olduğu iddiasını Ebu Said'e bildirdiler. Bu iddialar restleşmelere dönüştü ve defalarca tekrar etti.

On yedi gün ağır hastalandı. 1335'in Rebi'ü'l-ahir'inin 13'ünde vefat etti. Çok sayıda hanımı olan Ebu Said'in esas hanımı, amcası Gazan Han'ın kızı Ulçek Hatun idi. Emir Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'un yanında mutlu olduğu kadar diğer hanımların yanında mutlu değildi. Ömrünün sonlarında Dımışk Hoca'nın kızı Dilşad Hatun'u aldı ve onu da çokça seviyordu. Bağdat Hatun, bu hanımı kıskanıyordu. Sultan Ebu Said Han'ın daima bir çocuk sahibi olma arzusu vardı. Allah Teâlâ, bu arzusunu ömrünün sonuna dek ona nasip etmedi fakat vefat ettiğinde Dilşad Hatun hamile idi ve sultanın vefatından yedi ay sonra Dilşad Hatun'un bir kızı oldu.

Ebu Said vefat ettiğinde, çadırda hazırda bulunanlar arasında vezirlerden Gıyaseddin Muhammed ve Emir Şerafettin Mahmut Şah haricinde kimse yoktu. Ebu Said'in vefat ettiği gece Emir Şerafettin Mahmut Şah ve vezir birlikte idiler ve olası durumlar için önlemler almakla meşgul idiler. İlk maslahatları, emirlerin bir araya gelmelerini sağlayarak hanlık mevzusunu dile getirmek ve böylelikle padişahlık tayinini kolaylaştırmak oldu. Sultan Ebu Said'in Satı Bik isimindeki kız kardeşinin de maslahatı bu yöndeydi. Sultan Ebu Said, öleceğinin emarelerini gördüğü zaman: "Eğer ölüm bize gelirse Toluy'un soyundan ismi Arpa olan bir şehzadeye padişahlığı bırakmışım, onu tahtıma çıkarınız." dediği söylenilir.

Bunlar konuşulduğunda orada hazır bulunan, ileri görüşlülüğü ile de tanınan Emir Şerafettin Mahmut Şah, vezirin amacının Ebu Said'in vasiyet yetkisini almak olduğunu anladı. Emir Şerafettin Mahmut Şah, bu şehzadeyi görüyor, tanıyordu. Onunla geçmişe dayanan bir dostluğa sahipti. Arpa, bir gece yarısı Emir Şerafettin Mahmut Şah'ın kendi evine geldiğini gördü ve korktu. Arpa, kendi kendine: "Ne oluyor?" dedi. Emir, ona: "Korkma, güzel bir iş için geldim, kalk ve benimle gel." dedi. Arpa kalkıp, kılıcını kuşandı ve Emir Mahmut Şah'la birlikte gittiler. Ebu Said'in çadırına vardıklarında Ebu Said'in annesi Hacı

Hatun'u hazır bulundurdular. Ebu Said'in kız kardeşi Satı Bik ile ittifak yapıp Arpa'ya padişahlık selamı vererek ona biat ettiler. Ertesi gün, sultanın ölümünü açıkladılar ve taziyeleri kabul etmeye başladılar. Cuma günü, hutbeyi Arpa Han adına okuttular. Unvan olarak ona Sultan Muizü'd-dünya ve'd-din Mahmut okuttular. Ertesi gün, H. 736 (1335) senesinin on sekizinci gününde İran Karabağ'da tahta çıktı. Aynı gün Sultan Ebu Said'in tabutunu cevherlerle süsleyip Sultaniye şehrine gönderdi.

Soy olarak Arpa Han'ın Hülagu'nun yeğeni Tukudi Kavi'nin oğlu olduğu ileri sürölür. Moğol tarzını, geleneğini ve ayinlerini bilen fakat Tacik'i pek bilmeyen bir padişahı. Yiğit biriydi ve ilk iş olarak Özbek Han'ın askerilerini kırdı. Daha Ebu Said hayatta iken Özbek Han'ın Derbent'i ele geçirmek üzere planları vardı. Ebu Said'in vefat haberini aldığıında Derbent'i geçerek Karabağ yakınlarına kadar geldi. Askerlerini, Kor Suyu kenarında konuşlandırdı. Arpa Han, Kıpçak askerlerinin saldırısını duyunca vezir ve emirlerle birlikte çok sayıda askeri de yanına alarak harekete geçti. Özbek Han, Arpa Han'ın ordusunun her anlamda kendi ordusundan üstün olduğunu anlayınca gece yarısı devasa bir ateşin yakılmasını emretti ve bu arada kaçış planını tasarladı. Arpa Han, muzaffer bir komutan ve sultan olarak tahta geri döndü. Bu, Arpa Han'ın ilk fethiydi.

Bağdat Hatun, Emir Çoban'ın kızıydı. Başta emir-i adil ve civanbaht padişah Cengiz Han'ın yakın dostlarından olan İlek Han Noyan'ın torunlarından Şeyh Hasan'ın eşiydi. Ebu Said Han vefat ettiğinde bir süre İran topraklarının hâkimi oldu. Bağdat Hatun, zaman ve mekânın padişahı Muzafferü'd-dünya ve'd-din Muhammed'in mürebbisidir ve ondan iki çocuğa sahiptir. Ebu Said Han'ın gönlü bu hatunda olduğundan Dımışk Hoca ve Emir Çoban aradan çekildiler. Moğol geleneğine göre Ebu Said Han, Bağdat Hatun'u tasarruf hakkına sahipti ve Şeyh Hasan Noyan'a ululardan birinin kızını uygun buldu. Ayrıca Şeyh Hasan'a lütuflarda bulunarak onu Bağdat Hatun'dan uzak tutmaya ikna etti. Şer'en verilen sözlerin ardından Bağdat Hatun, Ebu Said Bahadır Han'ın eşi oldu. Memleket işleriyle ilgilenecek kadar ali bir kadındı. Onun adıyla etraftaki memleketlere yarlığların yanı sıra sayısız nimetler de gönderildi.

Dilşad Hatun, Bağdat Hatun'un yetiştirdiği bir yeğeni ve de komşusu idi. Güzel olan bu kızı Moğol geleneğine göre ki "nerede bir güzel olursa, o hanın hizmetine girmeli" anlayışı gereği Bağdat Hatun, kızı Ebu Said Han'a feda etti ve han da bunu kabul etti. Dilşad Hatun bir müddet padişahın eşi oldu ve Bağdat Hatun yaptıkları için pişman olmuştu. Ancak üzölmek fayda sağlamıyordu. Ebu Said vefat ettiğinde ise utancından başını kaldıramıyordu. Arpa Han'a da iltica etmeyen Bağdat Hatun'u, Ebu Said'in vefatından sonra Arpa Han her ne kadar istediye de bu mümkün olmuyordu. Bağdat Hatun'un hasetçileri Arpa Han'a, Ebu Said'in zehirlendiğini ve zehrin Bağdat Hatun tarafından verildiği bilgisini sundular. Bağdat Hatun tarafından yazıldığı ileri sürölen bir mektup ele geçirilir. Mektupta yazılanlara göre Bağdat Hatun'un Özbek Han ile ittifak halinde olduğu ve Arpa Han ile muhalefet halinde olduğu söylenilir. Arpa Han öfkeli bir padişah olduğundan güvensizlik ihtimali üzerine Bağdat Hatun'u öldürmek istedi. Bir gün Bağdat Hatun hamamda iken onun işini bitirmek üzere müvekkiller gönderdi. H. 736 (1336)'nın Rebiü'l-Ahir'inin sonlarında Bağdat Hatun'u asalarla öldürdüler.

Türk asıllı olan Mahmut Şah, yaş itibariyle kardeşi Mübarek Şah'tan büyük idi. Eskiden beri İran memleketinin işlerini düzenlemek üzere İncü idaresinde bulunuyordu. İncü'nun has adamlarından ve büyük divanın sorumlularından biri idi. İncü, Fars memleketini

Mübarek ve Mahmut isimli bu iki kardeşe tımar etmişti. Her iki emir de yeterli bilgi ve donanımın yanı sıra ihtişama sahiptiler. Kardeşlerden biri merkezde bulunur ve diğeri de memleketin işleriyle ilgilenirdi. Bunlar ölçsüz nimetlere ve sayısız nokerlere sahiptiler. Adil ve insaf sahibi idiler. O hükümete yed-i beyda dokundu. Emir Mübarek Şah vefat ettiğinde dönemin padişahının hükmü ile Fars memleketinin işleri Şerafeddin Mahmut Şah'a bırakılır. O da Fars memleketinin mutasarrıflığına ve yönetimine Cemalettin İbrahim'in oğullarını getirdi. Kazara, Melik İzzettin Abdülaziz ve Emir Şerafettin Mahmut Şah arasında bir husumet yaşandı. Melik İzzettin donanımlı ve güvenilir biri olduğundan Emir Şerafettin rahatlıkla ona güvenebiliyordu. Melik İzzettin, Emir Çoban'ın ok darbesiyle ölünce yönetim ve idare konusundaki işler tekrardan Emir Şerafettin Mahmut'un omuzlarında kaldı. Emir Şerafettin, Sultan Ebu Said'i yücelterek onun iltifatına mazhar oldu. Yaptıkları ile isminden bahsettiren Emir Şerafettin için Ebu Said inayetleri artırılıyordu. Emir Şerafettin, yönetimde öyle bir yetkinlik kazandı ki Irak, Irakeyn, Fars, Isfahan, Kirman ve Lor dâhil sultanın tüm topraklarından sorumlu oldu. Çoban vefat ettiğinde emirlik ona kaldı ve onun al damgası etraftaki memleketlere gönderildi. Emir Çoban'ın vefatının ardından tahta geçen Mahmud Şah, büyük oğlu Emir Mesud Şah'a Kirman ve Mekran merkezinden Çin ve Hint sınırlarına kadar olan toprakları verdi. Mahmud Şah tahtı oğlu Mesud Şah'a bırakarak ona devleti ve tahtı kendisine bıraktığının bir alameti olarak şemsiye, ordu, ödülleri ve köleler verdi. Diğer oğlu Nuşirevan-ı Sani, büyük emir, devletli, şevket ve heybet sahibi Gıyasü'd-dünya ve'd-din Keyhüsrev'i Fars tahtının mutlak naibi tayin ederek Mesud Şah'a verilen topraklardan geriye kalan Fars topraklarını da ona verdi.

Emir Şerafeddin Mahmud Şah olmaksızın, Ebu Said yönetim işlerini kengeşi toplamadan yürütmezdi ve her işi kendisine danışır. Dönemin padişahı tüm işlerinde ona danışır ve dönemin veziri Gıyaseddin Muhammed b. Reşit de memleketin işlerini onunla birlikte ele alırdı. Birbirleriyle vuslat nikâhı yapmışlardı. Bu minval üzere H. 735 (1334-1335) senesine kadar, az bir süre de olsa talih Emir Şerafeddin Mahmud Şah ve oğlu Celaleddin Mesud Şah'tan yana oldu.

Emir Şerafeddin Mahmud padişaha karşı güzel tutumlar içerisindeydi. Bu güzel tutumlar padişah ile Celaleddin Mesud Şah arasında yeni bir barış ortamı hazırlarken, Celaleddin Mesud Şah'a da yeni bir sorumluluk gözüküyordu. Gıyaseddin Keyhüsrev'in emirzadesine merhamet olundu. Fars ve Kirman eyaletlerinin yanı sıra babasının idaresindeki yerler de onun idaresine bırakıldı. Celaleddin Mesud Şah da babasının mülazımlığını yapmak üzere görevlendirildi ve bu iki kişi merkezde yönetiminde yetkin kılındı.

Sultanın vefatıyla birlikte devleti de sona erer. Sultanın ölümünden evvel zikrolunduğu gibi Emir Şerafeddin Mahmud Şah, Arpa Han'ın devleti için çaba gösterir. Mahmud Şah'ın âdeti gereği, kendine yaraşır şekilde Arpa Han'ın başkentinde şartları en iyi şekilde yerine getirirdi. Hilecilerin, vefasızların yıldızları çabuk söner. Ancak haset ehli bir topluluk, dönemin veziri ve onun arasında ileri geri konuşmaya başladılar. Bunların gammazlıklarından, bu ikisinin arası açıldı. Emir Şerafeddin'in yanında, vezirin Batu'nun tarafını tuttuğunu; vezirin yanında Emir Şerafeddin'in kendisine güvenmediğini; Arpa Han'ın yanında da Emir Şerafeddin'in Arpa Han'a ilgisi için pişman olduğunu ve Emir Şerafeddin'in Özbek Han'la yazıştığını gammazladılar. Bunun üzerine padişah, bir gün Türklerden birini çağırarak merhum emiri öldürmeye gönderdi. Muhassıl olarak gönderilen kişi, zat-ı adilane emiri öldürdü.

Arpa Han yönetimi ele aldıktan sonra Ebu Said'in kız kardeşi ile nikâh kıydı. Emir Şerafeddin ve Bağdat Hatun'u öldürttü. İktidarı ele geçirdiğinden son derece gurur duyuyordu. Vezir, Arpa Han'ın henüz iktidarının tam anlamıyla kabul edilmediği yönünde sürekli kendisini uyarıyordu. Vezirin gerekçesi ise her bir emirin bir memleketin başına geçtiği ve Arpa Han'ın padişahlığını kabul etmeyen üç emirin bulunduğuydı. Biri, Elkan Noyan'ın torunu olan Şeyh Hasan Noyan ki kendisinin oyu olmaksızın hiçbir işin yapılmazdı. Özellikle Emir Şerafeddin'in oğlu Mahmud Şah yani Celaleddin Mesud Şah, Şeyh Hasan'ın hizmetinde olan biridir. Diğer yandan Ebu Said'in dayısı olan Ali Paşa Diyarbakır, Musul, Kürdistan ve Bağdat üzerinde kurmuş olduğu otoriteye karşı rüzgârın dahi ödü kopuyor. Üstelik bu sayılan eyaletlerdeki halk, senin padişahlığına razı değil. Horasan'ın hamisi olan Şeyh Ali de Maverâünnehir'deki hanlara daha yakındır. Arpa Han döneminde emirlerin devlet idarecilerinin üzerindeki etkinliği bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmaktadır.

Baydu Han'ın Ali isimli oğlundan olan genç bir torunu vardı ki bu kişi Ali Paşa'nın hizmetinde idi. Bu çocuk, Bağdat'ta büyümüşü. Ali Paşa'nın kimi padişahzadeleri ülke yönetiminde değerlendirmek üzere seçtiği söylenilir. Ali Paşa, çocuğun getirilmesini emreder. Onu getirdiklerinde, Ali Paşa baştan aşağı çocuğu süzer ve kendisinin devlet yönetimi için seçtiği çocuklardan daha fazla onda şehzadelik alametlerini görür. Onu tahta oturtarak adını Musa Han, unvanını da Nasrû'd-din koydu. Musa Han H.736 (1336)'nın Ramazan ayının 20'sinde tahta oturdu. Musa Han tahta geçtiğinde baş gösteren ilk olay vezirin yargılanmasının istenmesiydi. Ebu Said Han döneminden beri Ali Paşa ile biat halinde olan vezir, kendi aralarında var olan yemine istianeden Ali Paşa'nın kendisine kast etmeyeceğini düşünüyordu. Vezir, Musa Han dönemindeki ilk günlerini yaşıyordu. Ancak Musa Han, daha ilk günlerden itibaren emirlerin birer otorite gibi davrandığını fark ettiğini söyleyebiliriz.

Ali Paşa, veziri hallettiğinden atlılarla Arpa Han'ın aranılmasını istedi. Onu H. 736 (1336)'nın Şevval ayında öldürdüler. Arpa Han'ın da işi tamamı. Ali Paşa, nökerlerin ve naiplerin cümlesini ülkenin farklı yerlere göndererek memleketi ele geçirdi. Hazinesinin tamamını harcadı ve tüm vilayetlerin mallarını dağıttı. Adamları, Türklerden ve sert kalpli Moğollardan idi. Yağma için vilayetleri kendi aralarında paylaştırmışlardı. Ali Paşa kurt gibiydi. Gurur şişesindeki şeytan yüzlü kişi olduğu söyleniliyordu. Ali Paşa ve Şeyh Hasan Noyan'ın her biri ayrı ayrı asker topluyorlardı. Bir keresinde başarılı olan Oyrat askerleri o yıl içerisinde gayet güçlü, cesur oldukları gibi aynı zamanda bolluk içinde idiler.

Şeyh Hasan Noyan kendi komutanlarıyla bir dizi görüşme yaptıktan sonra Gürcü askerlerini hazırladı ve bir takım önlemler aldı. H. 736 (1336) senesinin Kurban bayramı yaklaşıyordu. Kurban bayramından sonra Şeyh Hasan'ın askerleri Tebriz'e uzaklığı iki gün olan Karadrah'a doğru yol aldılar. Ali Paşa da askerle birlikte Ucan'dan ayrıldı. Ali Paşa aynı zamanda bir sulh ortamı olması için de beraberinde gir grup arabulucu götürdü. H. 736 (1336) senesinin Zilhicce ayının 14'ünde iki ordu karşılaştı. İlk vuruşmalarda Oyrat askerleri galip geldiler. Şeyh Hasan'ın askerleri bunlara destek verdiler. İki taraftan da çok sayıda asker öldürülmüş, öyle ki savaş alanı boşalmıştı. Ali Paşa beraberindeki çok az sayıdaki askerle Rig Tepesi'ne gelerek orda durdu. Düşmana karşı galip gelmiş edasıyla avunuyordu. Zaferin kendilerine ait olduğunu savunuyordu. Sancağını yükselterek tepede durdu. Bu çatışmalardan sonra Ali Paşa öldürülmüş ve Musa Han'ın etrafında toplanan Oyrat askerleri de güç yitirmişti. Musa Han az sayıda kalan Oyratlar ve Ali Paşa'nın kardeşleriyle Bağdat'a geri döndü. Şeyh Hasan Noyan da Celaleddin Mesud Şah ile birlikte bir tepenin üzerinde durdular. Askerler bu tepenin önünde toplanıyor ve herkes onun hizmetine giriyordu. Askerin tamamı

tepenin önünde toplanana dek zafer gösterilerinde bulundular. Zafer sevinci ile başkent Tebriz'e döndüler. Ertesi gün, cülus hazırlığına başlandı.

Yeryüzüne Allah'ın inayeti, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, ümmetin önderi, yeryüzünün dörtte birinin büyük sultanı, şehinşah-ı azam Muzafferü'd-dünya ve'd-din Muhammed Han 1336'nın Zilhicce'sinin 15'inde tahta oturdu. Şeyh Hasan Noyan geçmişte yapmış olduğu bozgunculuk faaliyetlerine tekrar başladı. Etraftaki memleketlere de saltanatta hakkının bulunduğu yönünde yarlıklar gönderdi. Şeyh Hasan Noyan, bu kez Hoca Zekeriyya ile mücadele halinde idi. Muhammed Han, Emir Celaledin Mesud Şah'ı İran toprakları üzerinde söz sahibi kıldı. Babasının elinde bulunan toprakları oğlu Gıyasü'd-dünya ve'd-din'e bıraktı. Saraydaki mülazemetlik görevini Emir Celaledin Mesud'a devretti.

İş ve görev taksimi tamamlandığından ve uzak yakın herkesin de bu görev taksimini duyduğundan Musa Han da Ali Paşa'nın kardeşleriyle Bağdat'a gittiler. Ali Paşa'nın saklanmış olduğu kaleyi aradılar. İsyana teşebbüs ettiler, o memleketin malını yağmaladılar. Dönemin padişahı Muzaferüddünya Muhammed Han henüz doğuyu tanımadığından yaşanan bu hadiseler göz yumuyordu. Geçmişte yaşanan birkaç karışıklığın kalıntılarıyla meşgul oluyordu. Henüz tam olarak işler yoluna girmeden Irak ve Horasan taraflarında hastalık belirdi, sıkıntılar belirdi. Bu hastalıklarla ilgilenildi. İçki yasaklandı ve bu süreçte içkiler döküldü. Hastalığın belirtileri de yavaş yavaş ortadan kalktı.

H. 733'te (1332-1333) Ebu Said Bahadır Han ölmeden önce Tuğa Timur'un padişahlığı hakkında Sudi Ka'un ve oğlu şehzade Emir Şeyh Ali ile ittiba ettiler. Damadı Şeyh Muhammed Bazrengî'nin komutasındaki tümenle Horasan'a geldi. O vakit, Ceyhun Nehri'nin kenarından Horasan, Mazenderan, Kums, Kuhistan, Herat, Sistan ve Veramin'e kadar Irak serhatlerinin emirü'l-umerası Emir Şeyh Ali Kuşçu idi. O zaman Tuğa Timur orduda mülazım idi. H. 733'te Sudi Ka'un vefat etti. Tuğa Timur kendisine ulaşan yarlık gereği askerlerini toplayarak Horasan'a geldi. Asıl yurt olarak kendilerine Serahs'ı belirlediler. H. 736'da (1335) Rebiü'l-evvel ayında Ebu Said Han'ın vefat haberi Horasan'a ulaştı. O günlerde birkaç elçi de Irak'tan gelmişti. Arpa Han'ın yarlığını Tuğa Timur'a sundular. Arpa Han'ın gönderdiği yarlıkta Ebu Said'in seçmiş olduğu hâkimlerin, vezirlerin ve emirlerin değiştirilmemesini belirtiyordu. O yıl, Emir Hüseyin Gürgen'in oğlu Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un elçileri de gelmişlerdi. Arpa Han'ın ve Emir Gıyasüddin Muhammed Reşit ile kardeşlerinin ölüm haberlerini getirmişlerdi. Emir Şeyh Hasan'ın padişah olarak seçtiği Sultan Muhammed'in yarlığını getirdiler. Yarlığın içeriği tüm vezirlerin ve emirlerin işlerinin başında durmaları yönünde idi.

Bu yarlık ulaştığında, o sene içerisinde büyük bir kurultay toplayarak emir ve vezirlerden husumetleri olanların aralarındaki problemler kaldırıldı. Böylelikle birlikte alınan tedbirler doğrultusunda Melik Muizüddin ile Emir Abdullah Molla ve Argun Şah ile Emir Hayatuğa arasındaki problemlere son verildi. Horasan'a gönderilen vezirler bir musibete uğradılar. Bu vezirler Hayatuğa'nın ölüm haberini saklamak istediler. Ancak Hoca Şahabettin Muhlis bu haberi yaydı. Sonra H. 736 (1335-1336) kışında padişah Tuğa Timur'u Mazenderan'a götürdüler ve onu padişah olarak ilan ettiler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg gibi Irak emirleri de sultan Muhammed'i padişah ilan etmişlerdi. Sultan Ebu Said'in dayısı Emir Ali, Oyrat emirleri ve Emir Mahmut İsen Kutluk da Musa Han'ı padişah ilan etmişlerdi. Emir Çoban'ın oğlu Emir Suyurgan, Emir Şeyh Hasan Timurtaş, Melik Eşref ve kardeşleri, Emir Mahmut Çoban'ın oğulları Emir Pir Hüseyin ve Emir Yağibastı, Emir Todan ve Emir Taleş

de Süleyman Han'ı padişah ilan ettiler. Ebu Said'in sütkardeşi ve Emir Suyurgan'ın annesi olan Satı Bik padişahlığı Süleyman'a verdi. Emirlerin ve hanedan üyeleri kadınların devlet üzerindeki etkisini gösteren en net sürecin Tuğa Timur dönemi olduğunu, isteyen hatun veya emir dilediği kişi üst seviyelere çıkarabilmektedir.

Emir Suyurgan, Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek ve Çobanî emirler bir kez daha Sultan Muhammed ve Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg ile savaştılar. Sultan Muhammed'i öldürdüler. Emir Suyurgan öldü. Timurtaş'ı gizlice öldürdüklerinden Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek; Timurtaş'ın babası olduğunu, annesiyle evlendiğini, Timurtaş'ın oğulları Melik Eşref ve Melik Eşter ile kardeş olduğunu; Emir Pir Hüseyin, Emir Todan Taleş ve Emir Todan Hasan'ın amcazadeleri olduğunu ve amcası Yağıbastı olduğunu söyleyerek ortaya çıktı. Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek yukarıda saydıklarımızın yanı sıra naiplerin, kölelerin ve dostlarının tamamıyla bir araya geldi. Daha evvel Timurtaş izin vermiş olacağından askerler ittifak ederek Azerbaycan, Fars, Kürdistan ve Kirman'a yerleştiler. Şeyh Mahmut Çoban'ın oğlu Emir Pir Hüseyin H. 743'te (1342-1343) Fars, Kirman, Loristan, Yezd ve Şulestan'ın tamamını ele geçirdi ve her bir vilayetin başına kendi tarafından birini geçirdi. Emir Pir Hüseyin'den önce Kirman hâkimi olan Emir Mübarizüddin Muzaffer bu karışıklık için onları yanına çağırdı. Bu haber Emir Pir Hüseyin'e ulaştığında, daha evvel aralarında husumet yaşandığından Emir Pir Hüseyin bunların ağabeyi olan Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek'e gitti. Birkaç gün sonra gizliden ona kast ettiler. Melik Eşref de İsfahan ve çoğu Irak vilayetini yağmalayarak Şeyh Hasan-ı Kuçek'in yanına gitti. Bir süre Fars hâkimi olan Emir Mesut Şah İncu ihtiyacı olan askerlerin tamamını Yağıbastı'dan temin ederek Fars tarafına gitti ve Şiraz'ı işgal etti. Bir kişi kendilerine yardım göndermeleri için Kirman'da bulunan Emir Mübarizüddin'e gönderdi. Birkaç gün sonra Yağıbastı'nın naibi gizlice durumu öğrendi. Öğrendiklerine göre Emir Mesut Şah'ın memleketi ele geçirmek isteğinde olduğunu Emir Mübarizüddin Muzaffer'e ilettili. Memleketi ele geçirmek sevdasında olduğunu öğrendiklerinde Emir Mesut Şah'ı öldürdüler. Daha evvel Emir Pir Hüseyin'den ayrılan, Emir Mesut Şah'ın kardeşi olan Emir Cemalettin Şeyh Ebu İshak Şiraz'daydı. Şeyh Ebu İshak H. 743'te (1342-1343) şehri ele geçirdi.

Bir yıl sonra Yağıbastı ve Melik Eşref ittifak edip Şiraz'a kast amacıyla ilerlediler. İsfahan'ı işgal ederek Ebrukuh'a kadar geldiler. Rudan ve Rusencan'a yerleştiler. Emirlerin ve ileri gelenlerin istekleri doğrultusunda iki üç gün içinde Şiraz'a gitmek istediler. Şeyh Hasan-ı Kuçek'in eşinin öldürüleceği haberini vermek üzere bir elçi Tebriz tarafından geldi. Hal böyle iken kurultaydaki emirlerden biri, bir kişinin dahi böyle bir duruma ve memlekete bir daha kast etmemeleri yönünde birini gönderdi. Tebriz tarafına gitmeyi buyurdular. Bunlar daha önce Emir Pir Hüseyin'in mülazımları olan emir ve naipler idiler. Bunlar Şiraz ve havalisinde ikamet ediyorlardı. Kirman'a dönüp Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e gittiler. Bunların bir kısmı Şiraz'a hareket ettiler. Daha sonra Melik Eşref kendi kardeşi Emir Şeyh Hasan-ı Kuçek'in yerine Tebriz'e gelerek padişahlık makamına oturdu. Gizliden Yağıbastı ve yakınlarına kast eyledi ve hepsini öldürdü. (1360-1361)'de Cani Han, Saray'dan Bakü bendi yoluyla Tebriz'e geldi. Memleketi ele geçirerek Melik Eşref'i öldürdü. Birkaç gün içinde padişah Cani Han ve oğulları da Tebriz'de öldürüldüler. Daha sonra padişah Cani Han'ın askerleri geri döndüler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg memleketi idare etmeye başladı. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg vefat edince oğlu Üveys padişahlığa geçti. Bağdat, Azerbaycan,

Erbil, Musul ve Şirvan'ı ele geçirdi. Mirdin sultanlığı ile ittifak kurdular. O sene hasta düşerek şehzade Şeyh Hüseyin'in Tebriz'de sultanlık makamına geçmesini, daha büyük oğlu şehzade Şeyh Ali'ye Bağdat hükümetinin başına geçmesini vasiyet etti ve öldü.

Azerbaycan, Kürdistan, Bağdat, Musul, Tebriz, Sultaniye, Küçük Lor Şah Hüseyin'in hâkimiyeti altına girmiş idi. Şah, (1381-1382)'de vefat etti. Padişah Ebu Said'in dayısı olan Emir Ali vefat ettiğinde Emir Hafız, Tuğa Timur'un yanında mülazımlık görevinde bulunuyordu. Ömrünün sonunda Emir Ali'nin yanına dönmüş ve Emir Ali'nin memleketinde vefat etmişti. Şimdi bu Oyrat emirlerinden kimse kalmamış; Musul, Erbil ve havalisinde hüküm süren Emir Hacı Tuğa İsa Bey'in oğlu da vefat etmişti. Bunların ardılları kalmadığından şimdi bu memleketler cihan şehzadesi Hüseyin Üveys'in tasarrufundadır.

Emir Eretna, Ebu Said'in yarlığı hükmüyle Anadolu'da bir müddet hâkim idi. Ebu Said'in ölümünden sonra adaletle buraları yönetti. Seyyidlere, âlimlere, şeyhlere öyle kıymet gösterip ikramda bulundu ki o şehrin insanı Emir Eretna'yı "peygamber kösesi" diye adlandırdılar.

Emir Mahmut İsen Kutluk, Emir Akbuka ve Emir Arsbuka yukarıdaki başlıkta adı geçenlerin amcalarıydılar. Bunlar bir süre Kürdistan'a, Hevize ve Hemedan'a sahip idiler. Daha sonra Akbuka'ya bağlı olan Çoban Kutluk tümeni, Emir Mahmut'un oğlu Emir Muhammed Bey ve Emir Habeş Ağa İsfahan'a yöneldiler. O gün, oraya vardıklarında İsfahan'ın hâkimi olan Emir Şeyh Ebu İshak'ın bendesi Timur, İsfahan hâkimi idi. Şehrin dışına çıktı, Habeş Ağa ile Emir Muhammed Bey'in bulunduğu kalenin yakınına geldi ve onlara yaklaştı. Timur, onlara yaklaştığında ona saldırdılar ve onu perişan ettiler. Sonra kendi ordugâhlarına yöneldiler. Timur'un tarafından kimse sağ kalmadı. Emir Mahmut'un Horasan'da bulunan kardeşi Emir Tuka'ın bahsi yapılmıştır. Emir Çoban Kutluk'un tümeni Herbiyan ve Celail askerleri, Emir Ürgenc'in çocukları ve askerleri, Kutbüddin ve Emir Ali, Şirvan askerleri ile beyleri, Mardin sultanlığı cihan şehzadesi Şah Hüseyin'in tasarrufundadır.

Emir Mahmut Şah İncu'nun oğlu Emir Keyhüsrev bir süre Fars memleketini idare etti ve öldü. Emir Muhammed adındaki diğer bir oğlu Emir Pir Hüseyin'in mülazımı idi. Sonunda Emir Pir Hüseyin, ona kast ederek onu öldürdü. İsmi toplum tarafından daha çok konuşulan ve bir süre Şiraz'da padişahlık makamında kalan Emir Mesut Şah, H. 743'te Emir Yağıbastı tarafından öldürüldü. Bir süre Fars, İsfahan, Loristan, Şulestan, Şiş şehirleri onun kontrolünde idi. Etraftaki memleketlerin işlerini danışarak güven ortamında yapıyorlardı. Onun ikramları ve bağışları dünyaya yayılıyordu. Daha sonra bahsi geçecek olan Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer Kirman, Cîrfed, Rudbar ve dördüncü iklim illerindeki yönetimi Ahi Şuca Horasanî'ye bırakmıştı. Buraların yönetimine memleketin sipahsaları ve kale muhafızı olan Emir Ebu Müslim'i getirdi. Şiraz'a giden Hürmüz, Bahreyn, Kiş ve Dirab mallarını kontrol altına almak istiyordu. Buralara elçiler gönderip malları talep ediyordu. Bu sebepten aralarında bir husumet meydana geldi. Emir Ebu İshak iki üç kez Yezd ve Kirman'ı kuşattıysa da bir netice alamadı. Buraları ele geçirmediğinden geri dönüldü.

Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in gücü arttığında Ebu İshak'ın topraklarının çoğunu kontrolü altına aldı. Abbasilerden, Abbas'ın oğlu olduğu söylenen Ebubekir adında birini Hindistan'a gönderdi. Al-i Abbas'ın hilafeti ona geçiyordu. Bu kimse

Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e halifelik menşuruyla yönetimde icazet veriyordu. Mübarizüddin, bu hilafet menşuruyla saltanat makamına oturdu. Abbasi ailesinden gelen bu imamet ve hitabet vesilesi ile halk kendisine itaat ediyordu. Bundan sonra Mübarizüddin Muhammed Muzaffer, Şiraz'a asker gönderdi ve Şiraz'ı bir süre kuşattı. Şeyh Ebu İshak kendi topluluğunun ileri gelenlerine danışarak bu durumla ilgilenmedi. Sonra Ömer Reis, Şiraz'ın önde gelenlerinin bir kısmı ve Ebu İshak'ın daha önce öldürdüğü Emir Hac'a bağlı olanlar muhalefet ettiler. H. 756 (1355-1356) senesinde çaresiz bir şekilde Şiraz'ı terk ederek Loristan'a yöneldi. Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer Şiraz'a gitti ve orayı fethetti. Emir Şeyh Ebu İshak kendisinin yetiştirmiş olduğu Lor atabeyleriyle birlikte oraya gitti ve birkaç gün orada kaldı. Sonra ailesini, çocuklarını ve kendisine bağlı olanları da alarak Loristan'dan geçerek Şeş'e gitti. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un karşısına çıkarmak üzere annesini de yanında götürdü. Birkaç gün orada kaldı. Oradan Tebriz'e, Melik Eşref'e elçi gönderdi. Annesinin gitmesi demek, Tebriz'den gelecek olan yardımın fazla olmasına bağlı olarak kendisinin arada kalmasına sebep olurdu. Diğer bir elçi Bağdat'a Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'a gönderdiler ve ondan yardım istediler. Emir Şeyh Hasan-ı Bozorg'un torunu olan Emirzade Akbuka daha çok Emir Şeyh Ebu İshak'a mülazımlık yapmış olan Emir Şeyh Ali İnak ile Şeş'e gönderildi ve birkaç gün orada kaldılar. Daha sonra Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer asker toplayıp Şiraz'dan İsfahan'a hareket etti. Emir Şeyh Ebu İshak'tan önce buranın hâkimi olan beylerbeyi burayı kuşattı ve aralarında iki üç kez savaş cereyan etti. Bir kısım asker Sorah şehrine gönderildi. Şehirde bir netice alınmadan geri dönüldü.

Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in geri döndüğü haberini alan Emir Şeyh Ebu İshak bir grup nökeriyle İsfahan'a yöneldi ve geceleyin şehre vardı. Emir Şah Sultan ve askerleri Ebu İshak'ın İsfahan'a geldiğini öğrenince şehrin kapılarına asker gönderdiler. Bir netice alınmadığı Emir Ebu İshak, âdeti üzerine şarap içmekle meşguldü. Nihayet İsfahan'ın Tabrek Kalesi muhafızları saraya çıkan bir kapıdan kaleye girdiler, daha sonra başka bir kapıdan şehre girdiler. Beylerbeyi ve kendilerine bağlı bir topluluk şehri teslim ederek, şehirden ayrıldılar. Emir Şeyh Ebu İshak dönemin İsfahan şeyhi Hoca Nizamettin'in evinde saklandı. Bu topluluk haberi öğrendiğinde onu tutuklayıp dışarı çıkardılar ve onu Şiraz'a Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'e götürdüler. Emir Ebu İshak, Emir Mübarizüddin'in huzuruna çıktığında hiçbir açıklama yapmadı. Mübarizüddin'e bağlı olan bir topluluk orada hazır bulunuyordu. Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer durumu sormayıp Emir Kutbüddin b. Emir Hac'a: "Emir Şeyh Ebu İshak babanı öldürmüş, kısas sana vaciptir." dedi. H. 757 senesinde Emir Kutbüddin derhal atına atladı ve onu öldürdü. Onun ölümünden sonra Şiraz kuşatıldı ve Ebu İshak'ın oğlu Emir Ali'yi de kolaylıkla tutuklayıp öldürdü. Emir Şerafettin Muhammed Şah İncu'nun arkasında hiç kimse kalmadı.

Şah Şuca'nın atası, Olcaytu'nun yarlığının hükmüyle Irak ve Horasan'ın güvenliğini sağlayan dönemin pehlivanı Emir Muzaffer Şerafettin'in torunudur. Cemellok ve itaatkâr Moğolların bazılarını çölün sınırı olan Yezd'in Mibed Kasabası'na gönderdi. Bir dönem Mibed Yolu o kadar önemli bir hal aldı ki yolcular ve tüccarlar burayı yolculuğun güvenli yeri olarak görüyorlardı. Emir Şerafettin Muhammed'in vefatından sonra Mübarizüddin Muhammed'in babasına gönderilen yarlığın hükmüyle önemli bir konuma geçiyordu. Ebu

Said, kendi saltanatı döneminde onu istedi. Şah Şuca ve Şah Mahmut daha önce adı zikrolunan yeğenleri Şah Sultan'dan korkup bir kengeş tertipleyerek onu tutukladılar. Onu birkaç gün hapsedtikten sonra Emir Muhammed Muzaffer'in yeğeni olan Şah Sultan'ı Emir Mübarizüddin Muhammed Muzaffer'in gözlerine mil çekmesi için kaleye gönderdiler. Sonra onu öldürdüler. Şah Şuca, Şah Mahmut ve Şah Sultan arasında bir düşmanlık başladı. Kardeşi Şah Mansur ise amcası Şah Şuca'nın mülazımlığını ve müsahipliğini devam etti. Şah Şuca'nın kızlarından biri yeğenleri Şah Yahya'nın ve bir diğeri ise Şah Mansur'un hatunu idi. Bir süre sonra Şah Şuca, Şah Mansur'u ve Şah Yahya'yı muhasara altına almak üzere Yezd'e gönderdi. Bunların anneleri Yezd'de idi ve aralarında bir sulh yaptı. Anneleri Şah Mansur'u Şiraz'a götürdü. Askerlerin bir kısmı Şah Mansur'la ittifak yaptı ve bir kısmı da Şiraz'a döndü. Şah Mansur bir süre sonra Emir Mübarizüddin Muhammed'in geriye kalan evlat ve torunlarından olan Şah Veli'ye sığındı. Şah Veli, Şah Şuca'nın yanında mülazım idi. Şimdi Fars, Kirman, İsfahan, Kaşan, Loristan, Şulestan, Huzistan, Şiraz, Hürmüz, Pergutar, Hengbal ve Şebânkâre Şah Şuca'nın kontrolündedir. Şah Şuca, Hürmüz, Kiş, Bahreyn ve Dirab memleketlerinden vergi almaktadır.

Melik Said Gıyaseddin, geçmişteki sultanların yarlıkları hükmüne ve Herat memleketinin hâkiminin verasetine dayanarak bir sınır bölgesini elinde tutuyordu. O, vefat ettiğinde yerine oğlu Emir Şemsettin geçti. Onun tahta geçmesinden sonra Gurlu bir topluluk ve topluluğa bağlı bir grup Emir Şemsettin'in kardeşi Melik Hafız ile ittifak yaparak Melik Şemsettin'i öldürdüler. Melik Hafız tahta geçti. Ondan sonra Melik İslâm Muizüddin Hüseyin, Ebu Said'in yarlığı hükmünce soy bağıını iddia ederek Herat'ın hâkimi oldu. Padişah Ebu Said'in vefatı ve emiru'l-umera Emir Şeyh Ali Kuşçi'nin öldürülmesi sonrasında her emir ve melik başında bulunduğu memleketi kendi idareleri altına aldılar. O dönemde Melik Muizüddin Hüseyin kendi memleketini idaresine aldı ve Çağatay ülkesinden birkaç yer ele geçirdi. Kuhistan'ın tamamını ele geçirdi. Padişah Tuğa Timur'un hizmetine girdi ve onun mülazımı oldu. Padişah Tuğa Timur'u öldürdüler. Melik Muizüddin Hüseyin onun halifelik makamına geçti. Kendisini, onun halefi olarak gördü. Emir Gazagan, Horasan'dan önce Çağatay ülkesinde bulunan Karavunas emirlerinin komutalarındaki iki yüz bin kişilik bir ordu ile Herat'a geldi. Melik Muizüddin Hüseyin görünüşte Çağatay askerlerini kontrolüne almıştı. Çağatay askerleri onu darmadağın ettiler. Emir Muizüddin Herat'a döndü ve onun askerleri geri döndüklerinde ona muhalefet etmeye başladılar. Melik Muizüddin'in şehirden çıkardılar ve onun yerine kardeşi Bakır'ı geçirdiler. Melik Muizüddin önce İskelece Kalesi'ne sonra büyük Noyan Emir Gazagan ve padişah Bayan Kuli'ye iltica etti. Bir süre sonra mülazım oldu. H.755'te (1354-1355) Emir Muhammed Hoca ve kardeşleri Emir Olcaytu, Emir Çoban gibi Karavunas emirleri tüm askerleriyle Coin, Esfereyn ve Nişabur'a ilerlediler. Emir Muhammed Bey Argun Şah, Satılmış Bey, Abdullah Mollayî ve Melik Muizüddin bunlarla yakınlaştılar.

Emir Abdullah vefat ettiğinden oğullarından Emir Muhammed Bey onun yerine geçti ve memleketi adaletle idare etti. Onun döneminde halk refah ve bolluk içindeydi. Önceden zikredildiği gibi Melik Muizüddin Hüseyin ve Emir Abdullah birkaç kez mücadele yaşanmıştı. Emir Abdullah, Kuhistan'a asker gönderip memleketini geri aldı. Öyle ki Emir Muhammed Bey çaresiz kalarak Sebzvar komutanlarına sığındı ve bir süre sonra vefat etti.

Kardeşi Emir Satılmış Bey, onun yerine geçti ve kardeşi Mesut Bey'i Irak tarafına gönderdi. Mesut Bey orada vefat etti. Emir Satılmış Bey, asker toplayarak Melik Muizüddin Hüseyin'in kontrolünde bulunan şehirlerden birini geri aldı. Bunlar arasında çok sayıda karşılıklı hakaretler oldu. Emirlerden Emir Muhammed Tuka, Emir Muhammed Zirek ve Melik Hüseyin'in veziri olan Hoca Fadlullah Abid, Emir Satılmış Bey'e gelerek bir süre orada kaldılar. Sonra Sebzvar'a geldiler. Horasan'dan Çağatay'a gitmiş olan Karavunas emirlerinden Emir Muhammed Hoca ve Çoban gibi emirler onun yardımına geldiler. Birbirileriyle yakınlaştılar. Askerin başarılı, cesur bir kısmı Melik Muizüddin Hüseyin'in memleketine gitti. Camuhaf şehriden birkaç kaleyi garezle işgal ettiler. Herat yakınlarında Zere'de başarılı asker ve emirlerin bazıları Melik Muizüddin Hüseyin ile savaştı. İlk saldırıda Emir Satılmış Bey, Emir Muhammed Hoca ve Emir Çoban öldürüldüler. Ondan sonra Melik Hüseyin, Emir Muhammed Bey'in oğlu Emir Ali'yi Cenabed'de padişah olarak ilan edildi. Daha sonra Emir Ali küçük yaşta olduğundan önceden bahsini ettiğimiz Emir Hayatuga'nın torunu Cafer Bey'i onun yerine tahtta oturtular. Bir süre o hükmetti. Sonra memleketin kontrolünü ele geçirmek üzere Mollayî'nin ailesinden ve emirlerinden bir kaçını öldürdü.

Merhum padişah Hülagu Han saltanata geldiğinde Emir Musa Candar, Yesavul, Emir Torut, Emir Hacı ve Emir Muhammed Zirek'in babaları olan Buka Noyan'ı komutanlığa getirdi ve onu Horasan'daki kaleleri ele geçirmekle görevlendirdi. Emir Argun da Horasan komutanlığına tayin edildi. Argun Bey'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Emir Nevruz, ülkeyi adaletle yönetti. Onun döneminde ülkede asayiş arttı. Mücadelede, cesur atılımlar sergileyip İslâm'ın yayılması, şeriatın uygulanması ve puthanelerin yıkılmasında yed-i beyza oldu. Birkaç yıl babasının hükümleriyle ülkeyi idare etti. Sonunda merhum sultan Gazan Han'dan şüphelenerek isyan edip Herat'a yöneldi.

Aynı yıl içerisinde Emir Argun Şah'a bağlı olan bazı Cavanî Kurban emirleri bir av sırasında ok çekerek Emir Hasan Basri'yi öldürdüler. Kardeşleri Emir Üveys ve Emir Bayezit oğlu Emir Cafer Bey Sebzvar'a geldiler. Emir Argun Şah'ın oğlu Emir Muhammed Bey'i padişah Tuğa Timur yetiştirmiş ve bir kızını onunla evlendirmişti. Padişah Tuğa Timur, onu tahta geçirdi. Daha sonra naip ve eğitimci olan Emir Ali Ramazan, Meşhed ve Tus'a hâkim idi. Emir Ali Ramazan, Emir Muhammed Bey ile muhalefet edip Tuğa Timur'a iltica etti. Bazen Herat meliklerine ve bazen Sebzvar'a iltica ediyordu. Emir Muhammed Bey Sebzvar'a iltica etti ve sütkardeşini Hoca Ali Şemsettin ile evlendirdi. Bir süre sonra Emir Ali Ramzan'ın nökeri olan Yahya Curbanî'den önce Emir Muhammed Bey Tus Kalesi'ni ele geçirdi ve ona muhalif oldu. Yahya Curbanî daha sonra Hoca Yahya Kerabî'ye, Sebzvar'a geldi. Yahya Curbanî'yi Tus'a göndermiş olan Hoca Yahya önemli bir iş için Ali Mesut'u Tus'a gönderdi. Orada, Yahya Curbanî'ye kast edip, onu öldürdü.

Faziletli ve olgun biri idi. Zamanla padişahların mülazımlığını yaptı. Tuka'nın yakınlarını ve çocuklarını ele geçirdi. Ondan sonra Emir Zengi Bey ki akıllı, zeki ve hüner sahibi idi. Şebab'ın girişinde vefat etti. Ondan geriye bir çocuk kaldı ve Emir İsa, Emir Tuka Kutluk, Emir İshak, Emir Hacı Bey, Emir Ebu Said ve Emir Lokman gibi amcazadeler hala hayattadırlar. Yakınlarını gözetip, refah içinde yaşıyorlar.

Kedbuka Noyan'ı, Nesah şehrinde öldürdüler. Oğlu Emir Muhammed önceki padişah Melik Muhammed ile dost idi. Emirzade Emir Ali Bey ve Musa Candar, Mazenderan'da Sultan Şah Veli'nin adalet işlerine bakıyorlardı. Emir Hacı Zirek'in oğulları da Sultan Şah Veli'nin mülazımı idiler. Emir Şeyh Hacı Zirek, kardeşleri ve amcazadelerinden de Emir Kutluk Şah'ın oğlu Satılmış ile Herat'ta idiler. Emir Torut'un oğulları ve Emir Hacı'nın oğullarından bazıları Şah Hüseyin'in yanında Tebriz'de idiler. Diğer emirlerden geriye kalan birkaç kişi büyük emir kabul edilen Gıyaseddin İsfendiyar'ın yanında kaldılar.

Merhum sultan Gazan Han'ın, Gilan emirleri üzerine yaptığı seferde şehit oldu. Onun sonra Emir Şebân Kutluk, Tuman'ı ve babasının yakın akrabalarını yanına aldı. Onun vefatının ardından önceden adı geçen merhum Emir Şeyh Ali Kuşçi'nin damadı Emir Şeyh Muhammed Şebân Kutluk ile Emir Said Argun Şah'ın kardeşi Emir Yuli arasında Bistam'da bir savaş meydana geldi. Emir Şeyh Muhammed Şebân Kutluk bir süre Mazenderan'da kaldı. Emirlerden Emir Herze Muhammed, Emir Şeyh Mahmud Yağmış ve emirin çocuklarından Emir Tukul ve vezirlerden Melik Tahir Semenani gibi isimler onun yakın çevresiydi. H. 743'ün Recep ayında Mazenderan'daki Gul ribatında Emir Şeyh Muhammed Şeban Kutluk ve yakınları, Serbedarî askerleriyle savaştılar. Emir Şeyh Muhammed ve Emir Yağmış şehit düştüler. Horasan'ın ileri gelen emir ve büyüklerinden birkaçını öldürdüler. Geriye kalanlar ise Irak tarafına kaçtılar.

Bistam kalelerinden bir kaleyi kendine mesken edinen Emir Mesud, o yıl içerisinde Mazenderan'a gitmişti. Onu ve evlatlarından bir kısmını tutuklayıp öldürdüler. Ordu Buka, çocuklarla birlikte Yezd'e gitti. Oradan Ordestan, Kum şehirlerine gittiler ve Ordu Buka orda vefat etti. Çocukları Emir Hamza ve Emir Ali, Emir Ordu Buka'nın dayısının oğlu olan Emir Mübarüzüddin Muhammed Muzaffer'in mülazımı idiler.

Önceden zikredildiği gibi Hoca Alaeddin Hindu ve Hoca Razieddin Abdülhak'ın çocukları Irak'ta öldürülmüşlerdi. Hoca Celaleddin Mahmut Irak'ta öldü. Hoca Alaeddin Hindu'nun kardeşi Hoca Celaleddin Bayezid Horasan'a giderken Semenani'de öldü. Serebdallılar, Hoca İzzettin İbrahim ve Hoca İmadeddin Ali'yi Sebzvar'da öldürdüler. Şeyh Ali, Mısır'da öldü. Şimdi Hoca Alaeddin'in çocuklarından Muhammed b. Hoca Alaeddin Hindu, Hoca Alaeddin'in torunlarından Muhammed Abdülhak, Rükneddin Hoca, Şeyh Muhammed Melikşah, Hoca Alaeddin Abdülmuttalip, Şeyh Ali ve Hoca İmadeddin İbrahim halen hayattadırlar. Hoca Alaeddin'in Hoca Vecheddin Zengi, Hoca Celaleddin Mahmud, Hoca Yusuf, Hoca Davud ve Hoca Abdullah Tahir isimdeki çocukları vefat etmişti. Serbedarîler, Hoca Alaeddin Muhammed'in çocuklarını Kemili Kalesi'nde zehirleyerek öldürdüler. Emir Ali'yi Serbedarîler öldürdüler. Hoca Muhammed, Emir Hasan ve Emir Hüseyin vefat ettiler. Hoca Hasan, Hoca Hüseyin ve Hoca Muhammed'in torunlar hayatta idiler. Serbedarîler, Hoca Celaleddin Mansur'u (1335-1336)'da öldürdüler. Serbedarîler, Hoca Gıyaseddin Hindu'yu da Sebzvar'da öldürdüler. Hoca Gıyaseddin'in üç çocuğu hayatta kalmıştı. Hoca Gıyaseddin'in oğullarından Hoca İzzeddin Tahir Kirman'da öldü. Hoca İzzeddin Tahir'in oğlu Hoca Celaleddin Yunus'u, Aziz Mecidi öldürdü. Hoca Gıyaseddin'in oğullarından Ali Cafer ve Alaüddevle, Sultan Şah Veli'nin mülazımlarıydılar ve diğer oğlu Sultan Bayezid Herat'ta idi.

Tuğ̃a Timur (1353-1354)'te tahta geçtiğinden devletin varlığının son bulmasına kadar on sekiz yıl boyunca Horasan'da padişahlık yaptı. Ülke toprakları her ne kadar geniş bir alana yayılmadıysa da onun döneminde Horasan'da çok sayıda inkılap görüldü. Ancak her ne kadar başarılı bir saltanat dönemi geçirdiğİ söylene askerî başarıları söz konusu değildi, hatta Irak'a yönelen iki nevbetlik asker gruplarına yardım dahi gönderemedi. O, Cengiz Han'ın özelliklerini kendisinde toplayan bir padişahı. Adil olması Anuşirvan gibi büyüklüğünü, hoşnut olunan ahlakı Lokman gibi ilim ve hikmet sahibi olduğunu gösteriyordu. Birkaç yıl Mazenderan'da devleti idare etti. H. 755 (1354-1355)'te Emir Yahya Kerabî'nin Horasan serdarlığına tayin edildiğİ ana kadar, halk onun merhametinin gölgesinde, refah ve huzur içinde yaşadı. Emir Yahya, bir kişiyi Mazenderan'a kendisinin ve daha önceki bende ve hizmetkârların da Sultan Tuğ̃a Timur'a olan bağlılığını bildirmek üzere gönderdi. Bu vesile ile eski komutanlar, seçkinler ona itaat etmiş ve o da onları temiz bir kalp ile barıştırmıştı. Böylelikle düşmanlık emareleri ortadan kalkmış gibi gözüktüğünden halk onun sözüne itimat etmişti. İtikadı sağlam, merhamet sahibi Emir Şeyh Ali Hindu'yu Sebzvar'a gönderdi. Yahya Kerabî ve bazı komutanlar, Emir Şeyh Ali'nin ayak bastığı yerlere dahi saygı gösterdiler. Kabul görülebilecek ölçüde ona hizmet ettiler. Kabul gören bir tutum sergilediler. Büyük bir bağlılıkla sözlerini yenilediler. Bu söz yenileme bağlılık ve can vermek arasında mukayese edilebilirdi. Devletin dostuna dost, düşmanına düşman oldular. Emir Şeyh Ali, sultan ile ahdi daha da sağlam kıldığına emin olduktan sonra Sebzvar'dan ayrıldı. Sultana bağlılığını kanıtladığından bazı durumları kendisine izah etti. İzah ettiğİ bu durumlar devlet erkânına, devletin kanun ve nizamına ihanet sayılacak durumlardı. Saltanat ve memleket bağının aydınlığı olan cihan şehzadeleri Abdülaziz ve Ebu Said'in yanı sıra çoğ u emir veba salgınından ölmüş, Moğol İlhanlı aristokrasisi de böylece zayıflamıştı. Genel itibariyle Horasan'daki bazı komutanlarla anlaşma uygun görüldü.

Şah Veli döneminde Allah'ın inayeti tahta sirayet etmiş, yeryüzü adaletle süslenmiştir. Zamanın türlü olaylarına karşı adilane ve insafla memleketin imdadına yetişmiştir. Güzel ahlakı ve huyu ile övülmeye layık olan bu padişah, padişah Tuğ̃a Timur ve babası Emir Şeyh Ali Hindu Noyan'ı öldürdüklerinde kurtulmuştu. Kendisine bağlı bazı topluluklar ve nökerleriyle babasının ve padişah Tuğ̃a Timur'un intikamını almak üzere fırsat kolluyordu. Yahya Kerabi, Haydar Kasab ve Hasan Damganî gibi emir ve komutanların gölgesinde geçen bir süreç...

Ondan sonra memleketin başına merhametli Sultan Üveys geçmişti. Sultan'ın padişahlık sırlarından biri Sahipkıran, söz ve zaman... H. 780'de (1378-1379) Mazenderan tarafına hareket etti. Bununla birlikte fitne, zulüm, kötülük, bozgunculuk yapan kimselerin nankörlüklerine son verdi. Sultanın kendisine olan güveni artmış, gururlanmıştı. Baş gösteren isyanlar üzerine Cihan Penah Dergâhı üzerine yöneldi. Dergâh, Sultan'ın merhamet ve inayetine iltica etti. Sultan Üveys ülkeyi kontrol altına almış, emir ve komutanlar Üveys'i tüm otoritelerin başı kabul etmişlerdi. Padişahane himmetten sonra Hazret-i Sahipkıran'ı bulunduğu görevinde sabit tutmuş, naip ve noyanların elinde bulunan memleketin büyük bir kısmını onun tasarrufuna bırakmış, bu görevi takdim ederken Hazret-i Sahipkıran'a izzet, hürmet ve ikramda bulunmuştur. "Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır." ayetinin sırrınca Hazret-i

Sahipkiran'a verilen söz itibariyle adına hutbe okunmuş ve para bastırılmıştır. 1379'un Recep ayında Mazenderan'a kadar olan toprakların sorumluluğu kendisine verildi.

Değerlendirmemizin başında eserin oluşumu ve müellifin tavrı ile bir kısım değerlendirmede bulunmuştuk. Ancak gidişata göre siyasi olayları da değerlendirmemiz icap ettiğinden eserle ilgili ince ayrıntıları eserin bitiminde paylaşmayı uygun gördük. Siyasi gelişmelerini değerlendirdiğimiz eserin genel itibariyle gözümüze çarpan hususlarından biri İlhanlı devlet idaresinde kadınların da zaman zaman etkin rol almasıdır. Cengiz Han'dan sonra bir süre Börte Uçin (Börte Fuçin) kurultay toplanana dek ülkenin başında durmuş, nispeten kurultayı da idare etmiştir. Bu hususta, Ögeday'ın ölümünün ardından Tora Hatun'un memleket işlerinin yönetimi ile meşgul olduğunu ve emirler verdiğini örnek gösterebiliriz. Tora Hatun'un, memleketin yönetim yetkisini elinde tuttuğu dönemde padişahzadelerin her birine emirler verdiğini ve bu padişahzadelerin de beratları sinelerine koyduklarını, hatta onun emri doğrultusunda malları bölüştüklerini ifade edersek İlhanlı idaresinde kadını bir nebze de olsa anlattığımızı düşünüyoruz. Tora Hatun'un tüm işleri kendi elinde topladığını, kimi emirleri azlettiğini ve kimi yeni emirleri de atadağına bakılacak olursa İlhanlı devlet idaresindeki idareci bir kadını görmüş olduğumuzu söyleyebiliriz. Göyük öldükten sonra hatunu Oğul Gaymış, bir elçiyi Batu Han'a ve diğer padişahlara gönderdiğini, başka bir örnek ise Bağdat Hatun'un, memleket işleriyle ilgilendiğini, onun adıyla etraftaki memleketlere yarlıkların yanı sıra sayısız nimetler de gönderildiğini söyleyebiliriz.

Ebu Said Bahadır Han'ın ardından devleti idare edecek bir erkek çocuk olmadığından devlet son bulmuş, devletin toprakları üzerinde muhtelif yerlerde Akkoyunlular, Celayirliler gibi aileler kuvvet bulduktan sonra müstakil bir devlet gibi hareket ederek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Ancak eserde bu örüntüleri bulmak nerdeyse imkânsızdı. Devletin son demlerini yaşamış olduğu süreçte dahi müstakil birer devlet gibi hareket eden gerek Ali Paşa, gerek Şeyh Hasan-ı Bozorg ve gerekse diğer emirlerin İlhanlı sarayının birer emiri ve komutanı şeklinde değerlendirilmiş olması yanlış bir yaklaşımdır. İsmi zikrettiğimiz - zikretmediğimiz emir ve komutanların Ebu Said Bahadır Han'dan sonra tamamen müstakil birer devlet gibi hareket ettikleri aşîkârdır.

Eserin zeyl kısmından ziyade zeylden önceki son kısımları değerlendirmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Eserin son kısmı Feriyomudî tarafından tamamlanmış olma ihtimali üzerinde duruyoruz ki bizi buna götüren şey eserin son kısımlarında anlatılan bazı bilgiler eksik bırakılarak "şu kısımda tekrar ele alınacaktır" gibi ifadelerle rastlamamızdır. Eserin zeyl kısmı ise bölgede ön plana çıkan emir ve komutanların fihristi şeklindedir. Bu şekil bir perspektifle yaklaşıldığında Feriyomudî eğer sadece zeyl yaptıysa ki yapmadığını düşünüyoruz, zeylde zikrolunan bilgiler de Şebânkâreî'ye ait olur. Diğer ihtimal ise Şebânkâreî'nin eserinin Feriyomudî tarafından tamamlanmış olma olasılığıdır ki eserde nakledilen bilgiler özetle zeyl kısmında ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- ?, “*Haşşaşın*”, *MEB İslâm Ans.* C. 5-1, İstanbul: MEB Yay. 1987, 355-357.
- Ağaladağ, Sebahattin; “*Moğol Devleti*”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY. 2002, 433-455.
- Ağarı, Murat; “*İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı*”, *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.* C. 47, S. 2, Ankara, 2006, 195-214.
- Ahmetbeyoğlu, Ali; “*Tarhan*”, *TDV İslâm Ans.* C. 40, İstanbul: TDV Yay. 2011, 19-20.
- Aka, İsmail; “*Timur, Din ve Ulema*”, *XIV. Türk Tarih Kongresi*, C. 1, Ankara: TTK Yay. 2002, 107-111.
- Aka, İsmail; “*Timurlular*”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 893-922.
- Aksoy, Hasan; “*Cemşid ü Hurşid*”, *TDV İslâm Ans.* C. 7, İstanbul: TDV Yay. 1993, 342-343.
- Algar, Hamid; “*Ahmet Teküder*”, *TDV İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: TDV Yay. 1989, 139.
- Alinge, Curt; *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara: Ankara Üni. Hukuk Fak. Yay. 1967.
- Allan, J; “*Miskal*”, *MEB İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: MEB Yay. 1979, 373.
- Alpagu, Mehmet; “*Nogaylar*”, *TDV İslâm Ans.* C. 33, İstanbul: TDV Yay. 2007, 202-204.
- Amitai-Preiss, Reuven; “*İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler*”, *“Tarih İncelemeleri Der.* C. 29 S. 2, Çev: Mustafa Uyar, İzmir: Ege Üni. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Yay. 2014, 645-656.
- Arat, Reşid Rahmeti; “*Kubilay*”, *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, 948-949.
- Arnold, T. W; “*Halife*”, *MEB İslâm Ans.* Cilt: 5-1, İstanbul: MEB Yay. 1987, 148-155.
- Aştıyanî, Abbas İkbâl; *Tarih-i Moğol*, Tahran, H. Ş. 1386.
- Atalay, Canan; “*Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi*”, *KMÜ Sosyal-Ekonomik Arş. Der.* S. 16 (Özel Sayı II), Karaman, 2014, 107-109.
- Atsız, Hüseyin Nihal; *Üç Osmanlı Tarihi: Oruç Beğ, Ahmedî, Şükrullah*, İstanbul: Ötüken Yay. 2015.
- Avirmed, Enkhbat; “*Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı*”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Der.* S. 1/4, 2012, 240-245.
- Avcı, Casim; “*Hilafet*”, *TDV İslâm Ans.* C. 17, İstanbul: TDV Yay. 1998, 539-546.
- Avcı, Casim; “*Kisra*”, *TDV İslâm Ans.* C. 26, Ankara: TDV Yay. 2002, 71-72.
- Ayan, Ergin; “*Moğolların Ortadoğu’daki İlk Noyanı Cormagun*”, *Sosyal Bilimler Arş. Der.* C. 13, S. 12, Tokat, 2018, 179-196.
- Ayönü, Yusuf; *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İzmir: Ege Üni. Sosyal Bilimler Ens. 2007.
- Bala, Mirza; “*Buhara*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 761-771.
- Bala, Mirza; “*Kalmuklar*”, *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 141-142.
- Barthold, W; “*Abaka*”, *MEB İslâm Ans.* C. 1, İstanbul: MEB Yay. 1978, 4.
- Barthold, W; “*Argun*”, *MEB İslâm Ans.* C. 1, İstanbul: MEB Yay. 1978, 560-563.
- Barthold, W; “*Batu*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 351-352.
- Barthold, W; “*Baydu*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 367-368.
- Barthold, W; “*Berke Han*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 553-555.
- Barthold, W; “*Bermekiler*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 560-563.
- Barthold, W; “*Cengiz Han (Çingiz Han)*”, *MEB İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: MEB Yay. 1963, 91-98.
- Barthold, W; “*Çağatay*”, *MEB İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: MEB Yay. 1963, 266-270.

- Barthold, W; “*Gazan*”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, 729.
- Barthold, W; “*Gürhan*”, *MEB İslâm Ans. C. 4*, İstanbul: MEB Yay. 1964, 825.
- Barthold, W; “*Hülagu*”, *MEB İslâm Ans. C. 5/1*, İstanbul: MEB Yay. 1987, 582-583.
- Barthold, W. “*Kalmuklar*”, *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 140-141.
- Barthold, W; “*Karahıtaylar*”. *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, 273-276.
- Barthold, W; “*Kerç*”, *MEB İslâm Ans. C. 6*, İstanbul: MEB Yay. 1977, s. 582.
- Barthold, W; *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara: Çağlar Yay. 2004.
- Barthold, W; “*Tacik*”, *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, 616-617.
- Baştav, Şerif; *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461) Osmanlı Türk – Bizans Münasebetleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay. 1989.
- Behzadî, Behzad; *Ferheng-i Farsî-Azerbaycanî*, C. 2, (y.y.), H. Ş. 1377.
- Ben Cheneb, Moh; “*Harizmşahlar*”, *MEB İslâm Ans. C. 5-1*, İstanbul: MEB Yay. 1987, 265-297.
- Bilgicioğlu, Banu; “*Mardin (Mimarî)*”, *TDV İslâm Ans. C. 28*, Ankara: TDV Yay. 2003, 48-51.
- Bilgin, Orhan; “*Cüveynî, Ata Melik*”, *TDV İslâm Ans. C. 8*, İstanbul: TDV Yay. 1991, 140-141.
- Bozkurt, Nahide; *Abbasiler (750-1258)*, Ankara: TDV Yay. 2016.
- Bozkurt, Nahide; “*Mansur*”, *TDV İslâm Ans. C. 28*, Ankara: TDV Yay. 2003, 5-6.
- Brockelman, Carl; “*İbnül-İbrî Bar Habreaus*”, *MEB İslâm Ans. C. 5-2*, İstanbul: MEB Yay. 1977, 861-862.
- Brockelman, Carl; *Tarih-i Milel ve Düvel-i İslâm*, Farsçaya Çev. Hadi Cezayirî, Tahran: Çaphane-yi Taban, 1967.
- Brose, Michael C; “*Moğol Hakmiyeti Altında Uygurlar*”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 432-444.
- Büchner, V. F; “*Serbedâriler*”, *MEB İslâm Ans. C. 10*, İstanbul: MEB Yay. 1966, 509-512.
- Büchner, V. F. “*Şah*”, *MEB İslâm Ans. C. 11*, İstanbul: MEB Yay. 1979, 272-273.
- Büyükçınar, Ayşe Beyza; “*Gürcü – Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247*”, *Karadeniz Arş. Ens. Der. C. 4, S. 6*, Trabzon, 2018, 267-282.
- Carpini, Johan de Plano; *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev: Ergin Ayan, Trabzon, 2000.
- Clark, Larry V; “*William Rubruck’un Seyahatnamesi’ndeki Türkçe ve Moğolca Kelimeler (1253-1255)*”, *Türkbilig*, Çev: Ayşe Kılıç, S. 26, Konya: Türkiyat Araştırmaları, 2013, 159.
- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik; *Tarih-i Cihângüşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yay. 2013.
- Çakmak-Ercenk Hamarat, Mehmet Ali; “*İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Muhammed Harzemşah (1200-1220)*”, *Hacettepe Üni. Türkiyat Arş. Der. S. 23*, Ankara: Hacettepe Üni. Türkiyat Arş. Ens. 2015, 125-148.
- Çakmak, M. Ali; “*Moğol İstilası ve Harezşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı*”, *Türkler*, C. 21, Ankara: YTY, 2002, 1430-1458.
- Çandarlıoğlu, Gülçin; “*Uygurlar*”, *TDV İslâm Ans. C. 42*, İstanbul: TDV Yay. 2012, 242-244.
- Çandarlıoğlu, Gülçin; *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: TDA Vakfı, 2004.
- Çay, Abdülhaluk; İlhami Durmuş; “*İskitler*” *Türkler*. C. 1, Ankara: YTY, 2002, 861-903.
- Çelebi, İlyas; “*Ye’cuc ve Me’cuc*”, *TDV İslâm Ans. C. 43*, İstanbul: TDV Yay. 2013, 373-375.
- Çelik, Burak; “*Cengiz Han’ın Oğlu Toluy I: Ailesi*”, *Selçuk Üni. Türkiyat Arş. Der. S. 50*, Konya, 2020, 375-393.

- Çelik, Burak; “Cengiz Han’ın Oğlu Toluy II: Askeri Yaşamı”, *Selçuklu Medeniyeti Arş. Der.* S. 5, Konya: NEU Press, 2020, 77-96.
- Çinar, Orhan; “Doğu Çağatay Hanlığı’nın İlk Hükümdarı: Tuğluk Timur Han ve Dönemi Hakkında Bir İnceleme”, *ASOS Journal Uluslararası Sosyal Bilimler Der.* S. 106, Elazığ: Asos Yay. 2020, 201-208.
- Demas, M. Longworth; “Argun”, *MEB İslâm Ans.* C. 1, İstanbul: MEB Yay. 1978, 561-563.
- Danuu, Ankhbayar; “Büyük Han Mengü’nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi”, *Ankara Üni. Sosyal Bilimler Der.* C:6, S:2, Ankara, 2015, 1-12.
- Dayı, Özkan; “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Curr Res Soc Sci*, C. 1, S. 3, 2015, 63-68.
- Demir, Mustafa; “İlhanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 642-662.
- Demircioğlu, Halil; “Tarih, Biz ve Atatürk”, *Belleten*, C. 35, S. 139, Ankara: TTK Yay. 1971, 453-455.
- Demirkent, Işın; “Kayser”, *TDV İslâm Ans.* C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, 94-96.
- Doğan, Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pınar Yay. 2005.
- d’Ohsson, Abraham Konstantin; *Moğol Tarihi / Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev: Bahadır Apaydın, İstanbul: Nesnel Yay. 2008.
- Durmaz, Samet; “Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki Mücadeleler”, *Genel Türk Tarihi Arş. Der.* C. 1 S. 2, 2019, 209-220.
- Durmuşoğlu, Kurban; “Abaka Han Dönemi (1265-1282) İlhanlılarda Dış Siyaset (Altın Orda, Çağatay, Memluk Örneği)”, *Türkiyat Arş. Ens. Der.* S. 65, İstanbul, 2019, 221-244.
- Ebu’l-Fazl Nebelî, Çopaniyan *Der Tarih-i İlhaniyan Ya Tarih-i Al-i Çopan*, Tahran, H. Ş. 1352.
- Emet, Erkin; “Uygur Türkleri”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 415-433.
- Ensari, Behmen; *Moğolan Der İran*, Kitaphane-yi Mecazi-yi Tarihbook, H. Ş. 1393.
- Erdem, İlhan; “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Tarih Arş. Der.* C. 22, S. 35, 2004, 110.
- Mustafa Fayda, “Ömer”, *TDV İslâm Ans.* C. 34, İstanbul: TDV Yay. 2007, 44-51.
- Firdevsi, *Şehname*, C. 2, Çev. Nimet Yıldırım, İstanbul: Kabalcı Yay. 2016.
- Gafarov, Anar; “Nasirüddin Tusî”, *TDV İslâm Ans.* C. 41, İstanbul: TDV Yay. 2012, 442-445.
- Galstyan, A. G; *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (XIII ve XIV Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar)*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yay. 2005.
- Gedikli, Fethi; “Yasa”, *TDV İslâm Ans.* C. 43, İstanbul: TDV Yay. 2013, 336-340.
- Geyikoğlu, Hasan; “Harezmşahlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler*, C. 4, Ankara: YTY, 2002, 1448-1458.
- Gordlevski, V. Aleksandroviç; *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yay. 1988.
- Göde, Kemal; “Eretnaoğulları”, *TDV İslâm Ans.* C. 11, İstanbul: TDV Yay. 1995, 295-296.
- Gökarp, Ziya; *Küçük Mecuma*, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Yay. 2009.
- Gördegir, Ercan; “Olcaytu Han Döneminde İlhanlı Vezirleri ve Devlet İçerisindeki Roller”, *Universal Journal of History and Culture*, C. 1, S. 2, 2019, 100-115.
- Gregory Ebu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, C. 1, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yay. 1945.
- Grousset, René; *Cihan Fatih Cengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, İstanbul: Ötüken Yay. 2001.
- Gül, Serdar; “Kalka Muharebesi”, *İnsan ve Sosyal Bilimler Der.* C. 2, S. 1, Sakarya, 2019, 242-

- Gündoğdu, Abdullah; “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 1046-1066.
- Gürbüz, Meryem; “Alaeddin Tekiş”, *TDV İslâm Ans.* C. 40, İstanbul: TDV Yay. 2011, 364-365.
- Haig, T. W; “Tuğluk (Tağlak)”, *MEB İslâm Ans.* C. 12-1, İstanbul: MEB Yay. 1979, 482-483.
- Halaçoğlu, Yusuf; “Ankara Savaşı”, *TDV İslâm Ans.* C. 3, Ankara: TDV Yay. 1991, 210-211.
- Halaçoğlu, Yusuf; “Fersah”, *TDV İslâm Ans.* C. 12, İstanbul: TDV Yay. 1995, 412.
- Harman, Ömer Faruk; “Yed-i Beyzâ”, *TDV İslâm Ans.* C. 43, İstanbul: TDV Yay. 2013, 376-377.
- Hartmann, Angelika; “Nasır Lidinillah”, *TDV İslâm Ans.* C. 32, İstanbul: TDV Yay. 2006, 399-402.
- Haykıran, Kemal Ramazan; “Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üni. Sosyal Bilimler Der.* S. 23, Muğla, 2009, 161-178.
- Heiduk, Matthias; “Ortaçağ’da Avrupalıların Göçebe Topluluklara Bakışı”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 548-565.
- Her{ak, Emil; “Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 1119-1146.
- Heyderov, Mikayıl; “Monqol İşgallarının Viran Edici Neticeleri”, *Azerbaycan Tarixi XIII – XVIII Esrler*, C. 3, Bakı: Azərbaycan Milli İlimler Akademiyası, 2007, 47-49.
- Heyet, Cevad; *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bakış (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, Bakı: Milli İlimler Akademisi, 2009.
- Hizmetli, Mustafa; “Moğol İstilasına Karşısında Abbasi Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti”, *Uluslararası Kültürel Arş. Der.* C. 3 S. 2, 2017, 353-359.
- Hizmetli, Sabri; “Çağatay Devleti”, *Türkler*, Ankara: YTY, 2002, 605-610.
- Hotinli, Rauf Ahmed; “Bağdad”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 195-213.
- Huart, Cl; “Fağfur/Fagfur”, *MEB İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1964, 445.
- Huart, Cl; “Fersah”, *MEB İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1964, 574.
- Huart, Cl; “Gilan”, *MEB İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: MEB Yay. 782-783.
- Huart, Cl; “İsna Aşeriyye”, *MEB İslâm Ans.* Cilt: 5-2, İstanbul: MEB Yay. 1977, 1124-1125.
- Huart, Cl; “Kisra”, *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, 825.
- Huart, Cl; “Nuşirevan”, *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 370.
- Humphreys, R. Stephen; *İslam Tarihi Metodolojisi (Bir Sosyal Tarih Uygulaması)*, Çev. Fuat Aydın, Murtaza Bedir, İstanbul: Litera Yay. 2004.
- Igor de Rachewitz; *The Secret History of The Mongols (A Mongolian Epic Chronicle of The Thirteenth Century)*, Brill Leiden Boston, 2004.
- İbn Bibi, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (Muhtasar Selçuknâme)*, Çev: M. Nuri Gencosman, Ankara: TTK Yay. 1941.
- İbrahim bin İshak Halefi, *Ahval-ı Cengiz Han ve Aksak Timur*, Kazan Üni. 1819.
- İlimli Usul, Dilber; *İlhanlılar Döneminde Uygurlar, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Konya: Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Ens. 2016.
- İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*, C. 1, Tercüman, (y.y.), (t.y.).
- İnalcık, Halil; *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay. 2017.
- İnalcık, Halil; “Padişah”, *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 491-495.
- İnalcık, Halil; “Padişah”, *TDV İslâm Ans.* C. 34, Ankara: TDV Yay. 2007, 140-143.
- İnan, Abdülkadir; “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, *Belleten*, C. 24, S. 96, Ankara: TTK

- Yay. 1960, 539-545.
- İnan, Abdülkadir; “*Ongutların Menşei Meselesi*”, *Belleten*, C. 8, S. 31, Ankara: TTK Yay. 1944, 453-456.
- Kadyani, Abbas; *Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi*, C. 1, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, 1935.
- Kadyani, Abbas; *Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi*, C. 2, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, H. Ş. 1342.
- Kadyani, Abbas; *Ferheng-i Tevsifi Tarih-i İran Ez Dovre Esatir Ta Payan-ı Asr-ı Pehlevi*, C. 3, Tahran: İntişarat-ı Ferheng-i Mektup, H. Ş. 1385.
- Kafalı, Mustafa; “*Altın Orda Hanlığı*”, *Türkler*, C. 8, Ankara YTY, 2002, 678-704.
- Kafalı, Mustafa; “*Batu Han*”, *TDV İslâm Ans.* C. 5, İstanbul: TDV Yay. 1992, 208-210.
- Kafalı, Mustafa; “*Cengiz Han*”, *TDV İslâm Ans.* C. 7, Ankara: TDV Yay. 1993, 367-369.
- Kafalı, Mustafa; “*Cuci Han*”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, 78-79.
- Kafalı, Mustafa; “*Özbek Han*”, *TDV İslâm Ans.* C. 34, İstanbul: TDV Yay. 2007, 107-109.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yay. 1972.
- Kallek, Cengiz; “*Men*”, *TDV İslâm Ans.* C. 29, Ankara: TDV Yay. 2004, 105-107.
- Kallek, Cengiz; “*Miskal*”, *TDV İslâm Ans.* C. 30, İstanbul: TDV Yay. 2005, 182-183.
- Kamalov, Ablet; “*Uygur İmparatorluğu*”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 390-405.
- Kaman, Sevdâ; “*Firdevsü’l-İkbal’de Geçen Ağırılık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları*”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Arş. E – Der.* C. 5, S. 1, Bartın: Bartın Üni. Bartın ve Yöresi Tarih – Kültür Arşı Uygulama ve Araştırma Merkezi, (BAYTAM), 2018, 48-68.
- Karatay, Osman; *Bey ile Büyücü (Avrasya’da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Keleş, Erol; “*Elbistan Meydan Muharebesi ve İlhanlıların Yeni Anadolu Politikası*”, *TDA Der.* C. 123, Sayı: 142, İstanbul: TDA Vakfı Yay. 2019, 63-72.
- Kemaloğlu, İlyas; “*Sibir Hanlığı*”, *TDV İslâm Ans.* C. Ek-2, Ankara: TDV Yay. 2019, 505-506.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü’l-Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yay. 2000.
- Kılıç, Mustafa; “*Celeddin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler*”, *CÜ İlahiyat Fak. Der.* C. 5, S. 2, Sivas, 2001, 415-426.
- Konukçu, Enver; “*Bağdat Hatun*”, *TDV İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: TDV Yay. 1991, 444.
- Konukçu, Enver; “*Balasagun*”, *TDV İslâm Ans.* C. 5, İstanbul: TDV Yay. 1992, 4.
- Konukçu, Enver; “*Berke Han*”, *TDV İslâm Ans.* C. 5, İstanbul: TDV Yay. 1992, 506-507.
- Korkmaz, Telli; “*Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Adlı Eseri*”, *Akademik Tarih ve Düşünce Der.* C. 5, S. 16, 2018, 205-219.
- Kory, W. Raimar; “*Arkeolojik Bir Araştırma: Avar Yerleşimleri*”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 1158-1177.
- Köprülü, M. Fuad; “*Baybars I (Al Malik Al-Zahir Sayf Al-Din Al-Salihi Al-Bundukdari)*”, *MEB İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: MEB Yay. 1979, 357-363.
- Köprülü, M. Fuad; “*Cengiz Han*”, *MEB İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: MEB Yay. 1963, 98-100.
- Köprülü, M. Fuad; “*Harizmşahlar*”, *MEB İslâm Ans.* C. 5/1, İstanbul: MEB Yay. 1987, 265-296.
- Köprülü, M. Fuad; “*Şemseddin Muhammed b. Muhammed Cüveyni*”, *MEB İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: MEB Yay. 1963, 255-259.

- Kramers, Johannes Hendrik; “Otrar”, *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 457-458.
- Kramers, Johannes Hendrik; “Sultan”, *MEB İslâm Ans.* C. 11, İstanbul: MEB Yay. 1979, 24-28.
- Kroos, René; *İmparator-i Sahraneverdan*, Farsça’ya çev. Abdülhüseyin Mikde, ?: Şirket-i İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî, (t.y.).
- Kurtuluş, Rıza; “İncûlular”, *TDV İslâm Ans.* C. 22, İstanbul: TDV Yay. 2000, 280-281.
- Kurtuluş, Rıza; “Keykavus b. İskender”, *TDV İslâm Ans.* C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, 357.
- Kurtuluş, Rıza; “Muzafferîler”, *TDV İslâm Ans.* C. 31, İstanbul: TDV Yay. 2006, 419-420.
- Kurtuluş, Rıza; “Şebânkâreî”, *TDV İslâm Ans.* C. 38, İstanbul: TDV Yay. 2010, 390.
- Küçük, Sabahattin; “Melik”, *TDV İslâm Ans.* C. 29, Ankara: TDV Yay. 2004, 50-51.
- Küçükkalfa, Ahmet; “Firdevsi ve Şahname’nin Kayıp Hikâyeleri”, *Genel Türk Tarihi Arş. Der.* C. 3, S. 5, 2021, 13-36.
- Lamb, Harold; *Cengiz Han*, Farsçaya çev. Gulamhüseyin Karagözlü, Tahran: İntişarat-ı İkbâl, 1964.
- Lewis, Bernard; “İsmaililer / İsmailiye”, *MEB İslâm Ans.* C. 5-2, İstanbul: MEB Yay. 1977, 1120.
- Mansuroğlu, Mecdud; “Efrasiyab (Afrasiyab/Frangasyan)”, *MEB İslâm Ans.* C. 4, İstanbul: MEB Yay. 1964, 192-193.
- Marko Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. 1, (y.y.), Tercüman Yayınları, (t.y.).
- Marshall, Robert; *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, Çev: Füsün Doruker, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- Maxim, Mihai; “Padişahî”, *TDV İslâm Ans.* C. 34, İstanbul: TDV Yay. 2007, 143
- Mehmet, Gülsün; “Tangut Dili ve Eski Türkçede Yüklemsel Kişi İşaretleri”, *Türkbilig*, S. 36, Ankara, 2018, 1-10.
- Mehmet Tevfik, *Ye’cuc ve Me’cuc*, İstanbul: Matbaa-yı Jirair, H. 1327.
- Merçil, Erdoğan; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2013.
- Merçil, Erdoğan; “Serbedarîler”, *TDV İslâm Ans.* C. 36, İstanbul: TDV Yay. 2009, 549-550.
- Merçil, Erdoğan; “Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr”, *TDV İslâm Ans.* C. 42, İstanbul: TDV Yay. 2012, 236-237.
- Minorsky, Vladimir; “Tuga Timur”, *MEB İslâm Ans.* C. 12-1, İstanbul: MEB Yay. 1979, 480-482.
- Mohammesnejad, Hamidreza; “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *Tarih Arş. Der.* C. 34, S. 57, 2015, 99-120.
- Muhammedcanov, Abdullah; “Taşkent”, *TDV İslâm Ans.* C. 40, İstanbul: TDV Yay. 2011, 145-148.
- Muhammed Hasan Saniü’l-devle, *Tarih-i Muntazım-ı Nasiri*, Düzenleyen: Muhammed İsmail Razvani, C. 2, Tahran, H. Ş. 1363.
- Muinüddin Celaledin Muhammed Muallim Yazdi, *Tarih-i Al-i Muzaffer*, Tahran: İntişarat-ı Danışgah-ı Tahran, 1346.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap, 2009.
- Müverrih Vardan, “*Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*”, *Tarih Semineri Der.* ½, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Yay. 1937.

- Nizamüddin Şamî, *Zafername*, Çev: Necati Lugal, Ankara: TTK Yay. 1987.
- Oda, Juten; “*Hangisi Karahanlıların Kökeni: Uygurlar Mı Yoksa Karluklar Mı?*”, *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 445-452.
- Okay, M. Orhan; “*Sihir-i Helal*”, *TDV İslâm Ans. C. 37*, İstanbul: TDV Yay. 2009, 172-173.
- Onay, İbrahim; “*Cengiz Han’ın Devletinde Türk Kültürünün Etkisi ve Katkısı*”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages Literature and History Turkish or Turkic*, C. 7/4, Ankara, 2012, 2441-2455.
- Onon, Urgunge; *The Secret History of The Mongols (The Life and The Times of Cingis Khan)*, Taylor & Francise-Library, 2005.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 1, İstanbul: MEB Yay. 2001.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 2, İstanbul: MEB Yay. 2001.
- Öğün Bezer, Gülay; “*Terken Hatun*”, *TDV İslâm Ans. C. İstanbul: TDV Yay. 2011*, 510.
- Örenç, Ali Fuat; “*Mutasarrıf*”, *TDV İslâm Ans. C. 31*, İstanbul: TDV Yay. 2006, 377-379.
- Öz, Avni İlhan, Mustafa; “*İmamet*”, *TDV İslâm Ans. C. 22*, İstanbul: TDV Yay. 2000, 201-203.
- Öz, Muhammed eş-Şek’a, Mustafa; “*İsmailiyye*”, *TDV İslâm Ans. C. 23*, İstanbul: TDV Yay. 2001, 128-133.
- Öz, Mustafa; “*Şi’a*”, *TDV İslâm Ans. C. 39*, İstanbul: TDV Yay. 2010, 111-114.
- Özaydın, Abdülkerim; “*Cend*”, *TDV İslâm Ans. C. 7*, İstanbul: TDV Yay. 1993, 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim; “*Harezmşahlar Devleti*”, *Türkler*, C. 4, Ankara: YTY, 2002, 1400-1420.
- Özaydın, Abdülkerim; “*Hasan Sabbah*”, *TDV İslâm Ans. C. 16*, İstanbul: TDV Yay. 1997, 347-350.
- Özaydın, Abdülkerim; “*İbnü’l-İbrî*”, *TDV İslâm Ans. C. 21*, İstanbul: TDV Yay. 2000, 92-94.
- Özaydın, Abdülkerim; “*Sencer*”, *TDV İslâm Ans. C. 36*, İstanbul: TDV Yay. 2009, 507- 511.
- Özbek, Süleyman; “*Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen’den Köseadağ’a*”, *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Arş. Der. C. 5, S. 1*, 2018, 2-17.
- Özcan, Azmi; “*Hilafet (Osmanlı Dönemi)*”, *TDV İslâm Ans. C. 17*, İstanbul: TDV Yay. 1998, 546-553.
- Özdemir, Hacı Ahmet; “*Cengiz İstilası*”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 520-547.
- Özdemir, Hacı Ahmet; “*Müsta’sım-Billah*”, *TDV İslâm Ans. C. 32*, İstanbul: TDV Yay. 2006, 126-127.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*İncü*”, *TDV İslâm Ans. C. 22*, İstanbul: TDV Yay. 2000, 281.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Karakorum*”, *TDV İslâm Ans. C. Ek 2*, İstanbul: TDV Yay. 2016, 22-23.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Merv*”, *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, 221-223.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Moğollar*”, *TDV İslâm Ans. C. 30*, Ankara: TDV Yay. 2005, 225-229.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Nişabur*”, *TDV İslâm Ans. C. 33*, İstanbul: TDV Yay. 2007, 149-151.
- Osman Gazi Özgüdenli, “*Olcaytu Han*”, *TDV İslâm Ans. C. 33*, İstanbul: TDV Yay. 2007, 345-347.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Ögedey Han*”, *TDV İslâm Ans. C. 34*, İstanbul: TDV Yay. 2007, 21-22.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “*Reşîdüddin Fazlulâh-ı Hemedânî*”, *TDV İslâm Ans. C. 35*, İstanbul:

- TDV Yay. 2008, 19-21.
- Öztürk, Mustafa; “Sultan”, *TDV İslâm Ans.* C. 37, Ankara: TDV Yay. 2009, 495-496.
- Pala, İskender; “Nasihatname”, *TDV İslâm Ans.* C. 32, Ankara: TDV Yay. 2006, 409-410.
- Pelliot, Paul; *Tarih-i Ser-i Moğolan*, Farsçaya çeviren: Şirin Beyani, Tahran. H. Ş. 1382.
- Piriyev, Vaqif; “*Monqolların İkinci Yürüyüşü ve Azerbaycan’ın İstila Olunması*”, *Azerbaycan Tarixi XIII – XVIII Esrler*, C. 3, Bakı: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, 2007, 17-18.
- Plessner, M; “Melik/Malik”, *MEB İslâm Ans.* C. 7, İstanbul: MEB Yay. (t.y.), 664-665.
- Roxann Prazniak, Osman Gazi Özgüdenli, “Kubilay Kağan”, *TDV İslâm Ans.* C. Ek-2, Ankara: TDV Yay. 2019, 88-89.
- R. R. A. “Kıpçaklar”, *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, 713-716.
- R. R. A. “Mengü Timur”, *MEB İslâm Ans.* Cilt. 7, İstanbul: MEB Yay. (t.y.), 718-719.
- Recebzade, Haşim; “Celayiriyân”, “Ayine-i Miras”, 89/3/16 p, 109-130.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camii’t-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İsmail Aka - Mehmet Ersan – Ahmad Hesamipour Khelejeni, Ankara: TTK Yay. 2013.
- Rostami, Fatemeh; “İlhanlıların Siyasi İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü”, *Yalova Sosyal Bilimler Der.* Yıl: 8, S. 17, Yalova, 2018, 225-242.
- Saray, Mehmet; “Altın Orda Hanlığı”, *TDV İslâm Ans.* C. 2, İstanbul: TDV Yay. 1989, 538-540.
- Saray, Mehmet; “Astarhan Hanlığı”, *TDV İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: TDV Yay. 1991, 505.
- Sayan, Yüksel; “Merv”, *TDV İslâm Ans.* C. 29, Ankara: TDV Yay. 2004, 223-225.
- Schaade, A; “Kayser”, *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, 483-484.
- Schaeder, Hans Heinrich; “Semerkand”, *MEB İslâm Ans.* C. 10, İstanbul: MEB Yay. 1966, 468-471.
- Schamiloglu, Uli; “Altın Ordu”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 705-732.
- Sevim, Ali - Erdoğan Merçil; *Selçuklu Devletleri Tarihi, (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Simon de Saint Quentin; *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya: DAKTAV Yayınları, 2006.
- Solmaz, Gürsoy; “Timur ve Seferleri”, *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 936-956.
- Spuler, Bertold; *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür – İlhanlılar Devri 1220-1350)*, Ankara: TTK Yay. 2011.
- Strothmann, Rudolf; “Şi’a”, *MEB İslâm Ans.* C. 11, İstanbul: MEB Yay. 1979, 502.
- Süleymanova, Sevda A; “Kafkasya ve Avarlar” *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 1178-1202.
- Sümer, Faruk; “Abaka”, *TDV İslâm Ans.* C. 1, İstanbul: TDV Yay. 1988, 8.
- Sümer, Faruk; “Argun”, *TDV İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: TDV Yay. 1991, 355-357.
- Sümer, Faruk; “Keykavus II”, *TDV İslâm Ans.* C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, 355-357.
- Sümer, Faruk; “Kösedağ Savaşı”, *TDV İslâm Ans.* C. 26, Ankara: TDV Yay. 2002, 272-273.
- Sümer, Faruk; *Oğuzlar (Türkmenler) (Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları)*, Ankara: Ankara Üni. DTCF Yay. 1972.
- Sümer, Faruk; “Teküder”, *MEB İslâm Ans.* C. 12/1, 1979, İstanbul: MEB Yay. 1979, 144-145.
- Şahabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdürreşid el-Havfi Hafız Ebru, *Zübdetü’t-Tevarih (Zeyl*

- Cevamîu't-Tevarih), Tahran, H. Ş. 1317.
- Şemseddin Sami, "Dilşad Hatun", *Kamus-u Â'lam*, C. 3, İstanbul, H. Ş. 1308, 2152.
- Şemseddin Sami; *Kâmus-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yay. H. Ş. 1317.
- Şirinov, Agil; "Nasirüddin Tusî", *TDV İslâm Ans.* C. 41, İstanbul: TDV Yay. 2012, 437-442.
- T. H; "Olcaytu", *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 387-389.
- Tan, Bünyamin; "İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim", *KMÜ Edebiyat Fak. Der.* C. 3 S. 2, Karaman, 2020, 184-198.
- Taneri, Aydın; "Celaledin Harizmşah" *TDV İslâm Ans.* C. 7, İstanbul: TDV Yay. 1993, 248-250.
- Taneri, Aydın; "Han", *TDV İslâm Ans.* C. 15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 517-518.
- Taneri, Aydın; "Harizmşahlar", *TDV İslâm Ans.* C. 16, İstanbul: TDV Yay. 1997, 228-231.
- Taşagıl, Ahmet; "Karahıtaylar", *TDV İslâm Ans.* C. 24, İstanbul: TDV Yay. 2001, 415-416.
- Taşagıl, Ahmet; "Kurultay", *TDV İslâm Ans.* C. Ek-2, Ankara: TDV Yay. 2019, 94-95.
- Taşagıl, Ahmet; "Mangışlak", *TDV İslâm Ans.* C. 27, Ankara: TDV Yay. 2003, 569-570.
- Taşagıl, Ahmet; "Uygurlar", *Türkler*, C. 2, Ankara: YTY, 2002, 373-389.
- Taştemir, Mehmet; "Mardin", *TDV İslâm Ans.* C. 28, Ankara: TDV Yay. 2003, 43-48.
- Tauer, Felix; "Timurlular Devrinde Tarihçilik", *Belleten*, Çev: A. Ateş, C. 29, S. 113, Ankara: TTK Yay. 1965, 49-69.
- Tefazzülî, Ahmed; "Enûşirvân", *TDV İslâm Ans.* C. 11, İstanbul: TDV Yay. 1995, 255.
- Temir, Ahmet; "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 416-432.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi; "Allan", *MEB İslâm Ans.* C. 1, İstanbul: MEB Yay, 1978, 376-378.
- Togan, Ahmed Zeki Velidî; *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul, 1941.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi; "Reşiddüddin Tabib", *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 705-712.
- Togan, İsenbike; "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, C. 8, Ankara: YTY, 2002, 377-415.
- Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahım İslâm Dünyası Gözlemleri*, Çev: Nuh Arslantaş, İstanbul: MÜ İFAV Yay. 2009.
- Turan, Osman; "Çingiz Adı Hakkında", *Belleten* C. 5, S. 19, Ankara: TTK Yay. 1941, 267-276.
- Turan, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, İstanbul: Ötüken Yay. 2001.
- Turan, Osman; "Keyhüsrev II", *MEB İslâm Ans.* C. 6, İstanbul: MEB Yay. 1977, 620-629.
- Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat, 1969.
- Turan, Osman; "Türkler ve İslamiyet", *Türkler*, C. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2002, 510-533.
- Tuysuz, Ş. Cem; "İlhanlı Devleti'nin Anadolu Genel Valisi Temürtaş'ın Siyasi, Askeri ve Sosyal Hayatı", *Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Ens. Der.* C. 22, S. 3, Erzurum, 2018, 1649-1675.
- Tuysuz, Ş. Cem; *İlhanlı Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2004.
- Tülücü, Süleyman; "Hatim et-Taî", *TDV İslâm Ans.* C. 16, İstanbul: TDV Yay. 1997, 472-473.
- Türker, Rakkuş Karaduman, Özgür; "XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu", *Türk Tarihine Dair Yazılar III (Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan)*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, 723-743.
- Türkeş, Umay; *Türklerin Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay. 2012

- Türkoğlu, İsmail; “Kazan Hanlığı”, *TDV İslâm Ans.* C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, 136-138.
- Türkoğlu, İsmail; “Kırgızlar”, *TDV İslâm Ans.* C. Ek-2, Ankara: TDV Yay. 2019, 62-64.
- Türkoğlu, İsmail; “Şeybânî Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 39, İstanbul: TDV Yay. 2010, 43-45.
- Türkoğlu, İsmail; “Şeybânîler”, *TDV İslâm Ans.* C. 39, İstanbul: TDV Yay. 2010, 45-47.
- Türkoğlu, İsmail; “Tacikler”, *TDV İslâm Ans.* C. 39, İstanbul: TDV Yay. 2010, 351-353.
- Uludağ, Süleyman; “Halife”, *TDV İslâm Ans.* C. 15, Ankara: TDV Yay. 1997, 299-300.
- Usta, Aydın; “Moğol İstilası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmsahlar Devleti”, *Türkler*, C. 4, Ankara: YTY, 2002, 1421-1429.
- Uyar, Mustafa; “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *DTCF Der.* C. 49, S. 1, Ankara, 2009, 33-47.
- Uydu Yücel, Mualla; “Kalmuklar”, *TDV İslâm Ans.* C. 24, İstanbul: TDV Yay. 2001, 267-268.
- Uydu Yücel, Mualla; “Kıpçaklar”, *TDV İslâm Ans.* C. 25, Ankara: TDV Yay. 2002, 420-421.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “Emir Çoban Sulduz ve Demirtaş”, *Belleten*, C. 31, S. 124, Ankara: TTK Yay. 1967, 601-646.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı; “Eretna”, *MEB İslâm Ans.* C. 4, (t.y.), 309-310.
- Ürekli, Muzaffer; “Gök Orda Hanlığı”, *TDV İslâm Ans.* C. 14, İstanbul: TDV Yay. 1996, 123-124.
- Ürekli, Muzaffer; “Celayirliler”, *TDV İslâm Ans.* C. 7, İstanbul: TDV Yay. 1993, 264-265.
- Üzüm, İlyas; “Şi’a”, *TDV İslâm Ans.* C. 39, İstanbul: TDV Yay. 2010, 116-120.
- Wensinck, Arent Jan; “Yecuc ve Mecuc (Yacuc ve Macuc)”, *MEB İslâm Ans.* C. 13, İstanbul: MEB Yay. 1986, 369-370.
- Vida, G. Levi Della; “Ömer (Omar b. Hattab)”, *MEB İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: MEB Yay. 1964, 468-471.
- Yakubovskiy, A. Yu; *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, Ankara: TTK Yay. 2000.
- Yakubovsky, N. V. Pikoloskaya, A. M. Bilnitsky, Ay. P. Petroşevsky, L. V. Ostroyeva, A. Yu; Tarih-i İran Ez Dovran Bastan Ta Payan Sedde Hicdehom Miladî, Çev: Kerim Keşaverz, Tahran: Peyam Yay. H. Ş. 1353.
- Yalvar, Cihan; “Deşt-i Kıpçak’ta Moğol Hâkimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar”, *Yeditepe Üni. Tarih Bölümü Araştırma Der.* C. 2, S. 1, İstanbul, 2018, 3-29.
- Yazıcı, Tahsin; “Deylem”, *TDV İslâm Ans.* C. 9, İstanbul: TDV Yay. 1994, 263-265.
- Yazıcı, Tahsin; “Efrasiyab”, *TDV İslâm Ans.* C. 10, İstanbul: TDV Yay. 1994, 478-479.
- Yazıcı, Tahsin; “Şemseddin Cüveynî”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, 144-146.
- Yıldız, Hakkı Dursun; “Abbasiler”, *TDV İslâm Ans.* Cilt: 1, İstanbul: TDV Yay. 1988, 31-48.
- Yılmaz Orak – Mehmet Berköz, Kadriye; “Kelile ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Rolü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, İstanbul, 2013. 207-232.
- Yinanç, Mükrimin Halil; “Celaleddin Harzemşah”, *MEB İslâm Ans.* C. 3, İstanbul: MEB Yay. 1963, 49-53.
- Yuvalı, Abdulkadir; “Çağatay Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, 176-177.
- Yuvalı, Abdulkadir; “Çağatay Hanlığı”, *TDV İslâm Ans.* C. 8, İstanbul: TDV Yay. 1993, 177-178.
- Yuvalı, Abdulkadir; “Ebu Said Bahadır Han”, *TDV İslâm Ans.* C. 10, İstanbul: TDV Yay. 1994, 218-219.

- Yuvalı, Abdulkadir; “*Gazan Han*”, *TDV İslâm Ans. C. 13*, İstanbul: TDV Yay. 1996, 429-431.
- Yuvalı, Abdulkadir; “*Geyhatu Han*”, *TDV İslâm Ans. C. 14*, İstanbul: TDV Yay. 1996, 44-45.
- Yuvalı, Abdulkadir; “*Hasan-ı Büzürg*”, *TDV İslâm Ans. C. 16*, İstanbul: TDV Yay. 1997, 311-312.
- Yuvalı, Abdulkadir; “*Hülâgû*”, *TDV İslâm Ans. C:18*, İstanbul: TDV Yay. 1998, 473-475.
- Yuvalı, Abdulkadir; “*İlhanlılar*”, *TDV İslâm Ans. C. 22*, İstanbul: TDV Yay, 2000, 102-105.
- Yuvalı, Abdulkadir; *İlhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri)*, Kayseri: Erciyes Üni. Yay. 1994.
- Yuvalı, Abdulkadir; “*Mengü Timur*”, *TDV İslâm Ans. C. 29*, Ankara: TDV Yay. 2004, 138.
- Zetterstéén, Karl Vilhelm; “*Abbasiler*”, *MEB İslâm Ans. C. 1*, İstanbul: MEB Yay, 1978, 18-22.

